

๘๙๕ . ๙๑

๘๔๔๘๖

๕. ๓

วิเคราะห์มูลนิธินักเรียนบ้านจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์

(รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔)

ปริญญานิพนธ์

ของ

ศิริกุล สันติชาติ

๒-๑ ก.ย. ๒๕๓๖

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย

มีนาคม ๒๕๓๖

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ท ๖๗๔๖๒

185673

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปฏิญานีพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับ
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการควบคุม

..... ประธาน
(อาจารย์วิชัย ภูระหงษ์)

..... กรรมการ
(อาจารย์สมบัติ พลายน้อย)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
(อาจารย์วิชัย ภูระหงษ์)

..... กรรมการ
(อาจารย์สมบัติ พลายน้อย)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวคนธ์ จงตระกูล)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปฏิญานีพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา
การศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร. สมพร บัวทอง)

วันที่... 5... เดือน... มีนาคม... พ.ศ. ๒๕๓๖

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความสามารถจากอาจารย์วินัย ภู่หนองษ์ และอาจารย์สมบัติ พลายน้อย คณะกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ ที่ให้คำแนะนำและข้อคิดเห็นอันเป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ อย่างดียิ่งตลอดมา ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวคนธ์ จงตระกูล ที่ได้ช่วยกรุณาตรวจแก้ไขและให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับแนวคิดในแง่ของทฤษฎีต่าง ๆ ข้าพเจ้ารู้สึกซาบซึ้งและขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูง มา ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาการแขนงต่าง ๆ อันเป็นส่วนเสริมสร้างภูมิปัญญาของข้าพเจ้าให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการวิเคราะห์ข้อมูลทางการศึกษาได้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณคุณวิเชียร โอฬาริกศิริ ที่ให้ความอนุเคราะห์แปลบทความเป็นภาษาอังกฤษ ขอขอบคุณเพื่อน ๆ วิชาเอกภาษาไทยทุกคน และเพื่อน ๆ พี่ ๆ ผู้ร่วมงานทั้งหลายที่คอยถามข่าว เตือน และให้กำลังใจในการทำงานปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ โดยเฉพาะคุณสุจิต บัวพิมพ์ คุณวราพรหม ชัยชนะศิริ คุณวันสดา บุรณบุญย์ คุณจุไรรัตน์ โมนยะกุล และคุณจินตนา ยุ่มพวง ที่ช่วยเหลือสนับสนุนการจัดทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ให้สำเร็จได้อย่างงดงาม

ขอระลึกถึงพระคุณบิดา มารดาที่สืบทอดภูมิปัญญาให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสก้าวเข้ามาสู่สถานศึกษาแห่งนี้ และที่จยลืมเสียมิได้คือ นายชัยวัฒน์ ตั้งคุณวัฒน์กิจ บุตรชายผู้คอยช่วยเหลือคัดลอกตัวอย่าง และดูแลเอาใจใส่ให้ข้าพเจ้าได้มีกำลังใจ กาลังใจในการค้นคว้าและจัดทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ให้สำเร็จทันเวลา ความดีงามของทุกท่านที่กล่าวถึง ข้าพเจ้าขอโน้มมาระลึกไว้ในใจตลอดไป

ศิริกุล สันติชาติ

๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๖

สารบัญ

บทที่		หน้า
๑	บทนำ	๑
	ภูมิหลัง	๑
	ความหมายของการศึกษาค้นคว้า	๖
	ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	๖
	ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	๖
	นิยามศัพท์เฉพาะ	๘
	วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	๙
	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๑๐
๒	วิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔)	๒๓
	การตั้งถิ่นฐาน	๒๖
	การสร้างที่อยู่อาศัย	๔๐
	การประกอบอาชีพ	๘๔
	การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้	๑๐๖
	การประกอบอาหารและการเก็บถนอมอาหาร	๑๔๑
	การรักษาพยาบาล	๑๖๓
	ความเชื่อและพิธีกรรม	๑๗๓
	การควบคุมสังคม	๑๘๔
	การเดินทาง	๑๙๓
	การติดต่อสื่อสาร	๒๑๑
	การถ่ายทอดความรู้	๒๒๐

การนับเงิน	๒๓๕
๓ ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านกับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์	๒๔๒
๔ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๒๖๐
บรรณานุกรม	๒๖๔
ประวัติย่อของผู้วิจัย	๒๗๐

บทที่ ๑

บทนำ

ภูมิหลัง

ปัจจุบันนี้วิชาการ และองค์กรต่าง ๆ ที่ภาครัฐและเอกชนให้ความสนใจศึกษานโยบายของชาวบ้านไทยในท้องถิ่นต่าง ๆ และขยายกว้างไปถึงการศึกษานโยบายชาวบ้านในประเทศแถบเอเชีย เช่น ได้มีการประชุมนานาชาติด้านไทยศึกษาที่เมืองคุนหมิง ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน การประชุมครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๔ มีนักวิชาการที่สนใจเข้าร่วมประชุมจากนานาประเทศ โดยแยกสาขาของการศึกษาออกเป็นแต่ละด้านตามความสนใจของผู้เข้าร่วมประชุม การประชุมครั้งนี้นักวิชาการจากประเทศไทย ได้ร่วมศึกษาในบริเวณแคว้นสิบสองปันนา และได้มีการเสนอผลการศึกษาที่สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน ๒๕๓๓ ผลการศึกษาแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการดำรงชีวิต และด้านต่าง ๆ มากมาย นอกจากนี้ยังได้สถาบันต่าง ๆ ให้ความสนใจศึกษาในแถบประเทศเขมร ลาว เป็นต้น

เหตุที่ทำให้หลายคนหันมาสนใจภูมิปัญญาชาวบ้าน เพราะปัจจัยกระตุ้นในความแตกต่างของความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และระบบเศรษฐกิจ ฯลฯ ระหว่างสังคมเมืองและสังคมชนบท กล่าวคือชาวเมืองหลวงได้รับความสะดวกสบายจากสาธารณูปโภค เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัย เพราะสามารถหาซื้อมาไว้ในครอบครองได้สะดวกรวดเร็ว ตรงกันข้ามสภาพความเป็นอยู่ในชนบทซึ่งอยู่ห่างไกล การติดต่อสื่อสารไม่สะดวก และเศรษฐกิจไม่เอื้ออำนวย ทำให้ขาดแคลนโดยเฉพาะทางด้านสาธารณูปโภค ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพและการดำรงชีวิตยังเป็นเครื่องมือที่เก่าแก่ดั้งเดิม แม้จะพัฒนาไปเป็นไปเพียงเล็กน้อย ไม่สลับซับซ้อนเช่นเดียวกับเมืองหลวง แต่ปัญญาเหล่านี้ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการดำรงชีวิตอย่างมีความสุขของชาวบ้านแต่อย่างใด ตรงกันข้ามชาวบ้านสามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าว ด้วยการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ และใช้เทคนิควิธีการต่าง ๆ ที่เป็นรูปแบบของพวกเขาเอง ด้วยภูมิปัญญาที่เกิดจากการผสมผสาน และพัฒนาจากประสบการณ์ของตนเอง จากการสืบทอดของบรรพบุรุษและอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม อันเป็นแรงบันดาลใจ

จึงมีพลังในการคิดสร้างสรรค์ผลงานเหล่านั้นขึ้นมา ให้เหมาะสมกับความเป็นอยู่ของตนเองและชุมชน
ภูมิปัญญาของนักคิดนักปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้โดดเด่นและเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างเห็นได้ชัดเจน
ได้รับความสนใจจากนักวิชาการ และหน่วยงานต่าง ๆ ที่จะศึกษาและเผยแพร่ให้กว้างขวางขึ้น

การศึกษานักปราชญ์ชาวบ้านไทยเท่าที่ผ่านมา ได้มีการค้นคว้าวิจัยโดยการเก็บรวบรวมข้อมูล
จากท้องถิ่นต่าง ๆ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และสัมภาษณ์นักคิด นักปราชญ์ ชาวบ้าน
ผู้เฒ่าผู้แก่ที่ยังจำเหตุการณ์ และสามารถสืบทอดข้อมูลเหล่านั้นได้ เช่น

กรณีศึกษา การเกษตรแบบผสมผสาน ของพ่อวิเชียร บุตรวัน อำเภอสาปปลายมาศ จังหวัด
บุรีรัมย์ ซึ่งแต่เดิมประสบปัญหาขาดทุนจากการเลี้ยงสัตว์จำนวนมากเพื่อขาย เพราะต้องซื้ออาหาร
สัตว์ ยารักษาโรค และต้องคำนึงถึงความต้องการของตลาด ต่อมาได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานทางด้าน
การเกษตรที่ได้เห็น และได้พูดคุยกับผู้ที่ประสบการในการทำไร่ผัก ผลไม้หลายชนิด จึงเปลี่ยนแนว
ความคิดมาทำเกษตรแบบผสม โดยมีการปลูกประสมังค์เพื่อให้เพียงพอแก่การดำรงชีวิต และขายผลผลิต
ที่เหลือ การเปลี่ยนวัตถุประสงค์นี้ ทำให้ไม่ต้องซื้อปุ๋ย ยาม้าแมลง ไม่ต้องคำนึงถึงความต้องการ
ของตลาด มีอาหารกินตลอดปี และไม่ต้องประสบภาวะขาดทุน ส่วนวิธีการ ได้นำวิธีการที่
บรรพบุรุษไทยเราทำและสืบทอดกันมานานแล้ว คือการทำไร่ ทำสวนแบบยกทรง กลับมาทำอีก ซึ่งทำ
ให้มีแหล่งน้ำใช้สำหรับการเพาะปลูก และบริโภคได้อย่างเพียงพอ

กรณีศึกษา การเกษตรแบบธรรมชาติ ของพ่อคำเตื่อง ภาษี อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่ง
แต่เดิมปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่ต้องประสบปัญหาขาดทุนและหนี้สินจากการกู้เงินมาลงทุน ต่อมาได้มีโอกาส
ศึกษาเรื่องเกษตรพอเพียง การทำนาแบบธรรมชาติเพื่อการพึ่งตนเอง จึงได้นำหลักการดังกล่าวมา
ปรับให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของพื้นที่ และลงมือทำสวน ทำไร่ ทำนาด้วยตนเองทั้งหมด ได้ดูแลสุขภาพกับ
ธรรมชาติมากขึ้น จึงสังเกตเห็นข้าว ต้นไม้ต่าง ๆ สามารถขึ้นเองตามธรรมชาติ จึงเกิดแนวความคิด

ในการเปลี่ยนการทำงานมาเป็นแบบธรรมชาติ โดยมีหลักสำคัญ คือ งดฆ่าหมู งดโก ฆ่าสัตว์เคี้ยวเอื้อง
ไม่พ่นยาฆ่าแมลงพิษผักทุกชนิด ฤดูแล้งจะปลูกพืชตระกูลถั่วในบริเวณนี้ พ่อน้ำฝนก็หว่านข้าวลงใน
แปลงนาโดยไม่ต้องไถ หรือฆ่าหมู กลับด้วยฟางข้าวหรือเศษหญ้าแห้ง พอข้าวและถั่วเจริญงอกงาม
เต็มที่ ก็ปล่อยให้เข้านาให้ท่วมต้นข้าวประมาณ ๒ วัน ใบข้าวจะร่วงก็ระบายน้ำออก และหักเก็บน้ำได้
ตามต้องการ หมูก็จะถูกฟางกลบยุบลงไปนอน เป็นปุ๋ย เป็นธาตุอาหาร เครื่องมือที่ใช้มีแต่ คราด
กับเคียว ส่วนการควบคุมแมลงและศัตรูพืช จะปล่อยให้ไปไปตามธรรมชาติ

นอกจากนี้ยังมีการศึกษา การพัฒนาหมู่บ้าน การจัดธุรกิจชุมชน การพัฒนาแหล่งน้ำ การปลูก
พืชสามระดับเพื่อยังชีพ การจัดตั้งศูนย์วิทยากรและเทคโนโลยีประจำหมู่บ้าน การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม
ทอผ้าใช้เอง การทอเสื่อกก และเครื่องจักสาน

จะเห็นได้ว่าการศึกษานูมิโยบาชาวบ้านดังกล่าวนี้ เป็นการศึกษามากจากความ เป็นอยู่
ที่ปรากฏให้เห็นชัดเจนในปัจจุบัน เป็นการศึกษาก่อนที่จะได้เฉพาะช่วงเวลา ไม่อาจเห็นนุมิโยบาชาว
ชาวบ้านได้โดยสมบูรณ์ โดยที่อาจถือได้ว่านุมิโยบาชาวบ้านได้ใช้วิถีการดำเนินชีวิตนั้นเป็นมรดก
ทางวัฒนธรรม ก็ย่อมเชื่อได้ว่านุมิโยบาชาว ~~เหล่านี้~~ เป็นสิ่งที่สืบทอดกันมานานแล้ว การที่จะศึกษา
เพื่อทราบถึงนุมิโยบาชาวเหล่านี้ ทางหนึ่งสามารถกระทำได้โดยการศึกษากววรรณคดี ที่นี้วรรณคดี
มีคุณสมบัติที่จะให้อ่านช่วยต่อการศึกษาค้นคว้าได้เป็นอย่างดี บารุข สุวรรณรัตน์ และชูศักดิ์ เอกเพชร
ได้แสดงความคิดเห็นดังกล่าวนี้แห่งหนึ่งว่า "วรรณคดีจะเกิดขึ้นโดยเอกเทศไม่เกี่ยวข้องกับ
สิ่งแวดล้อม และชีวิตย่อมไม่ได้โดยเด็ดขาด เพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคมผูกพันกับสังคมกับธรรมชาติ
มีดำเนินทางสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม เป็นเครื่องชี้นำ หรือกำหนดแนวทางการ
ประพฤติปฏิบัติ กำหนดความคิด เป็นเหตุปัจจัยกระตุ้นให้เกิดอารมณ์ความรู้สึก และจินตนาการ
ต่าง ๆ"^๑ วรรณกรรมจึงเป็นผลงานที่สร้างจากชีวิตจริงทุก ๆ ด้าน ทั้งในเรื่องการกระทำและ

^๑ บารุข สุวรรณรัตน์ และชูศักดิ์ เอกเพชร. วรรณกรรมสังคมและการเมือง. ๒๕๒๓.

ความรู้สึกของมนุษย์"^๑ วรรณกรรมจึงเป็นที่เก็บรวบรวมองค์ประกอบต่าง ๆ ของสังคมไว้ตามสภาพของสังคมนั้น"^๒ ดังที่ชวณ เพชรแก้ว กล่าวว่า "ถ้าจะดูความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชนชาติใดก็ได้จากวรรณคดีของชนชาตินั้น เพราะวิถีชีวิตจะปรากฏอยู่ในวรรณคดีเสมอ"^๓ ซึ่งตรงกับที่ เจตนา นาควัชรย กล่าวไว้ว่า "วรรณคดีเปรียบเสมือนเป็นกระจกสะท้อนสังคม"^๔

นอกจากเนื้อหาของวรรณคดีจะบอกถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในด้านต่าง ๆ แล้ว กลวิธีในการสร้างสรรค์วรรณคดีก็แสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้านเช่นกัน ดังที่สิทธา พินิจกุล และนิตยา กาญจนวรรณ กล่าวว่า

... ประเทศชาติที่เจริญรุ่งเรืองทางอำนาจทหารอย่างเดียว ไม่สามารถสร้างสรรค์วรรณคดีได้ ถ้าประชาชนไม่มีสติปัญญาเจริญรุ่งเรืองตามไปด้วย พลังปัญญาของบุคคลในชาติจะแสดงออกมานิรูปของศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้งวรรณกรรมด้วย คนจะแสดงปัญญาในการนำเรื่องราวทางการเมือง การทหาร การบ่มเพาะปราบปรามศัตรู และอื่น ๆ มาเรียบเรียงร้อยกรองเป็นบทเพลง หรือบทประพันธ์แทนการเล่าเรื่องอย่างธรรมดา ๆ คนที่มีความสามารถจะหาทางออกในแนวแปลกงาดงามและมีผลดี วรรณคดีก็มีแนวต่าง ๆ กัน เป็นผลของการแสดงพลังปัญญาของบุคคลในชาติ ...^๕

^๑วิทย์ ศิวะศรียานนท์. วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์. ๒๕๓๑. หน้า ๖๒.

^๒สิทธา พินิจกุล และนิตยา กาญจนวรรณ. ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย. ๒๕๑๔. หน้า ๓๑.

^๓ชวณ เพชรแก้ว. การศึกษาวรรณคดีไทย. ๒๕๒๐. หน้า ๔๑.

^๔เจตนา นาควัชรย. "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี" ใน วรรณคดี. ๒๕๒๐. หน้า ๑๔.

^๕สิทธา พินิจกุล และนิตยา กาญจนวรรณ. ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย. ๒๕๒๐. หน้า ๖๔.

จากคำกล่าวที่ยกมาข้างต้น เป็นข้อสนับสนุนว่า วรรณคดีได้สะท้อนสภาพชีวิตความเป็นอยู่ ความคิดความเชื่อ ภูมิปัญญาของชาวบ้าน ได้ตรงตามสภาพที่เป็นจริง ดังที่เปลื้อง ณ นคร กล่าวว่ "วรรณคดีของสมัยต่าง ๆ ย่อมเป็นประหนึ่งฉายาแห่งภาวะความเป็นอยู่ของบุคคล และบ้านเมืองใน สมัยนั้น จากวรรณคดีเราอาจจะทราบถึงความคิดอ่านและความรู้สึก ตลอดจนคติปัญญาและอุดมคติ ฯลฯ นั้น ๆ ได้ถ่ายทอดต่าง ๆ กันมาอย่างไร"๑ ด้วยเหตุนี้ การศึกษาสภาพต่าง ๆ จากวรรณคดีย่อมได้ ข้อมูลที่แสดงถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในอดีตได้อย่างแท้จริง

วรรณคดีที่นำมาศึกษาเป็นวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔) เพราะ วรรณคดีในสมัยดังกล่าวแต่งขึ้นในช่วงที่อิทธิพลทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีตะวันตกยังไม่แพร่ กระจายเข้ามาในสังคมไทยมากนัก และเรื่องที่นำมาศึกษาเป็นเรื่องที่ไม่ได้แต่งเรื่อง หรือแปล หรือ ได้รับอิทธิพลมาจากต่างประเทศ ซึ่งจะทำให้เห็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีลักษณะเป็นไทยอย่างแท้จริง

ประเภทของวรรณคดีที่นำมาศึกษา พิจารณาเนื้อหาที่กล่าวถึงชาวบ้าน ในกรณีต่าง ๆ ได้แก่ วรรณคดีนิราศ นิทาน และบทละคร ทั้งนี้เพราะนิราศเป็นวรรณคดีที่มีความสัมพันธ์กับชาวบ้านอย่าง ใกล้ชิด เก็บภาพชีวิตความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านได้ดีกว่าวรรณกรรมประเภทอื่น ส่วนวรรณคดี ประเภทนิทาน และบทละคร นั้น ถึงแม้เป็นเรื่องที่แต่งขึ้น และมีรูปแบบการประพันธ์แตกต่างจาก นิราศ แต่ลักษณะเนื้อหาเป็นเรื่องราวของชาวบ้าน และโดยลักษณะของวรรณคดีที่ย่อมจะสะท้อนภาพ ของสังคมและวัฒนธรรม ของสมัยที่แต่งวรรณคดีนั้น ๆ จึงสามารถจะศึกษาสภาพชีวิตความรู้สึกนึกคิด ของชาวบ้านได้เช่นเดียวกัน

ฉะนี้การศึกษาวรรณคดีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔) ตามประเภท ที่กำหนดไว้ดังกล่าว จะทำให้เราทราบถึงภูมิปัญญาชาวบ้านที่ปรากฏอยู่ในสมัยนั้น สามารถนำมาเป็น หลักฐานอ้างอิง เชื่อมโยงกับภูมิปัญญาชาวบ้านที่ศึกษาอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งจะทำให้การศึกษาภูมิปัญญา ชาวบ้านไทยสมบูรณ์มากขึ้น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

๑. เพื่อศึกษามุมมองของชาวนานาชาติที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔)
๒. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมุมมองของชาวนานาชาติ กับสภาพแวดล้อมทางสังคมและสภาพภูมิศาสตร์

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

๑. ทำให้ทราบถึงมุมมองของชาวนานาชาติในด้านต่าง ๆ ซึ่งบางอย่างสามารถนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้ บางอย่างต้องนำมาปรับให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ปัจจุบัน โดยที่ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาเทคโนโลยีตะวันตกเสียทั้งหมด การใช้สติปัญญา ความรู้ ความสามารถ และทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นเพื่อแก้ปัญหาในการดำเนินชีวิต จะเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ทั้งสร้างความภาคภูมิใจให้กับคนไทยชาติ
๒. ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมุมมองของชาวนานาชาติ กับสภาพแวดล้อมทางสังคมและสภาพภูมิศาสตร์ และเข้าใจถึงอิทธิพลของสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์ที่มีต่อการดำเนินชีวิต ทั้งเป็นตัวกำหนดมุมมองของชาวนานาชาติ ความเข้าใจดังกล่าวจะเป็นแนวทางในการปรับการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมด้านต่าง ๆ ในปัจจุบัน

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้น และเกณฑ์ที่กำหนดไว้ จะได้วรรณคดีที่นำมาศึกษาจำนวน ๔๐ เรื่อง ดังนี้

ประเภทวรรณคดีนิราศ

๑. นิราศรบทพม่าที่ท่าดินแดง	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
๒. นิราศไปปราบพม่าที่นครศรีธรรมราช	กรมพระราชวรินทร์มณฑลสุพรรณ

๓. นิราศตลาดเกวียน	พระเทพโมลี (กลิ่น)
๔. นิราศนรินทร์	นายนรินทร์ธิเบศร์
๕. โคลงนิราศตามเสด็จทัฬหียาน้อย	พระยาตรัง
๖. โคลงนิราศพระยาตรัง	พระยาตรัง
๗. นิราศเมืองกลอง	สุนทรภู่
๘. นิราศพระบาท	สุนทรภู่
๙. นิราศวัดเจ้าฟ้า	สุนทรภู่
๑๐. นิราศเมืองเพชร	สุนทรภู่
๑๑. นิราศภูเขาทอง	สุนทรภู่
๑๒. นิราศเมืองสุพรรณคำโคลง	สุนทรภู่
๑๓. นิราศพระปฐม	สุนทรภู่
๑๔. ราชันพิลาป	สุนทรภู่ / ๖/๖/๖๖
๑๕. นิราศสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จประทับเมืองเวียงจันทน์	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร
๑๖. โคลงนิราศฉะเชิงเทรา	กรมหลวงวชิรญาณสุนทรภู่
๑๗. นิราศพระปฐมคำโคลง	กรมหลวงวงศาธิราชสนิท
๑๘. นิราศเพนียด	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบวรราชนายก
๑๙. นิราศพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ไปชุมพรและไชยา	พระยาอิศรานุภาพ (เย็น)
๒๐. นิราศฉวาง	หมื่นพรหมสมพัตรสร (เสียมณี)
๒๑. นิราศพระที่นั่งดงร้าง	หมื่นพรหมสมพัตรสร (เสียมณี)
๒๒. นิราศเดือน	หมื่นพรหมสมพัตรสร (เสียมณี)
๒๓. นิราศสุพรรณ	หมื่นพรหมสมพัตรสร (เสียมณี)

๒๔. โคลงนิราศไปแม่ฟ้าหลวง	ศิษย์ศรีปราชญ์
๒๕. นิราศพระปฐม	หลวงจักรปาณี
๒๖. นิราศทวาราวดี	หลวงจักรปาณี
๒๗. นิราศปถวี	หลวงจักรปาณี
๒๘. นิราศกรุงเก่า	หลวงจักรปาณี
ประเภทนิทานคาถากลอน	
๒๙. ชุนช้างชุนแผน	กวีในสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๓
๓๐. ลักษณะวงศ์	สุนทรภู่
๓๑. พระอภัยมณี	สุนทรภู่
๓๒. โคบุตร	สุนทรภู่
๓๓. สิงห์ไกรภพ	สุนทรภู่
ประเภทกลอนบทละคร	
๓๔. ระเด่นลิ้นได	พระขรรค์ทศพร (ทรัพย์)
๓๕. สังข์ทอง	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๓๖. ไกรทอง	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๓๗. คาวี	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๓๘. ไชยเชษฐ์	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๓๙. มณีพิชัย	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๔๐. สังข์ศิลป์ชัย	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

นิยามศัพท์เฉพาะ

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด วิธีการที่แสดงถึงการใช้สติปัญญา ประสบการณ์

ความสามารถที่มิได้อยู่ ผสมผสานเพื่อการแก้ปัญหา การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้

(-) ... (๑๐/๒๕๖๑)

การถ่ายทอดความรู้ หรือเพื่อความบันเทิง ในการดำรงชีวิตของแต่ละบุคคล
หรือกลุ่มชนให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม
ชาวบ้าน หมายถึง บุคคล หรือกลุ่มชน ที่มีลักษณะร่วมกันทางวัฒนธรรมด้านใดด้านหนึ่ง
หรือหลายด้าน
ความสัมพันธ์ หมายถึง ความเกี่ยวข้องกัน
สภาพแวดล้อมทางสังคม หมายถึง ลักษณะหรือสภาพภาพต่าง ๆ ในสังคมที่บุคคลได้สร้างขึ้น
เช่น วัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม ครอบครัว อาชีพ เป็นต้น
สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ หมายถึง ลักษณะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ลักษณะ
ดิน ฟ้า อากาศ พันธุ์ไม้ เป็นต้น

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

๑. รวบรวมและศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้าน
๒. วิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตามรายชื่อ
วรรณคดีที่ระบุในขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า ตามหัวข้อต่อไปนี้
 - ๒.๑ การตั้งถิ่นฐาน
 - ๒.๒ การสร้างที่อยู่อาศัย
 - ๒.๓ การประกอบอาชีพ
 - ๒.๔ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้
 - ๒.๕ การประกอบอาหารและการเก็บถนอมอาหาร
 - ๒.๖ การรักษาพยาบาล
 - ๒.๗ ความเชื่อและพิธีกรรม (๑๐/๒๕๖๑)
 - ๒.๘ การควบคุมสังคม
 - ๒.๙ การเดินทาง

๒.๑๐ การติดต่อสื่อสาร ๒๕๖

๒.๑๑ การถ่ายทอดความรู้ (๒๕๖๑)

๒.๑๒ การบันเทิง

๓. ศึกษาความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านกับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์

๔. เรียบเรียงข้อมูลที่ได้วิเคราะห์ สรุป อภิปรายผล และเสนอผลการศึกษาแบบ
พรรณนาวิเคราะห์

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

เอกสารและงานวิจัยที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับสังคมดังนี้

ไพโรจน์ บุญประกอบ* วิเคราะห์เรื่องสั้นแนวการเมือง และสังคมในช่วง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ - ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ พบว่า "เนื้อหาของเรื่องสั้นสะท้อนให้เห็นปัญหาทางการเมือง ปัญหาทางเศรษฐกิจ ซึ่งสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงในสังคม แนวความคิดในการแก้ปัญหาที่ทั้งแนวความคิดที่อยู่ในขอบเขตของกฎหมาย และแนวความคิดที่ขัดแย้งกับกฎหมายในขณะนั้น ภูมิปัญญาในการคิดแก้ปัญหาแสดงถึงการต่อสู้เพื่อชีวิตที่ดีกว่าของประชาชนผู้ทุกข์ยาก"

ศิริกุล ชันกุล^๒ ได้ศึกษาวรรณกรรมคนรัก พบว่า "เนื้อหาของวรรณกรรมสะท้อนให้เห็นถึง ค่านิยม บรรทัดฐาน ความเชื่อ ข้อคิดปรัชญาในการดำเนินชีวิต เศรษฐกิจ การศึกษา สิ่งเสพติด และปัญหาสังคม"

*ไพโรจน์ บุญประกอบ. วิเคราะห์เรื่องสั้นแนวการเมืองและสังคมในช่วง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ - ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙. ๒๕๒๖. หน้า ๑๓๑ - ๑๓๔.

^๒ศิริกุล ชันกุล. การศึกษาวรรณกรรมคนรัก. ๒๕๒๘. หน้า ๔๖๔ - ๔๖๗.

ลักขณา สุขสุวรรณ^๑ ได้ศึกษาวรรณกรรมเพลงลูกทุ่ง และอภิปรายผลการศึกษาว่า "เพลงลูกทุ่งน่าจะเป็นแหล่งที่ศึกษาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยาได้อีกด้วย เพราะประกอบด้วยสารมากมายที่ชี้ให้เห็นถึงค่านิยมและเอกลักษณ์ไทย การกล่าวถึงสภาพสังคมในช่วงที่ผู้ประพันธ์ ประพันธ์เพลงนั้นขึ้น ทำให้ทราบเหตุการณ์ของสังคมในช่วงนั้นได้ไม่น้อยทีเดียว"

การศึกษาวิจัยภูมิปัญญาชาวบ้านในปัจจุบันได้ทำการศึกษาน้องถิ่นต่าง ๆ หลายแห่ง รวมทั้งการจัดสัมมนาทางวิชาการ เพื่อให้การศึกษาในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านชัดเจนและสมบูรณ์แบบมากขึ้น มีการรวบรวมข้อมูลประกอบการสัมมนา เสนอผลการศึกษาวิจัยและการเสนอบทความซึ่งมีปรากฏดังต่อไปนี้

ธวัช ปุณณิก^๒ ให้ความหมายของภูมิปัญญาชาวบ้านว่า

... น่าจะหมายถึง ความรอบรู้ชาวบ้านที่เรียนรู้ และมีประสบการณ์สืบต่อกันมาทั้งทางตรงคือประสบด้วยตนเอง หรือทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรอบรู้สะสม ภูมิปัญญาไม่หมายถึงเพียงการศึกษาอดีต ความคิดของคนในอดีตอย่างหยุดนิ่ง แต่หมายถึงศักยภาพในการประสานความรู้ใหม่ ๆ เพื่อให้เกิดทางเลือกใหม่ ๆ นั่นคือภูมิปัญญา ยุคหนึ่งสมัยหนึ่งย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามการพัฒนาความรู้ของสังคม ฉะนั้นถ้าเรามอง หรือเราคิดถึงว่า ภูมิปัญญาของชาวบ้านในสังคมอีสานนั้น หมายความว่าสังคมอีสานเขาคิดกันอย่างไร เขาเชื่อกันอย่างไร และเขาประสานความรู้กันนั้นมาเพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของเขาอย่างไร โดยมิทราบว่ามีใครเป็นคนกำหนดแต่ทุกคนยอมรับ และเชื่อถือกัน ...

^๑ลักขณา สุขสุวรรณ. วรรณกรรมเพลงลูกทุ่ง. ๒๕๒๑. หน้า ๓๐๒ - ๓๐๔.

^๒ธวัช ปุณณิก. "ภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน : ทิศนะของอาจารย์ปรีชา พิณทอง," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. ๒๕๓๑. หน้า ๔๐ - ๔๐.

ประเวศ วะสี^๑ กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านว่า

... สังคมที่เด่นชัด ไม่ว่าสังคมหรือชุมชนใดก็ตามที่ เมื่อเกิดขึ้นและดำรงอยู่มานาน ส่วนจิตต้องภูมิปัญญาของตัวเองไม่เช่นนั้นก็อยู่ไม่ได้ ตัวภูมิปัญญาที่มีลักษณะเป็นกระบวนการที่ สะสมเป็นระยะเวลายาวนาน ว่าทำอะไร ประชาชนจึงมีชีวิตอยู่ได้ โดยสอดคล้องกับ ธรรมชาติที่นั่น ทำให้แต่ละท้องถิ่น แต่ละประเทศไม่เหมือนกัน คนที่อยู่ทั่วโลก ภูเขา ชาย ทะเล หรือคนในเขตร้อน เขตหนาว ภูมิปัญญาจะไม่เหมือนกัน เรามีภูมิปัญญาจากการที่ได้ อยู่อาศัยกับธรรมชาติ สังเกตธรรมชาติว่าอาชีพอะไรจึงเหมาะสม จะสร้างบ้านเรือน หรือ อย่างไรให้เหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศ ซึ่งดำรงชีพอย่างสบายและเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ

ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมประสบการณ์และการเรียนรู้มายาวนาน ความรู้ด้านต่าง ๆ จะเชื่อมโยงกันไปหมด ไม่ได้แยกออกเป็นวิชา ๆ ตามที่เราเรียนกัน ดังนั้นความรู้เกี่ยวกับ เศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่ การใช้จ่าย การศึกษาและวัฒนธรรม มันผสมกลมกลืนหรือ เชื่อมโยงกัน บางทีแยกไม่ออกว่าเป็นวิชาอะไร ไม่ว่าจะจบวิชาอะไร มันจะเห็นความ เชื่อมโยงกัน ...

เอนก นาควบุตร^๒ ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ว่า

... ภูมิปัญญาชาวบ้านต่างจากองค์ความรู้ที่พวกเรา มี ตรงที่พวกเราหนังสือ ทฤษฎี ความรู้อยู่มากมาย ถ้าอิงได้เป็นภูมิปัญญา แต่ภูมิปัญญาชาวบ้านผ่านขั้นตอน ๓ อย่าง ตาม หลักพุทธศาสนา คือ ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวท

ประเวศ วะสี. "การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาไทยเพื่อพัฒนา" ใน การสัมมนาทางวิชาการ เนื่องในงานมหกรรมวัฒนธรรมพื้นบ้านไทย' ๓๓ เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน. ๒๕๓๓. หน้า ๓๔ - ๓๕.

๒. เอนก นาควบุตร. "ชนบทไทยในสามทศวรรษที่ผ่านมา กับบทเรียนของภูมิปัญญาชาวบ้าน สู่ทิศทางการพัฒนาตนเองของชนบทในอนาคต," ใน ทิศทางการพัฒนาไทย. ๒๕๓๑. หน้า ๑๔๐.

ปัจจุบันที่เราได้รับความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ และสังคมจากตะวันตกนั้น ไม่สามารถให้
แสงสว่างกับการหาคำตอบในชนบทได้ การศึกษาแม้ทางด้านสังคมศาสตร์ในระดับอุดมศึกษา
ยังมีสภาพศึกษาแบบแยกส่วน (Functional หรือ Specialization) รู้หลักกฎหมาย
(นิติศาสตร์) รู้หลักปกครอง (รัฐศาสตร์) หลักการพัฒนารัฐ (สังคมสงเคราะห์ศาสตร์)
แต่ไม่รู้จักสังคมชนบทไทย หลักการปลูกพืชปศุสัตว์ทางสายวิทยาศาสตร์ (เกษตรศาสตร์)
ยิ่งหลักการรักษาพยาบาล ยิ่งถือเป็นเรื่องของคนที่เรียนท่องจำเก่งจะเรียนได้เท่านั้น
(แพทยศาสตร์)

สังคมศาสตร์ที่เราเรียน จึงไม่มีมิติที่จะช่วยให้คนรู้จักตนเองและดำเนินชีวิตได้อย่างมี
ความสุขสงบ ไม่ได้บอกให้เรารู้อย่างแท้จริง ไม่สามารถใช้ศาสตร์ต่าง ๆ ให้อยู่เหนือ
ตัวเองหรืออยู่เหนือโลกได้เลย แต่ภูมิปัญญาชาวบ้าน มันมีความหมายต่อคำว่าชีวิตที่ชัดเจน
และเชื่อมโยงในทุกองค์ประกอบที่แวดล้อมชีวิต (Wholistic view) ...

ประเวศ วะสี^๑ ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในพุทธเกษตรกรรมกับด้านดีสุขของสังคมไทย
ว่า "ในประเทศหนึ่ง หรือชุมชนใดชุมชนหนึ่ง ซึ่งถ้าประวัติมายาวนานจะต้องมีปรัชญาแห่งชาติ หรือ
ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) จึงทำให้สืบทอดความเป็นประเทศ หรือชุมชนมาได้"

^๑ประเวศ วะสี. พุทธเกษตรกรรมกับด้านดีสุขของสังคมไทย. ๒๕๓๐. หน้า

เสรี พงศ์พิศ^๑ ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาว่า ... ตามศัพท์แล้ว "ภูมิปัญญา" หมายถึง พื้นเพ รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน ความรู้ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงสิ่งที่คนสมัยนี้เข้าใจกัน ซึ่งมักเป็นความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้น เรื่องนี้ เรื่องเฉพาะต่าง ๆ เรารู้กันมากมาย แต่ก็ไม่สามารถเชื่อมโยงความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้ เข้าด้วยกันอย่างมีเอกภาพ ชาวบ้านรู้เพราะว่ามีชีวิตอย่างที่เรา รู้ ความรู้ได้มาจากการดำเนินชีวิต คนสมัยใหม่รู้เพราะเล่าเรียนมามาก แต่ระหว่างความรู้กับการดำเนินชีวิตเป็นคนละเรื่องกัน เพราะโลกทัศน์ของคนสมัยนี้เป็นแบบแยกส่วน

ภูมิปัญญาทั้งสองลักษณะ มีลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน มีลักษณะที่เป็นรูปธรรม เกี่ยวกับเรื่องเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่น ๆ ภูมิปัญญาเหล่านี้สะท้อนออกมาในสามลักษณะที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด คือ

๑. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช ธรรมชาติ
๒. ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน
๓. ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย

ทั้งสามลักษณะนี้คือ สามมิติของเรื่องเดียวกันคือชีวิตชาวบ้าน สะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างมีเอกภาพ เหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน...

^๑เสรี พงศ์พิศ. คืนสู่รากเหง้า. ๒๕๒๙. หน้า ๑๔๔ - ๑๔๖.

จารุวรรณ ธรรมวัตร^๑ กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวอีสานว่า

... มีรากเหง้าหลากหลาย แต่ผสมผสานอย่างกลมกลืนระหว่างศาสนาชาวบ้าน ศาสนา
ภูมิศาสตร์ ศาสนาแวดล้อม และกระบวนการทางสังคม

ศาสนาชาวบ้าน เป็นความผสมผสานของคตินิยมที่เอื้อกันจากพุทธศาสนาระดับที่ชาวบ้าน
ปฏิบัติในชีวิตประจำวันกับศาสนาพราหมณ์ และความเชื่อท้องถิ่นต่าง ๆ คติความเชื่อเหล่านี้
เป็นพื้นฐานสำคัญในการคิด การทำ ของบุคคลและสังคม มนุษย์ผู้ฉลาดนำคติความเชื่อไป
ประกอบพิธีกรรมเพื่อคลี่คลายข้อขัดแย้งระหว่าง คนกับธรรมชาติ คนกับคน และคนกับ
กฎเกณฑ์ทางสังคม ศาสนาชาวบ้านจึงเป็นอาวุธต่อสู้พ้องกับโดยอาศัยศรัทธา เชื่อมโยงเป็น
เอกภาพกับความศรัทธาในตนเอง ศรัทธาในชีวิต และศรัทธาต่อมวลสารที่ให้คุณ

บรรดาคติความเชื่ออันหลากหลายของชาวอีสานนั้น พุทธศาสนาสอนให้มนุษย์เรียนรู้
เกี่ยวกับธรรมชาติของมวลสารที่ประกอบเป็น คน สัตว์ พืช สิ่งของต่าง ๆ ทำให้เกิด
เรียนรู้โดยการสังเกต โดยการปฏิบัติ โดยการฟัง โดยการอ่าน และโดยการเขียน
พุทธศาสนาระดับชาวบ้านแสดงถึงหลักธรรมคำสอนที่เป็นเอกภาพกับวิถีดำเนินชีวิตภายใน
สังคม

สภาพภูมิอากาศและลักษณะการตั้งถิ่นฐานย่อมสัมพันธ์กับการประกอบอาชีพ เช่น
อากาศที่ร้อนและฝนตกชุกย่อมทำให้ชาวเวียงจันทน์ การตั้งชุมชนริมฝั่งแม่น้ำหรือหนองน้ำย่อม
เหมาะแก่การเพาะปลูกและหาอาหาร การตั้งถิ่นฐานตามโคกตามบ่าย่อมเหมาะแก่การเลี้ยง
ชีวิตด้วยอาหารป่าโดยการล่าสัตว์ จับปลา หาเห็ด หาผึ้ง เป็นต้น บางครั้งสภาพภูมิศาสตร์
ทำให้เกิดปัญหาด้านกายภาพ เช่น ปัญหาเรื่อง ดิน น้ำ ย่อมทำให้ผลผลิตตกต่ำ ชาวบ้าน
ผู้ประกอบอาชีพจึงพยายามที่จะดัดแปลงปรับปรุงวิธีการให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม

๑จารุวรรณ ธรรมวัตร. "การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย.

กระบวนการทางสังคม คือ การอยู่ร่วมกัน เป็นครอบครัวเป็นหมู่บ้าน เป็นเมืองและประเทศชาติ ชาวอีสานมีทัศนคติในการใช้ชีวิตว่าอยู่เป็นหมู่ดีกว่าอยู่อย่างโดดเดี่ยว เพราะชีวิตจำกัดทางกายภาพและภูมิปัญญา การช่วยกันคิดช่วยกันทำ การพึ่งตนเอง และการพึ่งกันเอง น่าจะเป็นทางออกที่ดีที่สุด หากอย่างไรการอยู่ร่วมกันจึงจะเกิดประโยชน์สุข ผู้ฉลาดจึงร่วมกันกำหนดกฎเกณฑ์การควบคุมสังคมทั้งโดยตรงโดยอ้อม ภูมิปัญญาของบรรพชน ความรู้บางส่วนอาจไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมซึ่งมีการเปลี่ยนแปลง แต่กระบวนการทางสังคมหลายส่วนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ในสภาพปัจจุบัน

วิธีถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน วิธีถ่ายทอดความรู้เพื่อสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งมายังคนอีกรุ่นหนึ่ง ขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายและเนื้อหาสาระที่ต้องการ วิธีการถ่ายทอดความรู้แก่เด็กจึงมีลักษณะแตกต่างจากผู้ใหญ่ คือ

การถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก ต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน และการลงทำ ตัวอย่าง การเล่นปริศนาคำทาย เกิดจากวิสัยชอบซักถามของมนุษย์ โดยเฉพาะวัยเด็กเป็นช่วงของการเรียนรู้โลกรอบตัว ปริศนาจึงใช้คำที่ให้เกิดภาพพจน์ เสียงเสียงธรรมชาติ คำเปรียบเทียบกับที่เข้าใจ เพื่อสร้างความดึงดูดใจ และเพื่อให้เด็กจดจำได้ง่าย ส่วนนิทานก็เป็นเรื่องขนาดสั้น เนื้อหาเป็นเรื่องสร้างเสริมนิสัยและบุคลิกภาพที่สังคมปรารถนา ส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรม คือสิ่งที่ควรทำ และไม่ควรทำ

การถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่ วัยผู้ใหญ่เป็นวัยทำงานซึ่งต้องรวมกลุ่มทางสังคมการถ่ายทอดภูมิปัญญาก็มีหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรมในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต การประกอบอาชีพ ตลอดจนวิธีอ่านหนังสือ และวิธีแสดงมหรสพ เนื้อหาสาระเป็นการเพิ่มพูนความรู้ เพื่อการทำงานร่วมกันหรือช่วยเหลือกัน โอกาสในการถ่ายทอดภูมิปัญญา ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น เมื่อมีคนตาย ชาวบ้านก็จะไปชุมนุมกันที่บ้านผู้ตาย เพื่อช่วยเจ้าภาพทำงาน และเป็นเพื่อนศพ ตอนกลางคืนก็จะมีการละเล่นพื้นบ้าน มีการเล่านิทานโดยอ่านจากหนังสือผูกหรือใบลาน มีทั้งนิทานพื้นบ้าน และนิทานชาดก โดย

สอดคล้องกับจริยธรรมศาสนา นอกจากนี้ยังมีการเล่นนิทานในพิธีอยู่ไทหลังคลอดบุตร ส่วน ประเพณีทางพุทธศาสนาก็เป็นโอกาสพิเศษที่ชาวบ้านมาชุมนุมกัน ฟังธรรมและสนทนาธรรม พระสงฆ์มีเมตตาให้ทานชาดกมาเทศน์มากกว่ามาธรรมเทศนาโดยตรง โดยใช้คำคมที่เป็น สุภาษิตสอนใจมาอบรม คติธรรมเหล่านี้แสดงถึงภูมิปัญญาของผู้เทศน์ ผู้ฟังจึงจดจำมาเล่าสืบ กันไป เนื้อเรื่องเน้นแนวปฏิบัติระหว่างบุคคล ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ คติการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อ ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมและโลกทัศน์ของผู้ฟัง ...

เอนก นาคบุตร^๑ ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านเกี่ยวกับการดิ้นรนเพื่อพึ่งตนเอง และสรุป เจริญสังเคราะห์ การแสวงหาเคลื่อนตัวของภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ดังนี้

... ๑. องค์ประกอบทางด้านระบบคิด วิธีคิดในการพัฒนา จะพบได้ว่าในการแสวงหา เคลื่อนย้ายตัวของภูมิปัญญาชาวบ้านที่กล่าวมา มีฐานคิดอยู่บนรากฐานความเชื่อของ "พุทธพื้นบ้าน" ที่มุ่งการบรรลุความสงบสุขของชีวิต มุ่งการทำให้ชีวิตดีขึ้น ยืนยาวไร้โรค ภัยให้สุขสมบูรณ์ ตลอดจนการยึดถือคุณค่าที่จะยึดจิตใจนำวัด

การประยุกต์ความเชื่อและการปฏิบัติ "เชิงพุทธวิธี" มาใช้ในการพัฒนาต่าง ๆ โดยเฉพาะในการดำเนินชีวิต พัฒนาตนเอง เกื้อกูลเพื่อนบ้าน การลดละขบถมุข ตลอดจน การเชื่อมโยงการรักษาคน มองคน มองปัญหาอย่างเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การรักษา ทั้งด้านจิต กาย ที่สัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจและชุมชน เป็นต้น

เหล่านี้เป็นการกลับมาใช้ฐานความคิด ความเชื่อ เทคโนโลยีที่ตกทอดพัฒนาด้อยอย่าง ยาวนานในสังคมชนบทไทย ให้มีส่วนร่วมผสมผสานกับฐานความคิดภายนอก ภูมิปัญญา สาธารณชน อันจะทำให้เกิดความสว่าง ความเท่ากัน ความมีสมดุลยิ่งขึ้น

^๑เอนก นาคบุตร. "ชนบทไทยในสามทศวรรษที่ผ่านมา กับบทเรียนของภูมิปัญญาชาวบ้าน สู่ทิศทางการพึ่งตนเองของชนบทในอนาคต," ใน ทิศทางชนบทไทย. ๒๕๓๑. หน้า ๑๔๖ - ๑๔๘.

๒. องค์ประกอบด้านระบบการผลิตทางการเกษตร การผสมผสานระหว่างการปลูกพืชกับการเลี้ยงสัตว์ให้สัมพันธ์กันพื้นที่เดียวกันให้เกิดอุปประโยชน์ต่อกัน พืชพันธุ์ที่เหลือใช้ (Waste) จากพืชและสัตว์อย่างต่อเนื่องครบวงจร จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการเลี้ยงชีวิตพืชและสัตว์พร้อมกัน

ผลที่ตามมา คือ การฟื้นฟูและอนุรักษ์ ระบบนิเวศวิทยาท้องถิ่น ในระดับครัวเรือน ส่งผลถึงระดับชุมชนได้ในระดับหนึ่ง

๓. องค์ประกอบระบบเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่น ในอดีตการพัฒนาเศรษฐกิจชนบทเน้นการพึ่งพาารอบอุปถัมภ์จากตลาด และภาคธุรกิจนอกชุมชน โดยเฉพาะจากบริษัทธุรกิจข้ามชาติ ผลก็คือระบบเศรษฐกิจของชนบทต้องตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและการครอบงำจากภายนอกโดยสิ้นเชิง การทำการเกษตรผสมผสาน เป็นการยืนยันว่าระบบเศรษฐกิจของการเกษตรแบบนี้มุ่งเน้นเพื่อ "มีกินมีใช้เหลือจึงขาย" เป็นหลัก

๔. องค์ประกอบด้านระบบวัฒนธรรมชุมชน ระบบครอบครัวและสถาบันเครือญาติของหมู่บ้าน การพัฒนาเศรษฐกิจในปัจจุบัน มุ่งและได้มาซึ่งความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ บนพื้นฐานการดูดซับส่วนเกิน และการล้มละลายเหลือมล้าของชนบทและสังคมชนบทโดยรวม

ขณะที่ในระดับครอบครัว คนในเมืองมีรายได้สูงขึ้น แต่ขาดความสุข ความมั่นคงทางจิตใจ ระบบครอบครัวห่างเหินและแตกแยก ระบบสังคมเมืองตัวใครตัวมัน สังคมเมืองสะสมปัญหาอาชญากร โจรผู้ร้าย คนจนในสลัม โซ่เงาต่าง ๆ

วิกฤตการณ์ดังกล่าวกำลังแพร่กระจายขยายตัวสู่ เชียงใหม่ ขอนแก่น หาดใหญ่ ซึ่งเสมือนเมืองสาขาสองกรุงเทพฯ และค่อย ๆ แพร่เชื้อโรคร้ายสู่สังคมชนบท

กระแสภูมิปัญญาชาวบ้านที่เคลื่อนไหวในช่วง ๔ - ๕ ปี ที่ผ่านมา ได้ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพของสถาบันชุมชนต่าง ๆ พระ วัด ผู้นำอาวุโส เครือข่ายต่าง ๆ ที่ยังมีบทบาทอยู่ บุคลากรและสถาบันเหล่านี้มีบทบาทให้สังคมชนบทยังไม่แตกสลายทางด้านจิตใจและทาง

วัฒนธรรมท้องถิ่น ระบบวัฒนธรรมชุมชนที่มี วัด พระ ความเชื่อทางศาสนา และที่เป็นองค์รวมของหมู่บ้านนับเป็นค่านิยมที่เป็นหลักประกันของการพัฒนาทางด้านจิต วิญญาณ ความเป็นคนเป็นชุมชน เป็นประเทศชาติที่มีศักดิ์ศรี มีอิสรภาพ มีอธิปไตย ...

ปรีชา นุ่มสุข^๑ ได้แสดงข้อมูลและทัศนะเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์กับภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้ว่า

... ศาสนาพราหมณ์มีความสำคัญต่อสังคม เศรษฐกิจ และการศึกษาในภาคใต้ของประเทศไทยมากศาสนาหนึ่ง มาตั้งแต่โบราณจนปัจจุบันนี้ เพราะศาสนานี้เป็นพื้นฐานความคิดดั้งเดิมของชุมชนในภาคใต้ เป็นการแสดงให้เห็นว่าชุมชนในภาคใต้นี้ได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องโดยมิได้โดดเดี่ยว หากแต่มีการติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนอื่น มีการปรับปรุงสภาพแวดล้อมเพื่อให้อาณาเขตเหมาะสมกับการพัฒนาอารยธรรม โดยอาศัยศาสนาพราหมณ์เป็นปัจจัยที่สำคัญในการสั่งสม สืบทอด และพัฒนาความคิดรวบยอดในทางสร้างสรรค์ และการรวมกำลังกันพัฒนาสังคมโดยส่วนรวม หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า "ภูมิปัญญาชาวบ้าน"

อย่างไรก็ตาม ศาสนาอื่น ๆ ที่มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในภาคใต้ทั้งในอดีตและปัจจุบันล้วนมีส่วนอย่างสำคัญในการจุดหล่อหลอม "ภูมิปัญญาชาวบ้าน" ในภาคใต้ด้วยกันทั้งสิ้น แม้จะต่างยุคสมัย ต่างชุมชน และต่างสถานที่กันไปบ้างก็ตาม ...

^๑ปรีชา นุ่มสุข. "ศาสนาพราหมณ์กับภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย.

เกษม ขนานแก้ว^๑ ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้าน วิเคราะห์จากวรรณกรรมท้องถิ่นของ
ฟาง บุษราวัฒน์ และสรุปผลการศึกษาว่า

... วรรณกรรมท้องถิ่นของฟาง บุษราวัฒน์ ให้ความรู้ ความจริง และสิ่งดีงามเกี่ยวกับชาว
ไทยภาคใต้ให้หลายประการ เช่น ชาวไทยภาคใต้เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์อย่างลึกซึ้ง
ถึงแก่น ช่างสังเกตธรรมชาติ รู้จักเอาความจริงของธรรมชาติสอนมนุษย์ให้เข้าใจความจริง
และสิ่งพิสดารได้ดี และมีเหตุผล ผู้ศึกษาบอกว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นวัฒนธรรม มีความจริง
ความดี ความงามแทรกอยู่เป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่พึงอนุรักษ์ และนำมาพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
และทรัพยากรวัฒนธรรมของชาวไทยภาคใต้สืบไป ...

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์^๒ กล่าวถึงการแพทย์พื้นบ้าน ภูมิปัญญาดั้งเดิมของบรรพชนว่า
... ทุกชนชาติล้วนแต่ต้องมีการแพทย์ดั้งเดิมของตน อันเป็นผลจากการสะสม
ประสบการณ์การแก้ปัญหาสุขภาพมาเป็นระยะเวลายาวนาน การเรียนรู้และความเข้าใจใน
ชีวิตและสุขภาพเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ มนุษย์เรียนรู้ด้วยต่าง ๆ ในร่างกาย
พร้อม ๆ กับวิวัฒนาการทางชีววิทยามานับหมื่นปี เรียนรู้ฤทธิ์และสรรพคุณของสมุนไพรมาพร้อม ๆ
กับการเลือกหาอาหารเพื่อการดำรงชีพ ภูมิปัญญาดั้งเดิมทางการแพทย์จึงเกิดขึ้นจาก
ประสบการณ์จริงในชีวิตที่ถ่ายทอดสืบทอดกันมาผ่านปากเปล่าหรือการทดลองใช้ และสิ่งเกิด
ผล จนเกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อชีวิตและธรรมชาติรอบตัว พัฒนามาเป็นระบบทฤษฎีทาง

^๑เกษม ขนานแก้ว. "ภูมิปัญญาชาวบ้าน : วิเคราะห์จากวรรณกรรมท้องถิ่นของ ฟาง
บุษราวัฒน์," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาการวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ ครั้งที่ ๑. ๒๕๓๒. หน้า
๔ - ๑๒.

^๒โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. "ดินสุขภาพแก่ประชาชน." ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย.
๒๕๓๑. หน้า ๑๔๗.

การแพทย์ แบบแผนการปฏิบัติด้วยยาสมุนไพรซึ่งมุ่งให้เกิดความสมดุลกับธรรมชาติ และศิลปการ
เย็บยาโรคภัยไข้เจ็บโดยใช้ธรรมชาติรอบตัว ภูมิปัญญาทางการแพทย์นี้ยังถูกผสมผสานเข้า
ในวิถีชีวิตอย่างกลมกลืนเป็นแบบแผนการปฏิบัติ นับตั้งแต่แรกเกิดจนตาย ทั้งด้านอาหาร
การกินไปจนถึงการดำเนินชีวิตด้านอื่น ๆ ในสังคม ...

ปรีชา อุยตระกูล* กล่าวถึง นักวิชาการกับหมู่บ้านว่า

... นักวิชาการส่วนหนึ่งเริ่มใกล้ชิดกับหมู่บ้านมากขึ้น เมื่อเกิดกระแสการตื่นตัวเกี่ยวกับ
ท้องถิ่นศึกษา ประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมา โดยเฉพาะนักวิชาการในท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ใน
มหาวิทยาลัยส่วนภูมิภาคในวิทยาลัยครู และองค์การเอกชน หรือหน่วยงานราชการอื่น ๆ
ซึ่งงานและสถานที่ทำงานของเขาเชื่อมต่อการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่น การศึกษา
เรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นโดยเฉพาะที่เป็นการศึกษาที่ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลภาค
สนามในหมู่บ้าน ได้ดึงนักวิชาการผู้ทำการศึกษาให้ลงไปสัมผัสกับวิถีชีวิตหมู่บ้าน ใกล้ชิดชาวบ้าน
มากขึ้น มีโอกาสคลุกคลีกับชีวิตของชาวบ้าน ได้เห็นและเข้าใจชีวิตของชาวบ้าน รู้ถึงปัญหา
และความต้องการของชาวบ้าน เข้าใจความคิด ความรู้สึกของประชาชนธรรมดา ซึ่งเป็น
ส่วนใหญ่ของแผ่นดิน ผลจากกระแสตื่นตัวดังกล่าว นอกจากจะทำให้มีการศึกษาเรื่องราว
เกี่ยวกับท้องถิ่นมากขึ้นแล้ว ยังก่อให้เกิดความสมบูรณ์ในด้านความรู้เกี่ยวกับสังคมไทยมากขึ้น
(ตั้งแต่เดิมความรู้ในส่วนที่เกี่ยวกับหมู่บ้าน เกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวบ้านที่เป็นสามัญชนคน
ส่วนใหญ่ขาดหายไป)

*ปรีชา อุยตระกูล. "นักวิชาการกับการพัฒนาหมู่บ้าน." ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. ๒๕๓๑.

หน้า ๒๘๒.

ผลพลอยได้อีกประการหนึ่ง คือ การที่นักวิชาการกลุ่มนี้มีโอกาสไปรับรู้ถึงศักยภาพและ
 ใญ่หาของชาวบ้าน แล้วนำมาตีแผ่ให้คนทั่วไปรับรู้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติการ
 มองของชาวบ้าน จากเดิมที่มองชาวบ้านว่าเป็น ผู้ต่ำต้อย ไร้ วิชา และเกียจคร้าน มาสู่
 การมองชาวบ้านด้วยทัศนะที่เคารพในความเป็นมนุษย์ของชาวบ้านมากขึ้น มองเห็นคุณค่าทาง
 วัฒนธรรมวิถีชีวิต และภูมิปัญญาที่ชาวบ้านสะสมมาแต่อดีต เห็นว่าชาวบ้านก็มีศักยภาพของตนเอง
 มีวิธีคิด วิธีการวิเคราะห์แกไขปัญหาของตนเอง ซึ่งนำไปสู่แนวคิดการพัฒนาที่เน้นให้ชาวบ้าน
 มีส่วนร่วมมากขึ้น จนถึงการพัฒนาที่เริ่มต้นจากพื้นฐานคือ ชาวบ้าน มีชาวบ้านเป็นพระเอก
 เป็นผู้ริบบทบาทในการแสวงหาและกำหนดทางเลือกในการพัฒนาหมู่บ้านของตนด้วยตนเอง
 (ซึ่งบทบาทนี้แต่เดิมชาวบ้านมีส่วนร่วมน้อยมากหรือแทบไม่มีเลย) ...

วิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์

(รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔)

สังคมหรือชุมชนใดก็ตาม เมื่อเกิดขึ้นและดำรงอยู่มานาน ย่อมต้องเผชิญภูมิปัญญาของตัวเอง ไม่เช่นนั้นก็อยู่ไม่ได้ ภูมิปัญญาจึงมีลักษณะเป็นกระบวนการสะสมที่ต่อเนื่องกันมาเป็นระยะเวลายาว นานว่าทว่าอย่างไรจึงจะมีชีวิตอยู่ให้สอดคล้องกับธรรมชาติที่ตนอาศัยอยู่ ซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละส ีท้องถิ่น ทำให้ภูมิปัญญาแต่ละแห่งไม่เหมือนกัน และเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อม ดังนั้น ความรู้ ของบรรพชนที่สืบทอดต่อกันมา บางส่วนจึงอาจไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง แต่กระบวนการ ทางสังคมหลายส่วนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ในสภาพปัจจุบัน

ความรู้และประสบการณ์ดั้งเดิมที่สามารถนำมาปรับเปลี่ยนให้ใช้ประโยชน์กับการดำรงชีวิต ในสภาพแวดล้อมปัจจุบัน ทั้งยังเป็นการช่วยรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไม่ให้เสื่อมสภาพไป โดยเร็วขึ้น เป็นแรงจูงใจให้มีการศึกษาวิจัยภูมิปัญญาชาวบ้านกว้างขวางขึ้น เพื่อให้เกิดความชัดเจน มองเห็นคุณค่าและประโยชน์ที่จะได้รับ รวมทั้งเป็นการแพร่กระจายและสืบต่อความรู้ดังกล่าวไปสู่ ประชาชนโดยทั่วไป นักวิชาการที่ทำการศึกษาวิจัยภูมิปัญญาชาวบ้านได้ให้ความหมายและกล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้านไว้หลายลักษณะเพื่อให้เกิดความเข้าใจพร้อมทั้งเสนอแนวความคิดในแง่มุมต่าง ๆ ไว้ดังนี้

อวิช บุญเกิดก^๑ ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาชาวบ้านว่า

... น่าจะหมายถึง ความรอบรู้ชาวบ้านที่เรียนรู้ และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงคือ ประสบด้วยตนเอง หรือทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรอบรู้สะสม ภูมิปัญญาไม่

^๑อวิช บุญเกิดก. "ภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน : ทศนยะของอาจารย์ปรีชา พินทอง," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. ๒๕๓๑. หน้า ๔๐ - ๔๑.

หมายถึงเพียงการศึกษาค้นคว้า ความคิดของคนในอดีตอย่างหนึ่ง แต่หมายถึงศักยภาพใน การประสานความรู้ใหม่ ๆ เพื่อให้เกิดทางเลือกใหม่ ๆ นั่นคือภูมิปัญญาที่มีการเปลี่ยนแปลง ไปตามการพัฒนาความรู้ของสังคม ...

ประเวศ วะสี^๑ ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านว่า

... ชาวบ้านมีภูมิปัญญาจากการที่ได้อยู่อาศัยกับธรรมชาติ สังเกตธรรมชาติว่าอาชีพอะไร จึงเหมาะสมจะสร้างบ้านเรือนหรืออย่างไรให้เหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศ ซึ่งดำรงชีพ อย่างสบายและเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ

ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมประสบการณ์และการเรียนรู้มายาวนาน ความรู้ด้าน ต่าง ๆ จะเชื่อมโยงกันทั้งหมด ไม่ได้แยกออกเป็นวิชา ๆ ตามที่เรารู้เรียนกัน ดังนั้น ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพความเป็นอยู่ การใช้จ่าย การศึกษาและวัฒนธรรม มันผสมกลมกลืนหรือเชื่อมโยงกัน ...

เสรี พงศ์พิศ^๒ ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาว่า

... "ภูมิปัญญา" หมายถึง พื้นเพ รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน ความรู้ในที่นี้ไม่ได้ หมายถึงแต่เพียงสิ่งที่คนสมัยนี้เข้าใจกัน ซึ่งมักเป็นความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้นเรื่องนี้ เรารู้กัน มากมายแต่ก็ไม่สามารถเชื่อมโยงความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้เข้าด้วยกันอย่างมีเอกภาพ ชาวบ้านรู้ เพราะว่ามีชีวิตอย่างี่รู้ ความรู้ได้มาจากการดำเนินชีวิต คนสมัยใหม่รู้เพราะเล่าเรียนมา มาก แต่ระหว่างความรู้กับการดำเนินชีวิตเป็นคนละเรื่องกัน

^๑ประเวศ วะสี. ทฤษฎีเกษตรกรรมกับค่านิยมของสังคมไทย. ๒๕๓๐. หน้า ๔๒ - ๔๓.

^๒เสรี พงศ์พิศ. คืนสู่รากเหง้า. ๒๕๒๕. หน้า ๑๔๔ - ๑๔๖.

ภูมิปัญญาทั้งสองลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นลัทธิทัศน์ชีวิต เป็นปรัชญา การดำเนินชีวิต เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่ง ในชีวิตประจำวัน อีกอย่างหนึ่งลักษณะที่เป็นรูปธรรม เกี่ยวข้องกับเรื่องเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่น ๆ ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐาน การดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ...

จากคำกล่าวที่ยกมาแสดงให้เห็นว่า ความรู้ของชาวบ้านนั้นได้มาจากการดำเนินชีวิต จากการสังเกตธรรมชาติ มีความสัมพันธ์กันระหว่างคน ธรรมชาติ ความรู้สึกนึกคิด และสะท้อน ภูมิปัญญานั้นออกมาในวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านไว้ จึงสามารถศึกษาได้ ดังเช่น เกษม ชนบทแก้ว^๑ ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านโดยวิเคราะห์จากรวมกรรมหนึ่งตระกูลของพ่อ พุทธารัตน์ และสรุปผลการศึกษาว่า

... วรรณกรรมหนึ่งตระกูลของพ่อ พุทธารัตน์ ให้ความรู้ ความจริง และสิ่งดีงามเกี่ยวกับ ชาวไทยภาคใต้ให้หลายประการ เช่น ชาวไทยภาคใต้เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ อย่างลึกซึ้งถึงแก่น ช่างสังเกตธรรมชาติรู้จักหาเอาความจริงของธรรมชาติมาสอนมนุษย์ ให้เข้าใจความจริงและสิ่งดีงามได้ดี และมีเหตุผล ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นวัฒนธรรม มีความจริง ความดี ความงามแทรกอยู่ เป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่พึงอนุรักษ์ และนำมาพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ และทรัพยากรวัฒนธรรมของชาวไทยภาคใต้สืบไป ...

^๑เกษม ชนบทแก้ว. "ภูมิปัญญาชาวบ้าน : วิเคราะห์จากรวมกรรมหนึ่งตระกูลของ พ่อกุญชรารัตน์," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาการวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ ครั้งที่ ๑. ๒๕๓๒. หน้า ๔ - ๖๒.

ฉะนั้น การศึกษาวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔) ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านจะทำให้เห็นมูลโน้ตของชาวบ้านด้านต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีดังต่อไปนี้

๑. การตั้งถิ่นฐาน
๒. การสร้างที่อยู่อาศัย
๓. การประกอบอาชีพ
๔. การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้
๕. การประกอบอาหารและการเก็บถนอมอาหาร
๖. การรักษายาบาล
๗. ความเชื่อและพิธีกรรม
๘. การควบคุมสังคม
๙. การเดินทาง
๑๐. การติดต่อสื่อสาร
๑๑. การถ่ายทอดความรู้
๑๒. การบันเทิง

๒.๑ การตั้งถิ่นฐาน

การเลือกตั้งถิ่นฐานต้องอาศัยความรู้ ประสบการณ์ที่สั่งสมและสืบทอดกันมาจึงจะสามารถเลือกสถานที่ที่เหมาะสมกับวิถีการดำเนินชีวิตของตนได้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลายประการ ดังที่ นพวัลย์ กิจรัชกุล^๑ ได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานไว้ว่า

^๑ นพวัลย์ กิจรัชกุล. ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน. ๒๕๒๘. หน้า ๑ - ๒๑.

... หมายถึงการสร้างที่อยู่อาศัยของมนุษย์โดยอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นหมู่บ้าน และเป็นเมือง มีส่วนประกอบที่สำคัญคือ คน และพื้นที่ ส่วนประกอบที่สำคัญรองลงมาคือการติดต่อระหว่างกันและกัน การใช้บริการต่าง ๆ เพื่อสนองความต้องการของคนในกลุ่มชนนั้น ๆ เช่น โรงเรียน วัด ร้านค้า ที่ทำการรัฐบาล สาธารณูปโภคต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ยังหมายถึงการอพยพย้ายถิ่นที่อยู่อาศัย สะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ส่วนลักษณะการตั้งถิ่นฐานอาจจะมีทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว หรือเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบถาวร

การตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว เป็นการตั้งถิ่นฐานอยู่กับที่ในช่วงเวลาสั้น ๆ เวลาใดเวลาหนึ่ง และเคลื่อนย้ายเร่ร่อนไปบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์กว่าที่เดิม ขึ้นอยู่กับสภาพทางธรรมชาติเป็นสำคัญ มักประกอบอาชีพต่าง ๆ เพียงเพื่อหาอาหารมาบริโภคให้เพียงพอในชีวิตประจำวัน เครื่องมือที่ใช้ในการประกอบอาชีพก็เป็นแบบง่าย ๆ อาชีพที่สำคัญคือการเก็บของป่าและล่าสัตว์ เลี้ยงสัตว์แบบเร่ร่อน

การตั้งถิ่นฐานแบบถาวร จะอยู่เป็นหลักแหล่งที่แน่นอน ถือว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานของประชากรส่วนใหญ่ของโลกโดยอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มในบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติดี

อิทธิพลต่าง ๆ ที่มีผลต่อการตัดสินใจเลือกตั้งถิ่นฐานได้แก่

๑. อิทธิพลด้านสภาพธรรมชาติ ปัจจัยทางธรรมชาติที่สำคัญคือ

แหล่งน้ำ น้ำเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกในแง่ความต้องการเพื่ออุปโภคและบริโภค การตั้งถิ่นฐานตั้งแต่อดีตจนปัจจุบันจะพบว่าอยู่ใกล้แหล่งน้ำ

ดิน ดินเป็นปัจจัยรองลงมาจากน้ำ โดยการแสวงหาพื้นที่ที่มีดินอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเกษตรโดยเฉพาะ เพื่อใช้ในการเพาะปลูก เช่น ดินตะกอนที่สามารถใช้เครื่องมือง่าย ๆ ในการไถ พรวน ดินภูเขาไฟ ซึ่งมีแร่ธาตุสำคัญในการเพาะปลูก เป็นต้น

สภาพภูมิประเทศ บริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นจะเป็นบริเวณที่อำนวยความสะดวกหลายอย่าง เช่นการประกอบอาชีพการเกษตร อุตสาหกรรม คมนาคมขนส่ง และใช้ในชีวิต

ประจำวัน ดังจะเห็นว่า การตั้งถิ่นฐานของประชากรโลกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจะอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำแทบทั้งสิ้น โดยเฉพาะที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ที่ราบชายฝั่งแม่น้ำและที่ราบชายฝั่งทะเล ซึ่งการคมนาคมขนส่งสะดวกและอากาศดี

ภูมิอากาศ บริเวณที่มีอากาศร้อนชื้น เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่หนาแน่นเพราะคนที่ตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ปรับตัวเข้ากับสภาพของอากาศได้ดี และปริมาณน้ำฝนมีส่วนส่งเสริมอาชีพการเกษตรมากกว่าบริเวณที่มีอากาศร้อน แห้งแล้ง หรืออากาศหนาว

แหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติ เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลในการดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น และเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบถาวรไม่ว่าทรัพยากรนั้นจะเป็นแร่ธาตุหรือเชื้อเพลิง โดยทรัพยากรนั้นจะต้องมีคุณภาพและปริมาณเพียงพอต่อการลงทุนในเชิงเศรษฐกิจ

ละติจูด การตั้งถิ่นฐานของประชากรปรากฏว่าซีกโลกใต้มีน้อยกว่าซีกโลกเหนือ โดยซีกโลกเหนือมีถึงร้อยละ ๕๐ ของประชากรโลก อาจเป็นเพราะเป็นบริเวณอากาศอบอุ่นเนื่องจากได้รับพลังงานความร้อนจากดวงอาทิตย์ จึงเหมาะแก่การเป็นที่อยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมด้านเศรษฐกิจ นอกจากนี้ยังมีตัวแปรอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ลักษณะภูมิประเทศ ปริมาณน้ำฝน อุณหภูมิ แหล่งน้ำ เป็นต้น

ระดับความสูง การตั้งถิ่นฐานของประชากรโลกประมาณร้อยละ ๔๗ อยู่บริเวณความสูงระหว่างระดับน้ำทะเลถึงความสูง ๒๐๐ เมตร หรือประมาณร้อยละ ๘๐ ของประชากรโลกตั้งถิ่นฐานอยู่ในระดับสูงไม่เกิน ๕๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเล ทั้งนี้เพราะบริเวณที่สูงมาก ๆ มีผลโดยตรงต่อภูมิอากาศ โดยเฉพาะอุณหภูมิ ความกดอากาศมีผลต่อระบบหายใจของมนุษย์

บริเวณที่กำบัง เช่น ภูเขา หุบเขา อ่าว แนวไม้ จะช่วยหลีกเลี่ยงความรุนแรงที่เกิดขึ้นจากภัยธรรมชาติ เช่น ลมพายุ หิมะ น้ำท่วม เป็นต้น

๒. อิทธิพลด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจ มีผลต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐานคือ

การเกษตร ประเภทของการเกษตรจะเป็นตัวกำหนดรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน เช่น การปลูกข้าว ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจะขึ้นอยู่กับขนาดพื้นที่ เทคนิคในการผลิต เครื่องมือที่ใช้ในการผลิตและสังคมที่ต่างต่างกัน บริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีที่ตั้งถิ่นฐานหนาแน่นอยู่บริเวณลุ่ม หรือคันดินธรรมชาติของแม่น้ำ เพื่อป้องกันน้ำท่วมในฤดูฝน รูปแบบการตั้งถิ่นฐานจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม โดยมีพื้นที่การเกษตรอยู่รอบนอก การทำไร่ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานโดยทั่วไปจะเป็นแบบกระจาย แบบโดดเดี่ยว เพราะมีพื้นที่ในการเกษตรประเภทนี้กว้างมาก เช่นเดียวกับการทำสวน แต่เป็นการกระจายที่ไม่ห่างกันมากนัก ทั้งนี้เพราะพื้นที่ในการทำสวนแต่ละครอบครัวมีขนาดของพื้นที่น้อยกว่าการทำไร่

การเลี้ยงสัตว์ ถ้าเป็นการเลี้ยงเพื่อการค้ามักจะมีลักษณะ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย เพราะต้องใช้พื้นที่เป็นบริเวณกว้าง

การอุตสาหกรรม โรงงานอุตสาหกรรมมักจะตั้งอยู่ในบริเวณแหล่งวัตถุดิบ แต่ถ้าวัตถุดิบส่วนใหญ่มาจากภายนอกประเทศมักจะตั้งโรงงานอยู่บริเวณใกล้เมือง เพื่อเป็นการลดต้นทุนการผลิต และโรงงานอุตสาหกรรม มักจะดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณรอบ ๆ โรงงาน เพราะต้องการแรงงานจำนวนมาก มีการอพยพแรงงานจากต่างถิ่น เข้ามาสู่บริเวณนี้

การค้า การประกอบกิจกรรมประเภทนี้จะเลือกตั้งอยู่บริเวณที่มีประชากรหนาแน่นโดยเฉพาะจะมีลักษณะความเป็นเมือง หากเป็นชุมชนที่เป็นศูนย์รวมเกี่ยวกับการค้าและบริการจะเป็นปัจจัยส่งเสริมให้มีการตั้งถิ่นฐานมากขึ้น

การคมนาคมขนส่ง ไม่ว่าจะเป็นทางน้ำ ทางบกที่สามารถใช้ในการขนส่งระหว่างบริเวณหนึ่งไปยังบริเวณอื่น ๆ ได้สะดวกจะเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้มีการตั้งถิ่นฐานมากขึ้น

๓. อิทธิพลด้านสังคมและวัฒนธรรม เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของประชากรในอดีต และยังส่งผลให้มีการตั้งถิ่นฐานที่ถาวรจนกระทั่งปัจจุบัน อิทธิพลดังกล่าวที่สำคัญคือ เหตุการณ์ทางการเมืองและประวัติศาสตร์ ที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐาน เช่น การอพยพ ลี้ภัยทางการเมือง การถูกกวาดต้อนมาจากผลของสงคราม การย้ายถิ่นที่พากันเนื่องจากจำนวนประชากรหนาแน่นมากขึ้น ...

ปัจจัยต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลต่อการเลือกตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านดังกล่าวมาข้างต้นปัจจัยใดจะมีความสำคัญมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบหลายประการ เช่น ในปัจจุบันความเจริญทางเทคโนโลยี ทำให้เราสามารถผลิตน้ำดื่มน้ำใช้ส่งกระจายให้บริการตามแหล่งชุมชน โรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง เรามีการคมนาคมทางบกทางอากาศที่สะดวกรวดเร็ว ความจำเป็นที่จะต้องสร้างที่อยู่อาศัยในทำเลน้ำลาดลงจึงลดลง ประชาชนหันมาสนใจเลือกที่อยู่อาศัยใกล้ถนน เนื่องจากเดินทางสะดวกกว่า ส่วนชาวบ้านที่ยังยึดอาชีพเกษตรกรรมต้องใช้พื้นที่ทางการเกษตรขนาดใหญ่ และต้องอาศัยน้ำเพื่อการเกษตรจำนวนมาก แหล่งน้ำตามแม่น้ำลำคลองจึงเป็นสิ่งจำเป็น องค์ประกอบเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญให้ชาวบ้านแต่ละยุคสมัยตัดสินใจแตกต่างกัน ซึ่งต้องเข้าสู่สติปัญญาไตร่ตรองจากประสบการณ์ที่เคยได้เรียนรู้ประมวลข้อดี ข้อเสีย และพิจารณาเลือกในสิ่งที่คิดว่าดีที่สุด ณ สมัยนั้น

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยียังไม่แพร่กระจายกว้างขวางเช่นในปัจจุบัน ดังนั้นการตัดสินใจเลือกตั้งถิ่นฐานแหล่งพำนักของชาวบ้านจึงอิงปัจจัยทางธรรมชาติเป็นสำคัญและเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เพื่อความอยู่รอดของตนเอง ครอบครัว และสังคมโดยตรง

ภาพของความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งปัจจัยทางธรรมชาติ อิทธิพลทางด้านภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏในวรรณคดีที่นำมาวิเคราะห์ สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านที่เล็งเห็นประโยชน์ที่จะได้รับจากการเลือกตั้งถิ่นฐานในหลายประการดังนี้

๒.๑.๑ ประโยชน์จากการใช้น้ำอุปโภค บริโภค แหล่งน้ำเป็นปัจจัยธรรมชาติที่สำคัญอันดับแรกในการเลือกตั้งถิ่นฐานเนื่องจากน้ำเป็นปัจจัยที่มากกว่าอนสิ่งอื่นทั้งหมดในแง่ความต้องการน้ำเพื่ออุปโภค และบริโภค แหล่งน้ำธรรมชาติที่ชาวบ้านได้อาศัย ได้แก่ น้ำจากแม่น้ำสาคลอง บ่อ ปิง ทะเลสาบ น้ำตก น้ำพุ ฯลฯ โดยอาศัยเป็นแหล่งบริโภค ดังปรากฏในนิราศดังนี้

มาตละสิงลูึงหัวโงงเขือก

เป็นโคลนเพือกท้องนาชลาลินธุ์

คลองก็เล็กน้ำก็ตื้นเห็นพื้นดิน

น้ำกินน้ำท่าระอาใจ

นิราศพระยานครดงวัง หน้า ๔๑

แม่น้ำใหญ่ยาวยัดจิตสนิท

พี่ว่าวัดอาบกินเกษมสันต์

เห็นบ้านช่องสองฟากนั้นมาครัน

เป็นปัจจันตยประเทศเขตนคร

นิราศฉวาง หน้า ๑๐๐

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านใช้น้ำในแม่น้ำสาคลองสำหรับอาบ ชักเสื้อผ้า ล้างถ้วยชามและดื่มกินจากแหล่งเดียวกัน คงเนื่องจากน้ำตื้นที่กักเก็บไว้ตามฤดูกาลมีไม่เพียงพอสำหรับดื่มกินได้ตลอดปี หรือไม่สามารกเก็บรักษาไว้ได้ จำเป็นต้องอาศัยน้ำในแม่น้ำสาคลองดื่มกินแทนกันไป และคงเลือกที่จะอาศัยใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่มากกว่า เพราะมีปริมาณน้ำมาก ทำให้แลดูสะอาดน่ากิน น่าใช้กว่าน้ำในสาคลองเล็กและตื้นเขิน ดังที่กล่าวในนิราศข้างต้น

ความจำเป็นที่จะต้องใช้น้ำในการดำรงชีวิตประจำวัน คือ ใช้อาบ กิน ชားล้างสิ่งสกปรก ใช้ทางด้านการเกษตร ใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ฯลฯ น้ำจึงเป็นสิ่งสำคัญทั้งในความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน จนมีคำกล่าวสืบทอดกันมา และปรากฏในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ดังนี้

บูรณผ่านว่าน้ำ

สาด้วย

ป่าต้นคนสุพรรณ

ผ่องแผ้ว

แดนดินถิ่นสุพรรณ

ธรรมชาติ มาศเอย

พิวจึงเกลี้ยงเสียงแจ้ว

แจ่มน้ำคาสมอง

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๙๗

*เมื่อน้ำให้ประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตประจำวันของมนุษย์ ชาวบ้านจึงเลือกที่จะตั้งบ้านเรือนตามแนวชายฝั่งของทางน้ำผ่าน เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ได้สะดวก พร้อมทั้งได้รับประโยชน์ที่เกิดจากแหล่งน้ำโดยตรงด้วย ดังนั้นในวรรณคดีนิราศซึ่งกล่าวมาจะเดินทางทางน้ำ จึงปรากฏภาพบ้านเรือนชุมชนต่าง ๆ ตั้งอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำมากมาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาตั้งบ้าน

นำสารญเรือนเรือดูเหลือนลาย

บ้างย่างปลาตาเคียงเรียงเรียงราย

ดูหุ่นวายวังไขว่กันใหญ่ผ้อย

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๔

เรือมาตามคามนิคมชมสถาน

ดูเรือนบ้านแน่นหนาสินค้าของ

พอถึงพรหมบูรณด้วยสมบอง

เรือทั้งสองฝั่งพาตุ่มากลิ

นิราศพรหมบูรณ หน้า ๒๒

๒.๑.๒ ประโยชน์ในการหาอาหาร การเลือกที่อยู่อาศัยใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติ นอกจากจะนำมาใช้อุปโภค และบริโภคโดยตรงแล้ว ผลพลอยได้จากความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ ฐานอาหารที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติในแหล่งน้ำนั้น ยังสามารถนำมาประกอบอาหารเลี้ยงชีวิต นำไปขายเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว หรือเป็นปัจจัยในการผลิตสินค้า เป็นต้น ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์

ใช้ภูมิกาวานแหล่งน้ำในยุคนั้น กวีได้บันทึกภาพไว้ให้เห็นอย่างชัดเจนดังต่อไปนี้

ริมคลองท้องทุ่งรุ่งเรือง

ดอกบัวเฟื่อน เกสรนกลาดตา

ด้วยน้ำเงี้ยวจอกผักขึ้นหนักหนา

สันตยาสาวยิ่งดังลิ้นจ

นิราศพระปฐม หน้า ๘๔๓

เหล้ามีน้ำโศกอยู่ริมหัว

น้ำใสแล้งถึงพื้นดิน

สัตว์บุษย์บัวแดงแฝงผัก

แพงพวยทุ่งพาดพันสันตยา

สาหร่ายเรียงเคียงกับกระจับจอก

ภูมรินทร์เคล้าสุมาลย์

ลมช่วยหล่นลอยกรรณเสลิมธุ์

ทุ่งกลั่นสุมาลย์บานระย้า

พันผักพาดผ่านก้านบุปผา

ลอยคงคาทอดยอดไปตามธาร

ผักบุ้งงอกยอดชูดูสะอ้าน

ในธาราปลาพล่านตระการตา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๖๖๔

นอกจากจะลิ้มผักในน้ำตามชนิดที่นำมาประกอบอาหารเลี้ยงครอบครัวได้แล้ว ความสุขชุม
ของปลานั้นเป็นอาหารหลักของชาวบ้านในสมัยนั้นก็มากเช่นกัน ดังกล่าวไว้ในโคลงนิราศสุพรรณว่า

ปลาชุมกลุ่มเกสรท้อง

ลอยเล่นเทคนกลา

สลัดสลาดสลับปลา

กระตือกระตักกระตืออืด

ธารา

หลบสิ้น

ช่อนดุก พลุแกย

กระโดดเหิน เห็นตัว

นานาปลาว่ายเค็ล้า	คลอเรือ
สีเสียดชิวกะโสงเสื่อ	ข้าสร้อย
เพ็ญตพากดเพี้ยนเหลือ	หลายหลาก มากเอย
กริมกระดรับนับร้อย	เหวร้ายรายเรียง
	<u>นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๑ - ๒๔๒</u>

นาวาคลาเค็ล่อนคล้อย	ลอยลำ
ส่วงย่านบ้านบางรกา	รกไม้
สาวหนุ่มลุ่มซื่อหน้า	แทงพอก ช่มวกแะ
ปลาติดปลิตปลัดได้	ดุกเดือนซ่อนชโศ
	<u>นิราศสุพรรณ หน้า ๒๓๘</u>

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าสภาพแหล่งน้ำธรรมชาติในสมัยนั้น เป็นแหล่งอาหารอันสำคัญของมนุษย์เช่นกัน เพราะมีทั้งพืชน้ำ และสัตว์น้ำอาศัยอยู่มากมาย จนสามารถจับได้ด้วยเครื่องมือจับสัตว์น้ำแบบง่าย ๆ เช่น ลุ่ม จมวก ดังนั้นการที่ชาวบ้านเลือกตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติดังกล่าว จึงเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการแสวงหาหลักประกันที่สำคัญสำหรับชีวิตและครอบครัวว่าจะมีแหล่งอาหารอันอุดมสมบูรณ์สำหรับการดำรงชีวิตได้อีกนาน

๒.๑.๓ ประโยชน์ทางการเกษตร อาชีพหลักของชาวไทยคือการทำไร่ ทำนา ทำสวน เพื่อยังชีพและขายผลผลิตทางการเกษตร นี่จึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อการประกอบอาชีพดังกล่าว การเลือกตั้งถิ่นฐานริมแม่น้ำลำคลองซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญจึงเป็นส่วนช่วยให้ผลผลิตทางการเกษตรได้รับผลดี โคลนตมของแม่น้ำอันอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุที่ไหลตามกระแสน้ำในฤดูน้ำหลากช่วยทำให้พื้นดินอุดมสมบูรณ์ โดยแทบไม่ต้องบำรุงรักษา ปัจจัยธรรมชาติดังกล่าวส่งผลให้พืชผัก

ผลไม้ทานาชนิดอุดมสมบูรณ์ตามไปด้วย ดังกวีแต่ละท่านพรรณนาภาพที่ได้พบเห็นไว้ว่า

บางปลาแม่น้ำอ้อ	กอรกา
ไม้ไผ่ใหญ่สลวยสา	สะล้างเพื่อย
<u>ชาวบ้านย่านนั้นหา</u>	<u>ที่ไร่ ไร่แยะ</u>
ปลูกผักพึ่งแพงเลื้อย	ลูกห้อยย้อยไสว
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๑

<u>สวนชิงดังแต่ลิ้น</u>	<u>สวนมะเขือ</u>
พริกเทศเม็ดต่อร่ามเหลือ	เรือโหรี
กล้วยปลูกสุกท่ามเครือ	ครบชม มยมเอย
ติดคู่อยู่สวนได้	แต่งดื่มชมตา
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๓

<u>ถึงบ้านกล้วยกล้วยกล้วยเขารายปลูก</u>	น้ำเต้าลูกเท่ากระดิกพริกมะเขือ
กล้วยหักมุกสุกท่ามอร่ามเครือ	อยู่ริมเรือเรียดทางช้างคงดา
	นิราศพระปฐมฯ หน้า ๔๖๔

ส่วนการทานาข้าวต้องอาศัยพื้นที่ราบลุ่มใกล้แหล่งน้ำ เพราะต้องใช้น้ำมากสำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าว ต้องขุดคลองส่งน้ำเข้าไปให้ถึงพื้นที่ทานาบริเวณด้านใน ดังนั้นผู้ที่อาศัยอยู่ใกล้แหล่งน้ำ จึงสามารถทานาได้จำนวนมากกว่า เพราะได้อาศัยทั้งน้ำฝนในฤดูฝนและน้ำท่าซึ่งหลาตามฤดูกาล ถ้าไปตั้งบ้านเรือน ทาไร่ ทานาในที่ดอน น้ำท่าขึ้นไม่ถึงต้องรอแต่น้ำฝนทางเดียว และการทานาใกล้แหล่งน้ำก็มีทั้งดินอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุที่พืชต้องการ ผลผลิตที่ได้ย่อมดีตามไปด้วย ดังนิราศ

ฉะเชิงเทรากล่าวถึงการทนายข้าวไว้ว่า

<u>บางทนายเนื่องเข้า</u>	<u>เขี้ยวสลอน</u>
โกชนาสุกอรรช	เข็ดฉั่น
ถวิลโฉมแม่เคยจร	จวบสารท
เกี่ยวกอบยาคุช	คู่เนียมถวายสงฆ์
	นิราศฉะเชิงเทรา หน้า ๒๓๓

การทนายข้าวนอกจากอาศัยแหล่งน้ำเป็นสำคัญแล้ว ยังต้องใช้พื้นที่ทนายเป็นจำนวนมาก และต้องเป็นที่ราบลุ่มจึงจะเหมาะสมและสะดวกต่อการทนาย นอกจากที่ราบลุ่มริมแม่น้ำสาครลงแล้ว ที่ราบลุ่มบริเวณเชิงเขาก็เป็นแหล่งพื้นดินที่อุดมสมบูรณ์เช่นกัน เพราะแนวลาดต่าง ๆ บนภูเขาจะถูกน้ำฝนชะไหลลงสู่ที่ราบเบื้องล่าง ทำให้พื้นดินบริเวณที่ราบเชิงเขาอุดมสมบูรณ์ไปด้วยธาตุอาหารของพืช การทำไร่ ทนาย ในบริเวณที่ราบดังกล่าว จะทำให้ผลผลิตเจริญงอกงาม ประสบความสำเร็จในเรื่องพื้นที่ทำการเกษตรนี้ ได้สะท้อนภาพให้เห็นจากการทนายบนเกาะแก้วพิสดารในนิทานศากลงอน เรื่องพระอภัยมณี เป็นพื้นที่การเกษตรที่อยู่ในความคิด ความต้องการของคนในสมัยนั้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

<u>ถึงที่กว้างขวางเรียงในเชิงเขา</u>	เห็นรวงข้าวขาวด้อมหม่นนันทนา
ไม่เคยเห็นเป็นข้าวสารทั้งลานนา	กษัตราชมเพสินดาเนินพลาจ
<u>ถึงธารน้ำลำเนาเขาโชด</u>	มีข้าวโพดข้าวเจ้าแลข้าวฟ่าง
ทั้งข้าวเหนียวเขี้ยวขาวข้าวหางช้าง	แลต่างต่างตะละไ้สุดสายตา

พวกผู้หญิงชิงกันเก็บเงินลับหัก
กรุงกษัตริย์ตรัสสั่งพวกเสนา

เข้าชวนพลก่เพื่อนสนิทว่าอิจจา
ให้โยธาเกี่ยวข้าวเอาให้พอ
พระอภัยมณี หน้า ๑๓๖

การทำนาข้าวโดยอาศัยปัจจัยทางธรรมชาติที่ดี ข้าวเหนาก็เจริญงอกงาม ทั้งการทำนาเป็นอาชีพหลักของประชาชนส่วนมากของประเทศด้วยแล้วผลผลิตย่อมมีมาก จนสามารถส่งออกขายนอกประเทศได้ ดังมีคำกล่าวในหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ความว่า "จะมีประเทศใดบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งไปกว่าประเทศสยาม ... ดันข้าวกอใหญ่อันมีรสพิเศษ ซึ่งไม่เพียงแต่พอเลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้น ยังส่งออกไปขายยังเมืองจีนและที่อื่น ๆ อีก"๑ การทำนาจานวนมากเพื่อนำผลผลิตส่งไปขายนั้น ต้องคำนึงถึงเรื่องการขนส่งผลผลิตด้วย ดังนั้นผู้ที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง จึงจะได้ประโยชน์จากแหล่งน้ำดังกล่าวนี้แห่งของการขนส่งที่สะดวกสบายอีกด้านหนึ่ง

ส่วนผู้ที่อาศัยอยู่แถบชายฝั่งทะเล ก็จะได้รับประโยชน์จากการค้าเกลือ และมีผลพลอยได้จากการจับปลาทะเลนำมาขาย สุนทรภู่กล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านเขตจังหวัดสมุทรสาครไว้ดังนี้

ถึงคลองอิ้วท่าแรงเรียก

สุดสาเหินยักที่จะถามความปรุ

เขาทำน้ำทวนปลาอุตม

เป็นนิคมเขตบ้านพวกพรานปลา

ที่ปากคลองกองหินไว้ต้นดาษ

ดูเกลื่อนกลาดเรียงรายทั้งซ้ายขวา

ถึงบางขวางข้างซ้ายชายชลา

โขดงคางน้ำไว้ท่าเกลือ

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๖

๑สำนักงานรัฐมนตรี. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓

เล่ม ๑. ๒๔๓๔. หน้า ๑๖๑.

การที่ชาวบ้านไทยส่วนมากประกอบอาชีพเกษตรกรรม การเลือกตั้งบ้านเรือนและแหล่งทำกินจึงต้องคำนึงถึงปัจจัยธรรมชาติที่เอื้อประโยชน์ให้ทำการเกษตรได้ดี ดังนั้นการเลือกตั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำสาครลงหรือแหล่งน้ำธรรมชาติอื่น ๆ จึงเป็นการเล็งเห็นประโยชน์ที่จะได้รับจากการนำน้ำมาใช้เพื่อการเกษตรโดยไม่ต้องรอน้ำฝนแต่ทางเดียว ทั้งยังได้ประโยชน์จากแร่ธาตุในดินบริเวณชายฝั่งที่มาจากกระแสน้ำ การทำนาเกลือโดยอาศัยน้ำทะเล นอกจากนี้แหล่งน้ำดังกล่าวยังใช้เป็นทางขนส่งสินค้า อันเป็นประโยชน์อีกด้านหนึ่งด้วย

๒.๑.๔ ประโยชน์ทางการค้า ชาวบ้านที่มีอาชีพค้าขายเป็นหลักจะเลือกตั้งถิ่นฐานในแหล่งชุมชนต่าง ๆ เช่น แหล่งท่องเที่ยว ตลาดนัด ที่ทำการของทางราชการ หรือตามเส้นทางที่มีผู้คนเดินทางผ่านไปมาเป็นประจำ เพื่อให้สามารถขายสินค้าได้โดยง่ายและเป็นจำนวนมาก สุนทรภูได้กล่าวถึงสภาพการค้าที่แม่กลอง จังหวัดสมุทรสงครามอันเป็นแหล่งการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่ง ความว่า

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาดังบ้าน

บ้านย่านปลาค่าเตียงเรียงเรียงราย

ขายสาเร็จเปิดเก้ทั้งซื่อพอก

ลูกค้ารับนับกันเป็นพันร้อย

นางแม่ค้าปลาเต็มก็เต็มสวาย

บ้านเห็นท้องป่องปูดุดุดุด

น้ำสาครขบวนเรือเรือหลาย

ดู่นววยวิ่งไขว่กันใหญ่ผ้อย

กระเบนกรจบอกปลาทั้งปุกหอย

ปลาเล็กน้อยชมงกรบโกยกรบขุ

กาไรรวรรวมประจบจนครบทุก

ต่างบำรุงรูปร่างสาอาจตา

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๔

สถานที่สำคัญในชุมชนอีกแห่งหนึ่ง คือ วัด ซึ่งเป็นสถานที่ที่เกี่ยวกับชีวิตคนไทยตั้งแต่เกิดจนตาย เป็นสถานที่ซึ่งพุทธศาสนิกชนมาทำบุญปฏิบัติธรรม ประกอบกิจกรรมตามประเพณี และเป็นสถานที่

ศึกษาวิทยาการของคนในยุคสมัยนั้น วัดจึงมีชื่อเสียงไม่ว่าจะเป็นทางด้านวิชาการ ด้านธรรมเนียมปฏิบัติ การรักษาพยาบาลหรือไสยศาสตร์ ก็จะมีผู้คนที่สนใจเดินทางมาใช้บริการจากทางวัดเป็นประจำ บริเวณใกล้วัดจึงเป็นแหล่งที่ชาวบ้านสนใจเลือกตั้งบ้านเรือน เพื่อประกอบอาชีพค้าขาย ดังหลวง จักรปาณีก้าวไว้ในนิราศพระปฐมความว่า

เรือมาตามคามนิคมชมสถาน	ดูเรือนบ้านแน่นหนาสินค้าของ
พอลึงพระปฐมด้านสมปอง	เรือทั้งสองฝั่งพากดุมากมี
จบลูกไล่ดั่งเข้าใกล้ไม่ตลอด	ต้องแวะจอดที่ท่าหน้ากงสี
ขุนพันธุ์ใหญ่ใส่บ่อนละคอนมี	เสียงเขาคีฬพาทย์รยนาตรัว
เห็นเกลื่อนกล่นคนผู้ออกพรวรึง	เรือประดังจอดค้าขายทั้งท้ายหัว
.....	
จัดอุปเทียนคนธรรมาลัยมิ่ง	ขึ้นดลิ่งพากันรีบผันผาย
ตามสถลยสถานร้านโรงราย	แม่ค้าขายมาดล้าทุกตำบล
นั่งเรียบร้อยคอยรับสับบุรุษ	อุตุลุดจ่ายจับกันสับสน
สนุกสนานลานดูล้วนผู้คน	เหมือนถนนธานีหน้าปรีดีเปรม
	นิราศพระปฐม หน้า ๒๒ - ๒๓

ส่วนชาวบ้านที่มีอาชีพค้าขายเป็นหลัก แต่ไม่สะดวกที่จะตั้งบ้านเรือนค้าขายในแหล่งชุมชนต่าง ๆ ได้ก็จะต่อเรือเพื่อบรรทุกสินค้าไปขายตามย่านการค้าต่าง ๆ บางคนก็อาศัยอยู่กันบนเรือนแพ เคลื่อนย้ายไปปักหลักค้าขายตามแหล่งที่ตนสนใจ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การค้าขายทางน้ำมีเป็นจำนวนมาก เพราะชนชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยก็สนใจการค้าขายเช่นกัน โดยเฉพาะชาวจีน จะมีมากกว่าชนชาติอื่น ตลาดการค้าทางน้ำจึงดูคึกคักไปด้วยเรือแพมากมาย สภาพการค้าดังกล่าวได้ถูกบันทึกไว้ในนิราศพระปฐม ดังนี้

ดูชาวแพช้ซื้อขนของชาย

ทั้งเรือท่นเรือทอดจอดเป็นพวน

ทั้งสองแถวแจวไปมิใคร่ตลอด

ทั้งไทยเร็กจีนแขกแปลกแปลกแล

ที่เรือพายขึ้นล่องนั้นของสวน

ตลาดล้นจ่ายจัดออกขัดแฉ

ต้องเลี้ยวลอดหลักสี่ดลัดแลว

พวกชาวแพสารพันจยบรรจง

นิราศพระปฐม หน้า ๘

ชาวบ้านที่มีอาชีพเกษตรกรรม เมื่อว่างจากการทำไร่ ทำนาแล้ว ก็ยังสามารถนำพืชผลทางการเกษตรที่เหลือจากการเลี้ยงดูครอบครัวมาแลกเปลี่ยนระหว่างชาวบ้านด้วยกัน และนำมาวางขายตามริมแม่น้ำสาครลงที่มีผู้คนใช้เป็นเส้นทางติดต่อกันระหว่างชุมชนต่าง ๆ อันเป็นผลพลอยได้จากการตั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำสาครลง โดยวางขายในบริเวณบ้าน หรือทำโรงร้านเพื่อค้าขายอีกทางหนึ่ง ดังกล่าวไว้ในนิราศดังต่อไปนี้

จนตกทางบางสนไครรวลล่อง

ปลูกทั้งปทุมริมทางสองข้างราย

บ้างจับปทุมมางอนจนค้อมกิ่ง

บ้างแตกข้าวพราวเม็ดเพชรโนรี

มาตั้งขายฝ่ายเจ้าของไม่ต้องถือ

จะพูดจาถวญทั้งคชเอย

มีบ้านช่องซ้ายขวาเขาค้าขาย

ไม่เปล่าขายดกย่ำทั้งตาก็

เป็นดอกตี่งแตกประดับสลับสี

เขาขายดีเก็บได้ใส่กระเชอ

เห็นเรือล่องร้องว่าซื้อทั้งปทุมเหนือ

เสียงเหนือเหนือหน้าตาน่าเอ็นดู

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๔

เห็นจากป้อมไต้แต่จะขนานเห็น

จนเลยวัดที่ต้นาแม่ค้าเรือ

ต้องจำเป็นจำไปอาลัยเหลือ

มีข้าวเกลือแลกส้าตามสาครลง

พวกชาวสวนสองฝั่งเขาตั้งบ้าน

มาถึงด่านชุดด่านประหารเมือง

มีโรงร้านเรียงรายนั่งขายของ

แผ่นตรึงเรือเรือกเรือเหล็กรอ

นิราศพระปฐม หน้า ๑๖

๒.๑.๔ ประโยชน์ทางการคมนาคมและขนส่ง การเดินทางในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่างรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ ยังเป็นแบบโบราณตั้งทางบกและทางน้ำ การเดินทางโดยทางบก จะเป็นการเดินเท้า หรือใช้สัตว์เป็นพาหนะ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น ส่วนการเดินทาง โดยทางน้ำจะอาศัยเรือเป็นพาหนะซึ่งเป็นที่ยอมรับมากกว่า เพราะเส้นทางน้ำมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ และประชาชนส่วนมากนิยมตั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำลำคลอง จึงทำให้การติดต่อระหว่างชุมชนต่าง ๆ เป็นไปโดยสะดวก โดยเฉพาะในสังคมเกษตรกรรมที่ต้องขุดคลองส่งน้ำจากแม่น้ำเข้าไปยังพื้นที่ การเกษตรด้วยแล้ว คลองส่งน้ำเหล่านี้จึงเป็นประโยชน์ในการใช้เป็นเส้นทางเดินทางได้ด้วย ส่วนแม่น้ำลำคลองบางแห่งที่คดโค้ง ก็มีการขุดคลองลัดเพื่ออำนวยความสะดวกการเดินทางให้สั้นลง อันเป็นผล มาจากความจำเป็นที่ต้องใช้เส้นทางสำคัญ ๆ นั้นเป็นประจำ ทั้งการเดินทางทางน้ำมีความปลอดภัย มากกว่าทางบกซึ่งต้องระวังสัตว์ร้ายนานาชนิด โจรสลัดที่ซ่อนสมุญซ่อนอยู่ตามป่า และต้องเสี่ยง กับการหลงทางหากเส้นทางนั้นนาน ๆ จะมีผู้คนเดินทางผ่าน จนต้นไม้ใหญ่ขึ้นบดบังเส้นทางเดิน

การเดินทางของกวีแต่ละท่านที่แต่งวรรณคดีนิราศ ส่วนมากจะเดินทางโดยทางเรือเป็นหลัก จะมีบางช่วงเท่านั้นที่ต้องขึ้นบก จึงเป็นข้อยืนยันได้ว่า การเดินทางโดยทางเรือเป็นที่ยอมรับสมัยนั้น ดังเช่นหลวงจักรปาณี กล่าวถึงการเดินทางโดยทางเรือในคราวที่ไปพระปฐมเจดีย์ไว้ว่า

เรือมาตามคานนิคมชมสถาน

พอดีพระปฐมด้วยสมบอง

ดูเรือนบ้านแน่นหนาสินค้าของ

เรือทั้งสองฝั่งพากันมาทูล

นิราศพระปฐม หน้า ๒๒

การที่ชาวบ้านเลือกตั้งถิ่นฐาน ริมแม่น้ำสาครลง ทำให้ชาวบ้านได้รับความสะดวกสบาย ในการเดินทาง ซึ่งมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น การไปตลาดนัดหรือแหล่งชุมชน ต่าง ๆ เพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า การคมนาคมสู่กันระหว่างเพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง สภาพของ การใช้เส้นทางน้ำในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ได้กล่าวไว้ในนิราศพระแท่นดงรังให้เห็นภาพได้ดังนี้

เห็นตลาดท้องน้ำประจำชาย

บ้างแจวพายอิงอ้อมมาซื้อของ

เห็นสาวสาวแม่ค้าหน้าประคอง

พื้มองมองประดาหน้าเอ็นดู

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๓๖

นอกจากจะมีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่ริมแม่น้ำสาครลงแล้ว โรงงานต่าง ๆ ที่มีอยู่สมัยนั้น ก็เลือกที่จะตั้งอยู่ริมแม่น้ำสาครลงเช่นเดียวกัน ด้วยต้องอาศัยน้ำในการผลิตสินค้าและใช้เป็นทาง ลำเลียงขนส่งสินค้าไปขายในที่อื่นต่าง ๆ เพราะการขนส่งทางเรือสามารถบรรทุกสิ่งของได้ เป็นจำนวนมาก อีกทั้งแหล่งวัตถุดิบต่าง ๆ ที่ใช้ในการผลิตสินค้าก็มักจะอยู่บริเวณใกล้แม่น้ำสาครลง ตามลักษณะการเลือกตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านผู้ผลิตวัตถุดิบนั้น จึงเป็นการสะดวกในการซื้อหาวัตถุดิบ และการขนส่งสินค้าที่สำเร็จรูปแล้วไปยังแหล่งการค้าต่าง ๆ ที่อยู่ริมแม่น้ำสาครลงเช่นกัน โรงงาน และสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่สร้างอยู่ตามริมแม่น้ำสาครลง มีเป็นจำนวนมาก ดังตัวอย่างที่กล่าวไว้ใน นิราศดังนี้

เห็นโรงทอหีบอ้อยอร่อยรส

น้ำอ้อยหยดหยาดหยดไม่ขัดขึ้น

กะทะโตเตาใหญ่ใส่ไฟพิน

ไม่ทำอันหาแต่การน้ำดาลทราย

นิราศสุพรรณ หน้า ๗๐

ยี่ขันเขตขอบบ้าน	นามบาง
<u>โรงเหล้าเตาเพลิงกลาง</u>	กลั่นไว้
ผีเพลิงจุดใจพลาง	พลันดับ
ด้บกรรหายเหือดได้	แต่ร้อนเรียมคึง
	นิราศตลาดเกรียบ หน้า ๑๗๐

จวบจนชนบทบ้าน	ศรีจันทร์
ท่าลาดหาดเกิดกัน	แก่งต้น
เรือนตั้งฝั่งเรียงกัน	<u>โรงเหล็ก</u> แจกเอย
คนภู่อู่วริกกรีน	ค้ำช้างทางเกรียน
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๖๙

<u>ฉางฟ้าตาลเจกหน้า</u>	คำหวาน อรเอย
พร้องพราเสด็จปิตุยาน	ว่าไว้
เฝ้าเรียมภพอนสมาน	สมัครอื่น เลยนา
จิตรไม่ไว้ใจได้	เล่ห์ลิ้นลมหวาน
	นิราศพระปฐม หน้า ๒๖๐

๒.๑.๖ ประโยชน์ทางด้านความปลอดภัย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สภาพภูมิประเทศส่วนมากจะเป็นป่ารกทึบมีสัตว์ร้ายชุกชุม และเป็นแหล่งของชุมของโจรผู้ร้าย เมื่อออกมาลักขโมยหรือจับแล้วก็จะหลบเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า นอกจากนี้ยังมีพวกข้าทาสที่หนีลงมายังเข้าป่าอาศัยของสมุห์คนอยู่ในป่า ปะปนอยู่กับชนกลุ่มน้อยกลุ่มต่าง ๆ ในนิราศทวาราวดี และนิราศสุพรรณกล่าวถึงความไม่ปลอดภัยจากปัญหาโจรผู้ร้ายไว้ดังนี้

จนชาวเรือเหลือระอาที่ค้าขาย

ทั้งผู้ร้ายเร้นแฝงทุกแห่งหน

พออรอนรอนอ่อนแสงพระสุริยน

เห็นหมอกมณเวหาตุนากลัว

นิราศทวาราวดี หน้า ๑๒ - ๑๓

บ้านช่องช่องชวากเว้ง

เชิงทราย

เหล่าที่หิมุหนาย

เนินช้า

ช่องชุมชุมเรือทราย

ริมกับ กระเหรียงแย

ใครจับกลับรุมช้า

ขัดช่องช่องหลวง

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๖๘

การที่ชาวบ้านนิยมเลือกตั้งบ้านเรือนหรือหาแหล่งพำนักถิ่นริมแม่น้ำสาครลงท่าวัดมีจำนวน
ผู้อยู่อาศัยริมแม่น้ำสาครลงท่าวัดแน่นกว่าแหล่งอื่น บางแห่งอยู่กันเป็นหมู่เป็นชุมชน จึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้
มีความปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายและสัตว์ร้ายมากกว่าอาศัยกระจ่ายอยู่โน่นป่า อีกทั้งเมื่อมีเหตุร้ายยัง
สามารถขอความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้เคียงได้ทัน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ประเทศไทยยังพาสงครามอยู่กับประเทศพม่าที่เข้ามารุกรานประเทศ
ไทยหลายครั้ง การเลือกตั้งบ้านเรือนในภูมิประเทศที่สามารถป้องกันศัตรู ป้องกันภัยธรรมชาติได้
และเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ด้วยแล้วนับเป็นสิ่งสำคัญ และถือว่าได้เปรียบในด้านภูมิประเทศ เช่น
ภูมิประเทศที่เป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำกาการเกษตร มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ทำให้ประโยชน์ในด้านอุปโภค
บริโภค การเกษตร การคมนาคม และใช้เป็นเส้นทางหนีข้าศึกได้ มีแนวเขาคั่นเป็นอุปสรรคในการ
เดินทัพของข้าศึก เปรียบเหมือนกำแพงเมืองธรรมชาติ ทั้งยังช่วยก้ำกึ่งลมพายุลดความสูญเสียจากภัย
ธรรมชาติได้ เรียกกันว่าเป็น "ชัยภูมิที่ดี" ซึ่งเป็นที่ใฝ่ฝันของคนทั่วไป ดังกล่าวไว้ในนิราศตลาด
เกรียบ และนิราศกลาง ดังนี้

สุวรรณดารามเจ้า
เป็นที่ชัยภูมิดี
โบราณกล่าวมา
ครั้งกรุงแตกก่อนโพธิ์

ปัตทิ
ก่อนโพธิ์
สังเขป
บ้านตั้งเดิมสถาน
นิราศตลาดเกรียบ หน้า ๑๘๔

ถึงกลางกลางวันไม่ทันดำ
อยู่วัดท้ายน้ำพึ่งริมฝั่งชล
ที่เขียวชนผดเรศเขตสถาน
เรือนพระยาเป็นสง่ากว่าพลเรือน
ช้างหลังหน้าธำมณีดีริบ
ดุษอดเยี่ยมเยี่ยมเมฆวิเวก
มีสาเกาเลาถามาค้าขาย
มีสินค้าสารพัดไม่ขัดเคือง

ชวนกันหาที่ประทับออกสืบสน
ก็ต่างคนต่างสบายเป็นหลายเดือน
จะเปรียบปานเมืองใหญ่ไหนไม่เหมือน
มีค่ายเขื่อนขอบคูประดุจชัย
เป็นขอบเขตโหดเขินเนินไศล
แม่น้ำไหลลึกกว้างอยู่กลางเมือง
ทอดอยู่ท้ายเวียงชัยในหนองเมือง
พอเลี้ยงเมืองเป็นสุขสนุกสบาย
นิราศฉวาง หน้า ๑๐๙ - ๑๑๐

ในนิทานเรื่องโคบุตร พระอาทิตย์พาพระโคบุตรไปหาทำเลที่จะสร้างเมืองใหม่ก็เลือก
บริเวณป่าใหญ่มีภูเขาล้อมรอบ เพื่อสามารถป้องกันภัยจากศัตรูและภัยธรรมชาติได้ดังเนื้อความ
ต่อไปนี้

พระสุริยกับองค์โอรสราช
แล้วค้นแปรแลดูในนิมิต

ก็ค้นพามาในท้องพระเวหา
ที่จะสร้างพาราณิเวศน์วัง

เห็นรูกขาป่าหนึ่งรุกราน

มีศิรัลอมรอบเป็นขอบัง

งามตระการเห็นจะได้ตั้งใจหวัง

จนแต่งตั้งพรขุวิเห็นดีควร

โคบุตร หน้า ๔๗

จากตัวอย่างที่นำมาจะเห็นได้ว่า ความต้องการความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านต้องย้ายถิ่นที่ตั้งบ้านเรือน หรือชุมชนเพื่อหาแหล่งทำกินใหม่ที่ดีกว่าปลอดภัยกว่า นอกจากนี้ยังมีสาเหตุอื่นอีกหลายประการ อันเป็นผลกระทบทำให้กลุ่มสังคมเปลี่ยนแปลง สาเหตุดังกล่าวเกิดทั้งจากปัจจัยภายนอกและภายในกลุ่มสังคมเอง ดังสัญญา สัญญาวิวัฒน์ กล่าวไว้ดังนี้

... มาจากสาเหตุภายนอก ได้แก่การเปลี่ยนแปลงจากธรรมชาติ น้ำมาก หรือน้ำน้อยเกินไป ฝนแล้งหรือฝนชุกเกินไป เกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม แผ่นดินไหว ภูเขาไฟระเบิด ในส่วนของคน เช่น การที่คนมากขึ้น หรือน้อยลงตามธรรมชาติ ... เกิดโรคภัยไข้เจ็บ ร้ายแรง การอบรมขัดเกลาคนในสังคมหย่อนเกินไป หรือเข้มงวดเกินไปทำให้สมาชิกสังคม ขาดความรู้ ความชำนาญ หรือเป็นคนเถรตรงเกินไป ในสังคมมีการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งแปลกใหม่ ขึ้นใช้ ทำให้เกิดผลกระทบกับกลุ่มสังคม สาเหตุจากภายนอกสังคม เช่น การติดต่อระหว่าง สังคมทั้งในยามสงบและยามสงคราม มีคนไทยไปศึกษาหาความรู้ในต่างสังคม มีมิชชันนารี มาเผยแพร่ศาสนาและวิทยาการ ... มีการติดต่อค้าขาย ... มีการท่องเที่ยวเชิงธุรกิจของคนไทย และต่างชาติ ...^๑

สิ่งที่เอื้ออำนวยให้การย้ายถิ่นเป็นไปได้อย่างง่ายคือ "จำนวนประชากรที่มีอยู่ในหนาแน่น เมื่อเทียบกับพื้นที่ ๔๑๒,๑๑๔ ตารางกิโลเมตร พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม เหมาะแก่การเพาะปลูก ประมาณ ๔ ใน ๕ ของเนื้อที่ถือครองเกษตรทั้งหมด ส่วนที่เหลือเป็นเนื้อที่ป่าและหนองบึง"^๒

^๑สัญญา สัญญาวิวัฒน์. สังคมไทย. ๒๕๓๓. หน้า ๒๐๒.

^๒สุภัตรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย. ๒๕๓๑. หน้า ๓ - ๔.

และประชากรที่สำคัญได้แก่ กฎหมายเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน ซึ่งเปิดโอกาสให้มีการจับจองที่ดินกันได้ง่าย โดยถือว่าที่ดินในเขตพระราชอาณาจักรเป็นของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ดังกล่าวไว้ในกฎหมายตราสามดวง ดังนี้

... ที่ในแว่นแคว้นกรุงเทมหานครศรีอยุธยาหาดีดกพนาพรตพระราชธานีบุรีรมย์เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่จะได้เป็นที่ราษฎรหามิได้ และมีพิพาทแก่กันดังนี้ เพราะกันอยู่แล้ว มันลยที่ ป่าวน สวน มันเสีย และมีผู้หนึ่งเข้ามาอยู่แลล้อมหาเอาแลปลูกสร้างอยู่ให้เป็นสิทธิแก่กัน อนึ่งถ้าที่นั้นมิได้เสียเสีย แลมันล้อมหาไว้เปนค่านับแต่มันหากไปราชการกิจศุขทุกขประการใด ๆ ก็อันมันกลับมาแล้วมันจะเข้าอยู่เล่าไซ้ ให้คืนให้มันอยู่ เพราะมันมิได้ซื้อที่ดินเสีย ถ้ามันซื้อที่เสียชำนาน ๙ ปี ๑๐ ปีไซ้ ให้แขวงจัดให้ราษฎรซึ่งหาที่มิได้นั้นอยู่อย่าให้ที่นั้นเปล่าเพนหาเพเสีย ... ถ้าที่นอกเมืองหลวงอันเปนแว่นแคว้นกรุงศรีอยุธยาไซ้ให้ราษฎรอย่าให้ซื้อขายแก่กัน อย่าละไว้ให้เพนหาเพเปล่า แลให้นายบ้านอำเภอร้อยแขวงแลนายอำเภอจัดคนเข้าอยู่ในที่นั้น

อนึ่งที่นอกเมืองทหารุดอยู่นานก็ดี แลมันผู้หนึ่งล้อมเอาที่นั้นเปนไร่ สวน มัน ๆ ได้ปลูกต้นไม้สรรพอยะหมานิในที่นั้นไว้ ให้ลดอากรไว้แก่มันปีหนึ่ง พันกว่านั้นเพนอากรหลวงแล ...^๑

จากกฎหมายเกี่ยวกับการถือครองที่ดินดังกล่าว ทำให้การย้ายถิ่นและจับจองที่ดินเพื่อเป็นแหล่งทำกินในชนบท กระทำได้โดยง่ายเพียงแต่ระงับภาษีที่ดินที่กิน และเสียภาษีอากรตามธรรมเนียมที่รัฐกำหนด

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การย้ายถิ่นโดยทิ้งให้ชุมชนเดิมเป็นเมืองร้างอันเนื่องจากสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นมีอยู่ทั่วไปดังกล่าวไว้ในนิราศดังนี้

^๑กรมศิลปากร. กฎหมายตราสามดวง. ๒๕๒๑. หน้า ๓๘๘ - ๓๘๙.

พระสุริยาโยแสงลงแพงเพือ
ที่ย่านนั้นดูสนุกน่านั่งนอน
แต่ปางก่อนเป็นลาแม่หัวกว้าง
แต่น้ำแห้งเหือดหายสายชล

ถึงทนายเรือไม่หยุดหย่อน
เป็นทนายอ่อนชาวสะอวดประหลาดตา
ดูสงข้างยังเห็นเบงลั้งพา
เป็นสุธาวันราบดังปราบลาน
นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๕๒

ถึงเมืองประเทศร้าง
ขวัญแม่ขวัญเมืองทน
บุรีราชจุฬพล
เมืองแก้ววรราชร้าง

แรมคน
เทวด้าง
พงเบลิยว โฉมนา
คู่ด้วยเรียมแรม
นิราศพระอาทิตย์สาลี หน้า ๑๔๘

เมื่อเมืองไทรโยคไร่
บ้านป่าคาแชนเพือ
ดิดไชยชานะสมร
ดือนุเรตหงันห้อย

ราษฎร
แพก้อย
เสมอคู่ แพ้คู่
เจียมเหงา
นิราศตามเสด็จทัพล้านน่าย้อย หน้า ๖๖

หลักการในการเลือกตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านนั้น คำนึงถึงความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตเป็นหลัก เช่น คำนึงถึงแหล่งอาหาร แหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค พื้นที่ทำการเกษตร ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การเดินทางติดต่อค้าขาย และด้านอื่น ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น ซึ่งแหล่งน้ำเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรก และเมื่ออำนวยความสะดวกต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านอีกในหลาย ๆ ด้าน ดังนั้นการเลือกตั้งถิ่นฐานของคนไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จะพบว่าอยู่ใกล้แหล่งน้ำ

ตั้งที่สมบัติ ปลายน้อย กล่าวไว้ว่า

... การเลือกชัยภูมิสร้างบ้านเมืองของไทยจะเลือกทำเลที่มีแม่น้ำลำคลองอุดมสมบูรณ์ อย่างเมื่อครั้งสร้างกรุงศรีอยุธยาที่มีแม่น้ำผ่านเมืองและมีคลองต่าง ๆ มากมายจนเมื่อชาวเยอรมันคนหนึ่งชื่อมันเดลส์โฮห์ (Mandelsöhe) เข้ามาเห็นกรุงศรีอยุธยามีคลองมาก การสัญจรทางน้ำมีเรือพาย เรือแจวไปมาขวักไขว่ เหมือนที่เมืองเวนิส ประเทศอิตาลี จึงให้สมญากรุงศรีอยุธยาว่า "เวนิสตะวันออก" ...^๑

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของไทยดังกล่าว สอดคล้องกับคำกล่าวของ นิจ หิจิชิรันท์ ในรายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์ เมืองพิษณุโลกความว่า

... พิษณุโลกตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบ ซึ่งเป็นพื้นที่ราบและมีแม่น้ำผ่านไหลผ่าน เป็นเส้นชีวิตให้แก่ชุมชนแห่งนี้ ซึ่งก็เป็นไปตามหลักเกณฑ์อย่างง่าย ๆ เหมือนเมืองอื่นส่วนมากในประเทศไทย ตั้งที่สมได้จากการพยากรณ์ราชานุกาภาพทรงเล่าไว้ว่า "... อันที่จริงตั้งเมืองไทยแต่โบราณต้องอาศัยหลัก ๒ อย่าง คือมีที่ท้าวอย่างหนึ่ง ... และต้องมีลำน้ำเป็นทางโคจร และอาศัยใช้น้ำบริโภคอีกอย่างหนึ่ง" ...^๒

หลักการดังกล่าว ต้องอาศัยประสบการณ์ ลองผิดลองถูก ที่ใดไม่เหมาะสมกับครอบครัว หรือชุมชนของตนก็ย้ายแหล่งทำกินใหม่ตามอาชีพ ตามความเชื่อ และความจำเป็นในยุคสมัยนั้น ยิ่งสภาพแวดล้อมและสังคมเอื้ออำนวยด้วยแล้ว การย้ายถิ่นฐานจึงเกิดขึ้นได้ง่าย แต่การเลือกตั้งหลักแหล่งใหม่ก็ยังคงคำนึงถึงความจำเป็นพื้นฐาน ตามสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมเดิมของชาวบ้าน ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของคนไทยดังกล่าวมาแต่ต้นนั้น ในปัจจุบันยังคงมีให้เห็นอยู่บ้างตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของประเทศไทย

^๑สมบัติ ปลายน้อย. ชีวิตตามคลอง. ๒๔๓๒. หน้า ๖.

^๒นิจ หิจิชิรันท์. รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก. ๒๕๒๒.

๒.๒ การสร้างที่อยู่อาศัย

ที่อยู่อาศัยเป็นสิ่งจำเป็นและมีความสำคัญยิ่งสำหรับคนทั่วไป ทั้งในการอยู่ชั่วคราว และการอยู่อาศัยเป็นเวลานาน ความพากเพียรในการแก้ปัญหาด้านที่อยู่อาศัยสำหรับตนเองครอบครัว และหมู่คณะได้ถูกสั่งสมเป็นความรู้เป็นประสบการณ์ และได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมา เพื่อประโยชน์ในการสร้างที่อยู่อาศัยในรูปแบบต่าง ๆ และขยายไปสู่สิ่งก่อสร้างอื่น ๆ อันมีสภาพแวดล้อมทางด้านภูมิประเทศ ลักษณะภูมิอากาศสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่นนั้น ๆ เข้ามาสนับสนุนหล่อหลอมความคิดในการสร้างสรรค์รูปแบบและการขบวนการก่อสร้าง นอกจากนี้ยังมองอีกประการอื่น ๆ ที่มีส่วนทำให้รูปแบบและการขบวนการก่อสร้างแตกต่างกันไป ในรายละเอียด ได้แก่ สมาชิกในครอบครัว ฐานะทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ความเชื่อ ประโยชน์ใช้สอย งามคมีอยู่ที่อยู่ในท้องถิ่น ฯลฯ จุลทัศน์ พยามรณนท์^(2529:191-197) ได้กล่าวถึงสาเหตุอันเป็นอิทธิพลสำคัญ ๆ ที่ทำให้เกิดการสร้างงานสถาปัตยกรรมที่มีแบบอย่างหรือทรวดทรง และคุณสมบัติทางความงามต่างกัน ออกไป คือ อิทธิพลที่เนื่องมาแต่เหตุต่อไปนี้

- ... ๑. อิทธิพลทางด้านภูมิศาสตร์ การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตามปกติมักจะเลือกเอา ภูมิประเทศที่มีความเหมาะสมและเชื่อว่าจะเป็นที่สะดวกสบายแก่ความเป็นอยู่ ความน่า พึงพอใจในสิ่งแวดล้อมที่ทำให้เกิดความสุขแก่จิตใจ เมื่ออยู่ไปนาน ๆ ก็ย่อมจะได้รับหรือ ซึมซับเอาสภาวะสิ่งแวดล้อมรอบตัวเข้าไปในความสำนึกและคิดเห็นออกมาในรูปแบบที่ได้ รับอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ดังตัวอย่างเช่น สถาปัตยกรรมทางศาสนา คือ สถูป เจดีย์ ที่สร้างในแต่ลภูมิภาคทั่วประเทศ สิ่งที่แตกต่างกันซึ่งสังเกตเห็นง่ายคือ ขนาดความสูง สถูป ที่สร้างบนพื้นที่ภูมิประเทศที่เป็นเนินสูง เป็นภูเขาใหญ่ ๆ จะมีขนาดไม่สูงนัก ส่วนสถูปเจดีย์

จุลทัศน์ พยามรณนท์. "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย," ใน ไทยศึกษา : อารยธรรม.

ที่สร้างขึ้นพื้นภูมิประเทศซึ่งเป็นที่ราบ มักจะหาขนาดสูงมาก ๆ เนื่องมาจากไม่ต้องการให้ถูกบดบังจากต้นไม้และสิ่งกีดขวางอื่น ๆ และเนื่องจากเป็นปูชนียสถานที่สำคัญ จึงย่อมจะได้รับการสร้างสรรค์ให้มีขนาดสูงเด่นเป็นสง่า

๒. อิทธิพลทางด้านฤดูกาล จะมีส่วนกำหนดรูปร่างของสถาปัตยกรรมให้แตกต่างกัน เช่น เรือนไทยภาคกลางสร้างเป็นเรือนใต้ถุนสูงมากเพราะต้องการยกพื้นเรือนให้พ้นน้ำท่วมในฤดูที่น้ำหลาก ตัวเรือนทำเป็นทรงสี่เหลี่ยมปลายฟ้าเรือนสอบเข้าในเรือนเพื่อรับลมได้ ความลาดชันของฟ้าเข้าไปในเพดานทางช่องข้างใต้ชายคาเรือน ทำให้ภายในตัวเรือนเกิดอากาศถ่ายเทและไม่ร้อน ส่วนหลังคาทำเป็นจั่วลาดชันมาก เพื่อถ่ายเทน้ำฝนจากหลังคาโดยเร็ว ส่วนเรือนไทยภาคเหนือ นิยมปลูกเรือนใต้ถุนไม่สูงนัก เพราะส่วนมากสร้างเรือนอยู่ตามที่ดอน ตัวเรือนทำทรงผายด้านบน คือ ปลายฟ้าแบบออกห่างเสาเรือนเพื่อต้านลมและให้ลมหักเลงทางด้านล่าง ผ่านใต้ถุนเรือนซึ่งช่วยให้อากาศภายในห้องไม่เย็นมากเกินไป เพราะภาคเหนือมีอากาศหนาวเย็น

๓. อิทธิพลทางด้านสังคม คนในสังคมหนึ่ง ๆ หรือประชากรของประเทศใดประเทศหนึ่ง ย่อมมีกิจนิสัย ความคิด คติความเชื่อ ตลอดจนการทามาหาเลี้ยงชีพแตกต่างกันออกไป เช่น สังคมที่มีประชากรส่วนใหญ่มีกิจนิสัยและการทามาหากินในด้านเกษตรกรรมคนเหล่านี้จะมีความรู้สึกรักถิ่นฐานอย่างมั่นคง มีความคิดอย่างเชื่องช้า ความเป็นอยู่เรียบง่าย การแสดงออกกระทำอย่างตรงไปตรงมา รักสงบ ศิลปกรรมที่สร้างขึ้นโดยได้รับอิทธิพลทางทัศนคติของคนในสังคมเกษตรนี้ พึงสังเกตได้จากศิลปกรรมภาคเหนือของประเทศไทยจะมีลักษณะทรวดทรง ที่ประกอบขึ้นด้วยโครงไม้อย่างง่ายใช้การเข้าปากไม้ และไม้หนักกดตามธรรมชาติ วัสดุในการก่อสร้างและการตกแต่งส่วนหาได้ในท้องถิ่นเป็นส่วนมาก บรรยากาศภายในตัวอาคารปล่อยให้มีการถ่ายเทอากาศ ไม่กั้นผ้าเพดาน การตกแต่งลวดลายต่าง ๆ ก็ได้อาศัยเครือเถาไม้ดอกพานาพรรณอันเกิดมีอยู่ตามธรรมชาติเป็นแบบอย่าง

๔. อิทธิพลทางด้านประวัติศาสตร์ ชุมชนแต่ละแห่งจะมีการติดต่อไปมาหาสู่กัน ระหว่างชุมชนด้วยกิจกรรม การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งเป็นไปตามปกติ แต่ถ้าวเกิดการ ทางการเมืองระหว่างประเทศขึ้น ผลของสงครามแต่ละครั้งก็ทำให้เกิดการติดต่อ ระหว่างชุมชนอีกรูปแบบหนึ่งด้วย เหตุการณ์ตามประวัติศาสตร์เช่นนี้ ย่อมทำให้คนต่าง ชุมชนได้มีโอกาสพบเห็นถึงประสบการณ์ในชีวิต ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี แบบอย่างศิลปกรรมต่าง ๆ ของคนเผ่าพันธุ์อื่น ๆ เป็นการช่วยให้เกิดการเรียนรู้ ถ่ายเท และรับเอาวัฒนธรรมในสิ่งเหล่านั้นมาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ความเป็นอยู่อันสังคม ของคนได้อย่างดีต่อไป

4/๕. อิทธิพลทางด้านศาสนา ศาสนาแต่ละศาสนาย่อมมีคตินิยม พิธีกรรมและระเบียบ การปฏิบัติต่อศาสนาแตกต่างกันออกไป สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุผลที่เป็นอิทธิพลสำคัญยิ่งแก่การ สร้างสรรค์วัฒนธรรมด้านศิลปกรรมทั้งในทางรูปแบบ ขนาด ส่วนสัดส่วน และการตกแต่ง เช่น ตัวอย่างคตินิยมเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งทั่วไปยอมรับว่า การร่วมมือร่วมทุนทรัพย์เข้าด้วยกัน แล้วช่วยกันสร้างพระพุทธรูปสลักขึ้นเป็นผลสำเร็จได้สักหนึ่งองค์ คนที่บวชอยู่มีส่วนร่วม ในกิจการนี้ย่อมจะได้รับกุศลผลบุญเป็นอันมาก ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณแห่ง พระศาสนา เกิดคุณประโยชน์แก่พระสงฆ์ได้อาศัยประกอบกิจทางศาสนาและสร้างขึ้นเพื่อ ตนเองและบุคคลอื่นร่วมกันอาศัยใช้เป็นประโยชน์ในการพึ่งพิงเทิดทูน ศึกษาวรรณ

๖. อิทธิพลทางภูมิวิทยา เมื่อชนหมู่ใดไปตั้งชุมชนกันอยู่ในท้องถิ่นใดถิ่นหนึ่ง ย่อมต้อง การสิ่งของเครื่องใช้ เหย้าเรือนที่อยู่อาศัยตามความจำเป็นแก่ความเป็นอยู่และสิ่งตกแต่ง สวยงามตามความนิยมชมชอบ แต่ในอดีตกาลไม่ว่าจะหาซื้อหรือหาได้สะดวกอย่างที่มีอยู่ใน ปัจจุบัน จึงต้องสร้างทำกันขึ้นเองตามสภาพความคิด ความสามารถของพวกเขาในขณะนั้น ๆ ซึ่งย่อมต้องการวัสดุต่าง ๆ เพื่อนำมาใช้ให้สำเร็จประโยชน์ วัสดุที่เป็นวัตถุปัจจัยสำคัญต่าง ๆ ส่วนมากมักเสาะหามาได้ในพื้นที่ภูมิธรณีตามท้องถิ่นหรือจากแหล่งอื่น ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากถิ่นเดิม เนื่องจากการคมนาคมไม่เป็นที่สะดวก ความจำเป็นดังกล่าว วัตถุปัจจัยจึงกลายเป็นอิทธิพล

อันสำคัญประการหนึ่งต่อการทำให้เกิดความคิดในการสร้างสรรค์ การแก้ปัญหาต่อรูปแบบ
วิธีการ กระบวนการหรือขั้นตอนในการสร้างทา และการตกแต่งต่าง ๆ ...

อิทธิพลดังกล่าวข้างต้น มีผลต่อกระบวนการคิดที่สร้างสรรค์ ดัดแปลง วัสดุ อุปกรณ์
รูปแบบ และวิธีการสร้างบ้านให้เหมาะสมต่งสภาพแวดล้อมในสังคมเกษตรกรรมของคนไทย ที่มี
ความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ภูมิปัญญาในการสร้างที่อยู่อาศัยดังกล่าว สามารถวิเคราะห์ให้เห็นได้
ชัดเจนดังนี้

๒.๒.๑ การเลือกใช้วัสดุ เป็นธรรมดาที่ชาวบ้านจะต้องการวัสดุสำหรับก่อสร้างบ้านเรือน
จากแหล่งธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น หรือจากสิ่งประดิษฐ์ที่ชาวบ้านสามารถคิดค้นขึ้นได้จากปัจจัย
ธรรมชาติที่มีอยู่ ซึ่งอาจจะเกิดจากภูมิปัญญาของคนในหมู่บ้านตนเอง หรือจากผลผลิตของคนในหมู่บ้าน
ใกล้เคียง ส่วนการจะตัดสินใจเลือกวัสดุอะไรในการสร้างบ้าน ขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของเจ้าของบ้าน
และกำลังความสามารถในการซื้อหาวัสดุนั้น ๆ มาใช้ การหาวัสดุต่าง ๆ มามาปลูกสร้างที่อยู่อาศัย
มีกล่าวในบทละครเรื่องสังข์ทองความว่า

บัดนั้น	เสนาีมีฉาวเรียกบ่าวไพร่
ต่างถือมีดพร้าแล้วคลาไคล	ตรงไปปลายนาออกธานี
ครั้นถึงจึงเที่ยวเกี่ยวแพก	ตัดไม้ไผ่แบกมาอิงลิ
บ้างกล่อมเสาเกล้าฟากมากลิ	ปลูกกระท่อมลงที่ท้องนา
	สังข์ทอง หน้า ๙๖

ในบทละครที่ยกมา กล่าวถึงการปลูกกระท่อมซึ่งจะเป็นที่อยู่ของพระสังข์กับนางจันทรา
วัสดุที่นำมาปลูกกระท่อมได้แก่ ไม้ไผ่ แพก ซึ่งไม้ไผ่จะเป็นวัสดุหลักสำคัญในการทำเสา และ
โครงสร้างต่าง ๆ ของตัวกระท่อม และนำมาทาฟากคือพื้นเรือน ส่วนแพกนำมาทาเครื่องมุง เช่น

หลังคา หรือฝาเรือน วัสดุดังกล่าวหาได้ง่ายเพียงเดิน "ตรงไปปลายนาออกธานี" ก็สามารถเลือก
ตัดมาใช้ได้ ในสภาพเรือนชุนข้างชุนแดน ตอนปลายงานแต่งงานกับนางพิมได้กล่าวถึงการหาวัสดุ
สำหรับปลูกโรงเรือนชั่วคราวเพื่อเตรียมงานแต่งงานไว้ดังนี้

แต่แรมเรือนนอนทางมากกลางป่า	ไม้ใช้มาถึงสุพรรณนั้น
ก็หยุดควายไถยสวนศรีประจัน	สั่งบ่าวไพร่ที่ขึ้นให้ปลูกโรง
เข้าหัดไถไม้ในป่า	บ้างฉุดคร่าจากพื้นสนั่นโพง
บ้างแบกบ้างวางอยู่กร่างโกร่ง	เสียงโปกเป้งเจาะชุดอยู่ตึงตัง
ปักเสาเข้าพริกกริ่งออกไถ	กลอนไม้สูงหลังคาทั้งห้าหลัง
เกี่ยวเอาแฝกมาทำฟาง	ทองประศรีเข้ายังอยู่สาราย
	ชุนข้างชุนแดน หน้า ๑๔๓

วัสดุที่นำมาใช้ในการปลูกโรง จะเหมือนกับปลูกกระท่อมคือมีไม้ไผ่เป็นหลัก ใช้หญ้าคา หรือ
แฝกมาเป็นเครื่องฉุ วัสดุดังกล่าวไม่จำเป็นต้องซื้อ เพราะมีอยู่ทั่วไปในป่า เลือกตัดมาใช้ตาม
ต้องการได้ทันที วิธีการปลูกที่อยู่อาศัยที่ใช้วัสดุประเภทไม้ไผ่ ใบจาก หญ้าคา แฝก และหวาย
จะประกอบเป็นตัวเรือนด้วยการผูกมัดแต่ละส่วนให้ยึดติดกันไว้ด้วยเส้นดอก เส้นหวาย เรียกเรือน
ชนิดนี้ว่า "เรือนเครื่องผูก" ชาวบ้านทั่วไปพอจะสร้างกันเองได้ เรือนเครื่องผูกจึงเป็นที่อยู่อาศัย
โดยทั่วไปของชาวบ้าน ดังนั้นความต้องการไม้ไผ่จึงเป็นวัสดุหลักในการสร้างที่อยู่อาศัยจึงมีมาก
และไม้ไผ่ยังเป็นวัสดุที่ใช้สำหรับประดิษฐ์เครื่องใช้ในการดำรงชีวิตอีกหลายประเภท ไม้ไผ่จึงถูกตัด
มาใช้งานเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏสภาพของป่าไผ่ในนิราศพระแท่นดงรัง ดังนี้

ดูสองข้างมรดกล้วนป่าไฟ

ทนามแขนงแก่งห้อยรอยเขารอน

คนตัดใช้ทุกกอดออสลอน

บ้างย้อยหย่อนแห้งหักหลักทลย

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๔๔

ข้อความที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ชาวบ้านเลือกใช้วัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นของตน นามาสราง ที่อยู่อาศัยได้แก่ ข้อความในนิราศเมืองแกลงซึ่งกล่าวถึงชาวเมืองแกลงทำนันทวยโรสมามุงหลังคา โดยทำในลักษณะฉนวนเก็บได้ หวยโรสมเป็นปาล์มเลื้อย ขึ้นเป็นกอ มีทากยาวใบชิด ใบใช้มุงหลังคา และขึ้นบ้านได้ โดยตัดในมาทั้งทางแล้วเอาหนามออก จักเห็นหวยที่ผ่าขนาดเท่านิ้วก้อยและเหลา เรียบร้อยแล้ววางไปตามพื้นดินเป็นระยะห่างกันพอประมาณ ให้ความกว้างรวมแล้วเกือบเท่าความยาว ของทางหวยโรสม แล้วนำหวยทั้งทางมาวางเรียงให้ริมซ้อนทับกันเล็กน้อย ผูกต่อกันไปเรื่อย ๆ จนได้ความยาวประมาณ ๔ - ๕ เมตร จะได้จากที่ฉนวนได้และเคลื่อนย้ายได้สะดวก เรียกว่า "จากโรสม" ถ้าใช้มุงหลังคาจะทนอยู่ได้ประมาณ ๓ - ๔ ปี ถ้าใช้กันจะทนกว่าใช้มุง การนำหวยโรสม มาทำเครื่องมุงในลักษณะฉนวนเก็บได้น่าจะใช้มุงในบางส่วนของตัวเรือนที่สามารถเก็บฉนวนได้สะดวก การประดิษฐ์จากโรสมดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในการสร้างสรรค์ที่อยู่อาศัยจาก วัสดุที่หาง่ายในท้องถิ่นอีกรูปแบบหนึ่ง ดังกล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงดังนี้

พอพลบค่ำสำนักที่เรือนเพื่อน

มุงด้วยไม้หวยโรสมแสนพิกล

ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคสั

เวลาค่ำส้าเหลื่อด้วยเสื่อกวาง

ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งทน

ไม่มีคนแล้งก็มีฉนวนหลังคาวาง

ดูก็ดีเร็วรัดไม่ขัดขวาง

เป็นมาข้างเรือนเหย้าที่เรานอน

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๑ - ๑๐๒

วัสดุที่ชาวบ้านนำมาสร้างที่อยู่อาศัยอีกประเภทหนึ่งคือไม้แก่นชนิดต่าง ๆ เช่น ไม้สัก ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้ประดู่ ไม้แดง ซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็ง ไม้เหล่านี้มีอยู่ทั่วไปในท้องถิ่นต่าง ๆ บางชนิดมีมากในบริเวณใกล้แหล่งน้ำ การที่ชาวบ้านเลือกตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำจึงเป็นส่วนช่วยให้สามารถหาวัสดุในการสร้างที่อยู่อาศัยได้ง่ายขึ้น ในนิราศสุพรรณได้กล่าวถึงต้นไม้ที่ขึ้นใกล้น้ำไว้ดังนี้

โทษญาท่าดลิ่งลั่น	ลือเกวียน
ทโฒไม้แดงดเคียน	ดชบ้าง
ชีกชากกรชมากกรเบียน	กระเบากรชแบก กรชบกแด้
เสลาตลอดสลับส้าง	เหล่าน้ำใกล้กระสินธุ์
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๖๗

แม้ว่าไม้แก่นชนิดต่าง ๆ จะมีมาก และมีความคงทนอายุการใช้งานอยู่ได้นานหลายปี และแม้จะหาไม้มาได้โดยไม่ต้องซื้อหาให้เสียสตางค์ก็ตาม แต่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดูช้าง และเพื่อนบ้านที่มาช่วยปลูกเรือน ชาวบ้านที่ไม่มีเงินทุนทรัพย์ย่อมไม่สามารถปลูกเรือนชนิดนี้ได้ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงสภาพการสร้างเรือนผากระดานไว้ดังนี้

ดราพันจึงโถมเจ้าพลายแก้ว	ครั้นถึงกำหนดแล้วจึงนัดหมาย
บอกแขกปลูกเรือนเพื่อนผู้ช่วย	มายังบ้านท่านยายศรีประจัน
ให้ชุดหลุมระดับชักปากเสาหมอบ	เอาเคื่องเรือนมารอไว้ที่นั้น
ตีสิบเบี้ยใกล้รุ่งฤกษ์สำคัญ	ก็หาขมิ้วเสาเสร็จเจ็ดนาฬิกา
แล้วให้ลั่นร้องให้งัดกรรหน้า	ยกเสาใส่ช้างประจำที่
สับซื้อพรึงติดสนิทดี	ตบุดียกเสาตั้งตั้งขึ้นไว้

งส์เต้าจึงเข้าแปลานพลัน	เอาจันทน์เข้าไปรับกับอกไก่
พาดกลอนพ่นมุงกันยุ่งไป	จั่วงส์เข้าผาเช็ดหน้าอิง
บ้างเจาะตากุ้งเกียงเสียงเอะอะ	เกะกะกบไสไซเหล็กจิ้ง
บ้างผ่าฟันสนั่นอิงคยนิ่ง	วันหนึ่งแล้วเสร็จสำเร็จการ
ศรีประจันแกเรียกบ่าวช้า	ให้ยกสารับมาทั้งคาวหวาน
เสียงดูลับสนทนทำงาน	อึ้งแล้วไปบ้านด้วยทันใด
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๖๐

การปลูกเรือนฝากระดานแต่ละครั้งต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง เหตุนี้เรือนฝากระดานจึงปลูกโดยผู้มีฐานะการเงินดี เจ้านายระดับต่าง ๆ ใช้สร้างวัดและสถานที่ราชการ ซึ่งมีวิธีการสร้างเช่นเดียวกัน คือสร้างเป็นเรือนไทยแบบเรือนเคลือบสับ ต่างกันตรงความละเอียดประณีตและจำนวนตัวเรือนที่สร้างเต็มแต่เข้าไป ส่วนการทำสีฟานั้น สีแดง คนไทยแต่ก่อนถือว่าเป็นสีสำหรับเจ้านายโดยเฉพาะ ถึงแม้ว่าจะสร้างลักษณะเดียวกัน การเรียกชื่อต่างกันไปตามฐานะของผู้เป็นเจ้าของ เช่น เรียกว่า จวน ตาหนัก เป็นต้น ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ความว่า

สามวันครั้นถึงเมืองสุโขทัย	เสียงชาวเหนือเกื้อไก่ในทุกบ้าน
แลเห็นจวนเจ้าพระยาฝากระดาน	พิศุมารบอกพลายชุมพลพลัน
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๕๐

ถึงแม้ค่าใช้จ่ายในการปลูกเรือนฝากระดานจะมีราคาสูง แต่ก็ยังเป็นที่ต้องการของคนทั่วไป เพราะไม้เนื้อแข็งที่นำมาสร้างเรือนฝากระดานเป็นไม้ที่มีคุณภาพดี คงทนถาวรดัง พงศ์ โสโน ได้กล่าวถึงคุณภาพของไม้แก่น ดังนี้

... ตลาดไม้เมืองไทยรู้จักไม้อยู่เพียงไม่กี่ชนิดที่สำคัญมี สัก ประดู่ แดง เต็ง รั้ง ตะเคียน

เดิม และหลุมพอ ไม้เหล่านี้ส่วนใหญ่ง่ายต่อการเลื่อย ค้ำ และใส่กับ ตกแต่ง มีความแข็งแรง และทนทานตามธรรมชาติสูง หดตัวไม่มาก จึงไม่ค่อยแตกร้าวหรือบิดงอ เกิดความเสียหายใน สิ่งปลูกสร้าง หรือเครื่องใช้ไม้สอยโดยทั่วไป ...๑

ไม้ชนิดต่าง ๆ ที่ชาวบ้านนำมาสร้างบ้านเรือนนั้น ชาวบ้านจะเลือกใช้ให้เหมาะสมกับคุณสมบัติ ตามขนาด รูปทรงของไม้ซึ่งต้องถูกโฉลกตามคติความเชื่อในสมัยนั้น จุลทัศน์ พยามรานนท์ ได้กล่าวถึง ตาขาวขลุ่ยเส้า ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการดูลักษณะเส้าไว้ดังนี้

... ให้พิจารณาที่ "ตา" ไม้ซึ่งปรากฏบนเส้าว่าจะอยู่ในตำแหน่งที่เป็นคุณหรือโทษ เช่น ตาในตำแหน่งที่เรียกว่า "เปิดใช้ ใกล้เคียง สลักกรอด แบนกรอด และขลุ่ย" เป็นตาให้โทษไม่งี้ คือตาเปิดใช้ใกล้เคียงอยู่เหนือระดับดินพอได้ขนาดที่เปิดและใกล้เคียงมาจิกมาตอด ทำให้ตาได้รับความชื้นนานไปจะคุดและขึ้นเส้าคุดได้ ตาตรงขลุ่ย คือตาบนเส้าที่สูงจากระดับดิน ขนาดคอกเศษเป็นตาค้นที่ขลุ่ยชอบเอาสีข้างมาสีแก้ม ถ้าสีหนัก ๆ เข้าก็ทำให้โคนเส้าคุดรากล ได้เหมือนกัน ส่วนตาแบนกรอด คือตาซึ่งอยู่ตรงใต้รูที่สอดไม้รอด ตาตรงนี้อยู่นาน ๆ ไป ถ้าเกิดคุดจะทำให้รูรอดคุดรากลเช่นกัน เป็นเหตุให้ขึ้น เรือนคุดระดับ และตาตรงตำแหน่งที่จะต้อง เจาะรูสอดไม้รอด ถ้ามีตาตรงตำแหน่งนี้จะทำให้เจาะรูลำบาก อาจทำให้รูรอดตะแวง เบี้ยวได้ ฉะนั้นจะไม่เลือกเส้าที่มีตาเป็นโทษดังกล่าวนามาทำเส้าเรือน ส่วนตาที่มีคุณได้แก่ ตาซึ่งอยู่กึ่งกลางเส้า เรียกว่า นางเรียง และตาที่อยู่ปลายเส้าริมหัวเทียนเรียกว่า นางนอน เทนือเลี้ยง หรือเทียนไชย ตาเช่นนี้เชื่อกันว่าเป็นตาที่มีคุณ ...๒

๑ พงศ์ โสโณ. "ผลิตผลป่าไม้," ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๓. ๒๕๓๐.

หน้า ๒๑๗.

๒ จุลทัศน์ พยามรานนท์. "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย," ใน ไทยศึกษา : อารยธรรม.

๒๕๒๕. หน้า ๑๕๐.

การคัดเลือกไม้โดยเฉพาไม้แก่นที่นำมาทำเสาเรือนนั้นต้องถูกโฉลกดังที่กล่าวมาแล้ว
ไม้มักเสาเรือนต้องยาวตลอดต้นไม่ต้องขนาดแต่ละต้นโตเสมอกัน เหตุที่ต้องคัดเลือกเป็นพิเศษเช่นนี้
เพราะเสาเรือนเป็นส่วนสำคัญที่จะต้องค้ำจุนตัวเรือนให้ทรงตัวอยู่ได้ และการปลูกเรือนเครื่องสับ
แต่ละครั้งต้องใช้ทุนทรัพย์มาก จึงจำเป็นต้องละเอียดรอบคอบเพื่อให้เรือนนั้นมีอายุการใช้งานได้
นาน ๆ ส่วนไม้ที่รูปทรงไม่ดี ไม่ถูกโฉลก หรือมีหนามแหลมคม ชาวบ้านก็จะนำมาทำเสาหัวหรือปัก
สุมกันไว้กันเป็นบริเวณบ้าน ดังในบทละครเรื่องระเด่นลันไดกล่าวถึงการทำหัวด้วยไม้หนามไว้ว่า

อยู่ปราสาทเสาคอดยอดดั่ว

มีทหารทอนเท้าฝ่าโมฆยาม

กำแพงแก้วแล้วล้วนด้วยเรียวหนาม

คอยปราบปรามประชามิตรที่คิดร้าย

ระเด่นลันได หน้า ๑๔๔

วัสดุธรรมชาติอีกประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญในการปลูกสร้างที่อยู่อาศัยประเภทเรือน
เครื่องผูก ได้แก่ เถาวัลย์ หวาย ซึ่งมีคุณสมบัติในเรื่องของความเหนียว ทนทาน ชาวบ้านนำมาใช้
ผูกมัดชั้นชะเนาะ นอกจากนี้ยังใช้ปลูกสร้างอย่างอื่นอีกด้วยเช่น เสาหาเรื่องซุนข้างซุนแผน
กล่าวถึงการไ้เถาวัลย์ในการผูกมัดสิ่งต่าง ๆ ไว้ดังนี้

ให้ธารพุ่มพงดงชฎ

บ้างจักตอกบ้างออกไปเกี่ยวดา

บ้างพันบ้างถากบ้างลากดูด

ให้ตั้งดอกไม้ใหญ่ไว้ตรงกลาง

บ้างไปไ้เถาวัลย์ชั้นชะเนาะ

ที่เหน็ดเหนื่อยเลื่อยล้าก็อาวรณ์

แต่งตัดเรียงรวมทวนหนา

บ้างจุดพวงเพ่าแล้วทาทาง

บ้างปักบ้างชุดอยู่ย่งย่าง

บ้างถากถางตัดฟันแล้วบันรอน

ผูกเป็นเปลาะบ้างรัดมัดเป็นท่อน

มุลนายตีต้อนต้องก้าวยาว

ซุนข้างซุนแผน หน้า ๒๔

การปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวบ้านนั้นมิได้เลือกวัสดุประเทศใดประเทศหนึ่งเท่านั้น เพราะจากตัวอย่างข้างต้นที่ยกมาแสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านใช้ผสมผสานกันไปตามแต่กำลังแรง กำลังทรัพย์ และสติปัญญาที่พอจะหามาปลูกสร้างได้ การสร้างเรือนหอของขุนช้างในเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผนก็แสดงให้เห็นไว้อย่างชัดเจน ดังความต่อไปนี้

ครานั้นจึงโฉมเจ้าขุนช้าง

ความสมัครรักนางไม่เชื่อนเลย

สั่งบ่าวเหล่าช่างชาวนาเคย

ปรุทอเร็วเหวี่ยงให้ทันการ

พวกชาวบ้านบ้างก็เลื้อยบ้างก็ถาก

โปกปากโพงผิงอิงทั้งบ้าน

พอใหญ่เก้าห้องห้องกระดาน

เท่าวิหารจึงจะสมกับใจกู

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๔๔

ขุนช้างจัดได้ว่าเป็นผู้รู้ฐานะการเงินดีสามารถใช้เงินซื้อหาวัสดุราคาแพงมาปลูกสร้างบ้านได้ และในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการทากระเบื้องดินเผาเพื่อมุงหลังคาขึ้นใช้แล้ว แต่บ้านขุนช้างยังใช้จากมุงหลังคา คงสันนิษฐานได้ว่าการสร้างเรือนหอของขุนช้างเป็นการรีบด่วน โดยรีบร้อนของขุนแผนไปถวายวัดและรีบสร้างเรือนหอของตนแทนที่ เพื่อเป็นการเร่งรัดให้นางวันทองแต่งงานด้วยโดยเร็ว และเรือนหอมีขนาดใหญ่ จำเป็นต้องใช้กระเบื้องดินเผาเป็นจำนวนมาก เวลา มุงหลังคาต้องใช้ความพิถีพิถันมากกว่ามุงด้วยจาก เพราะโครงหลังคาต้องทำให้แน่นหนา เพื่อให้รองรับน้ำหนักของกระเบื้องได้ ระยะเวลาในการมุงหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผาจำนวนเก้าห้องคงใช้เวลาพอสมควร จึงไม่เป็นที่ต้องการของขุนช้างที่ต้องการให้เรือนหอเสร็จโดยไว และอีกประการหนึ่ง การมุงหลังคาด้วยจากนิยมกันมาก เพราะทำให้เย็นสบายแก่ผู้อยู่อาศัย ส่วนข้อห้ามอื่น ๆ ไม่มี นอกจากไม่นิยมใช้กระเบื้องเคลือบเพราะจะไปเหมือนกับวัดหรือเป็นการทำเทียมวังเจ้านาย

จากข้อวิเคราะห์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า การเลือกวัสดุในการสร้างที่อยู่อาศัยนั้น มีอิทธิพลในหลาย ๆ ด้านเข้ามามีส่วนในการตัดสินใจ ทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สภาพสังคม

และวัฒนธรรม ซึ่งทำให้ชาวบ้านต้องใช้สติปัญญาความสามารถในการกำหนด ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ในการสร้างที่อยู่อาศัยให้เหมาะสมกับความต้องการ โอกาส และเวลาที่จะเอื้ออำนวยให้ แต่อิทธิพลที่มีความสำคัญมากในการเลือกวัสดุ ได้แก่ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ อันเป็นแหล่งวัตถุดิบที่สำคัญของภูมิภาคนั้น ๆ ซึ่งจะทำให้หาวัสดุนั้นได้โดยง่าย ไม่สิ้นเปลืองทุนทรัพย์ รongลงมา คือคุณภาพของวัสดุ สามารถมาประกอบหรือปลูกสร้างที่อยู่อาศัยได้โดยไม่ลำบาก มีความคงทนถาวร แปรรูปได้โดยกรรมวิธีที่ไม่สลับซับซ้อน และมีจำนวนเพียงพอแก่ความต้องการ

๒.๒.๒ การแปรรูปวัสดุ วัสดุธรรมชาติที่ชาวบ้านนำมาได้จากท้องถิ่นนั้น บางชนิดสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้เลย แต่บางชนิดจำเป็นต้องนำมาแปรรูปเพื่อให้เกิดประโยชน์ใช้สอยในหลายรูปแบบ หรือให้มีขนาดที่สะดวกต่อการขนย้าย สะดวกต่อการก่อสร้าง หรือดัดแปลงเพื่อให้เกิดความคงทนและสวยงาม สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการปรับปรุงที่อยู่อาศัยให้ดียิ่งขึ้น การดัดแปลงวัสดุธรรมชาติที่กำหนดโดยทั่วไปสำหรับการสร้างที่อยู่อาศัยมีดังนี้

การแปรรูปไม้ไผ่ ไม้ไผ่เป็นวัสดุธรรมชาติที่ชาวบ้านนำมาใช้ประโยชน์ในวิถีชีวิตได้หลายด้าน เช่น ใช้ในการสร้างบ้านเรือน ทำเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องดนตรี เครื่องประดับ เป็นต้น ในการสร้างที่อยู่อาศัยนั้น ชาวบ้านอาจจะใช้ไม้ไผ่ทั้งลำมาสร้างเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ หรือนำมาแปรรูปด้วยกรรมวิธีง่าย ๆ ตามขีดความสามารถที่จะทำได้ในสมัยนั้น เช่น การทำปากทำพาไม้ไผ่ขัดแตะ จักตอกเพื่อเย็บเครื่องมุง มหฺลยครื่องระเด่นลันไดกล้าวถึงพื้นกระหมอกที่ทาด้วยพางัวดังนี้

ปลักไปปลักมาอยู่เป็นครุ

จะเข้าไปในประตูให้จงได้

กระหึบปากโครมครามความแค้นใจ

อีกทีก็หัวไปในพารา

ระเด่นลันได หน้า ๒๑๓

พื้นปากดังกล่าวเป็นการนำไม้ไผ่ทั้งสามผ่าซีก ริมสองด้านนอก สับให้แตกแผ่เป็น
แผ่นบาง ๆ เกลาให้เรียบเพื่อทั้งหมดเสี้ยน นำไปทาบบนหลังตง ๑ ใช้ไม้ไผ่ชี้วางทับขนานไปกับตง
แล้วใช้หวายมัด ๑ ใช้ไม้รวกสอดรับไว้ตรงใต้พื้นปากแล้วใช้หวายถักซี่ปากกับไม้รวกเพื่อความแน่นหนา
เวลาเดินจะได้ไม่อ่อนโยน ลมสามารถพัดผ่านตามรอยแตกของพื้นปากได้ ทำให้อากาศถ่ายเท
ไม่悶อ้าว จนทะเลครนอกเรือส่งสะท้อนได้กล่าวถึงการเกลาปากเพื่อนำไปปูเป็นพื้นกระท่อมไว้ดังนี้

ควั่นกิ่งจิ้งเหี้ยวเกี่ยวแพก

ตัดไม้ไผ่แบกมาอิงฉี่

บ้างกล่อมเสาเกลาปากมากมี

ปลูกกระท่อมลงที่ห้องนา

สังข์ทอง หน้า ๙๖

การที่ชาวบ้านนำไม้ไผ่มาทำพื้นเรือนด้วยการผ่าซีกแล้วสับให้แตก แผ่เป็นแผ่นนั้น คงเพราะ
ชาวบ้านต้องการพื้นเรือนที่เป็นแผ่นแบนเรียบ เพื่อสะดวกในการนั่งหรือนอนนาน ๆ สะดวกในการ
วางสิ่งของเครื่องใช้ในบ้าน การสับไม้ไผ่ให้เป็นแผ่น จะช่วยให้ได้เนื้อที่ในการปูพื้นมากขึ้น เป็นการ
ช่วยลดจำนวนการใช้ไม้ลง พื้นปากจะมีความอ่อนนุ่มอยู่บ้างแม้จะมีไม้รวกสอดรับไว้ เวลาเดินจึงทุบลง
ตามน้ำหนัก ทำให้มีเสียงดังเกรียวเกรียว ดังกล่าวไว้ในบทละครนอกเรื่องสังข์ทองความว่า

เห็นพรหมาสืบไหลไม้ไผ่ของค์

โถมยงยินดีเป็นหนักหนา

ค่อยขยายยกหักไม้เสดา

ขับตัวออกมาเอาทมนรอง

ปากสั่นเกรียวเกรียวเหยียบย่าง

มืดไม่เห็นทางกลาส่อง

จุกขึ้นลดเสี้ยวเทียมมอง

หาเงาในท้องกระท่อมทับ

สังข์ทอง หน้า ๑๐๗

การแปรรูปไม้ไผ่เพื่อการสร้างที่อยู่อาศัยอีกลักษณะหนึ่ง ได้แก่การนำไม้ไผ่มาทำฟาเรื่อน ด้วยการผ่าไม้ไผ่เป็นซีก ๆ เกลาให้เรียบนำมาสานขัดแตะเรียกกันว่า ฟาไม้ขัดแตะ ประกอบติดตั้ง กันที่ หรือทำเป็นแผงสำเร็จรูปยกขึ้นติดตั้งกับข้างเรือนเป็นตอน ๆ โดยใช้หวายผูมัด ฟาไม้ไผ่ ขัดแตะจะโปร่งลมพัดผ่านได้เช่นเดียวกับพื้นผาก จึงทำให้อากาศในเรือนเย็นสบาย ฟาเรือนชนิดนี้ สามารถแหวกเป็นช่องมองผ่านไปเห็นภายนอกบ้านได้ ดังในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงขุนช้าง แหกฟาบ้านนางศรีประจัน เพื่อแอบดูขุนแผนที่อยู่หน้าบ้าน ดังนี้

ขุนช้างแหกฟานยตามอง

วันทองจะออกไปด้วยพี่

ถึงเขาโกรธจะมำดี

ก็จะคิดประณีเพราะแม่ไป

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๐๙

การจักตอก เป็นการนำไม้ไผ่มาจักหรือผ่าเป็นซีกบาง ๆ ขนาดเล็กและสั้นกว่าที่ใช้ขัดแตะ ทำฟาเรื่อน ตอกใช้สำหรับเย็บใบจาก แผก ดา ปรีอ ฯลฯ เพื่อให้ติดกันเป็นแผงใช้เป็นเครื่องมุง หลังคา หรือฝากระโจม นอกจากนี้ตอกยังนำมาใช้มัดสิ่งของหรือสานทำของใช้ได้อีกหลายชนิด ใน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการจักตอกไว้ดังนี้

ให้ข้าฯหุ่ตงดงจู้

แต่งตัดเรียงรวมทนมทนา

บ้างจักตอกบ้างออกไปเกี่ยวดา

บ้างจุดพงเผาป่าแล้วพาทาง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๔

การแปรรูปไม้ไผ่เพื่อใช้ทำพื้นเรือน ฟาบ้าน หรือเย็บเครื่องมุงดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่า เป็นการแปรรูปด้วยวิธีง่าย ๆ คือใช้มีดเป็นเครื่องมือในการผ่าซีก สับ หุ่ จัก เกลาให้ได้ขนาดตาม ความต้องการ การแปรรูปด้วยวิธีดังกล่าวสามารถทำกันได้ทั้งหญิงและชายแทบทุกคนรู้เรือน เพราะ

เป็นพื้นฐานของงานหัตถกรรมที่ใช้ไม้ไผ่เป็นวัสดุ ดังนั้นการสร้างที่อยู่อาศัยที่เป็นเรือนเครื่องผูก จึงสามารถสร้างเสร็จได้เร็ว เพราะชาวบ้านสามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้แทบทุกคน

การแปรรูปไม้ไผ่

ไม้ไผ่ที่ได้แก่ไม้เนื้อแข็งชนิดต่าง ๆ เช่น ไม้สัก ไม้เต็ง ไม้แดง เป็นต้น มีอายุการใช้งานได้นาน นิยมมาสร้างที่อยู่อาศัย ใช้เป็นส่วนประกอบของตัวเรือนได้ทุกส่วน ถ้าหากทำเสาเรือนก็จะใช้ไม้เนื้อแข็งทั้งต้นกลาให้กลมมีขนาดเท่า ๆ กัน ถ้าทำเป็นส่วนประกอบอื่น ๆ ของบ้าน จำเป็นต้องแปรรูปให้ได้ขนาดตามต้องการเพื่อสะดวกในการปลูกสร้าง แปรรูปด้วยวิธีง่าย ๆ คือ เลื่อยไม้เนื้อแข็งทั้งต้นออกเป็นแผ่น ๆ เรียกว่าไม้กระดาน หรือเรียกตามลักษณะการใช้งาน เช่น คาน ตง คร่าว พื้น ฝา รั้ว เสา เป็นต้น ถ้าทำไปปลูกเรือนชาวบ้านจะไม่สับให้เรียบ เพราะจะเป็นการทำให้ไม้ผุเร็ว ใช้ไปจนพื้นก็จะเรียบไปเอง ส่วนฝาเรือนที่ทำจากไม้กระดาน จะทำด้วยความพิถีพิถันเป็นแบบต่าง ๆ เช่น ฝาปรุขาน ฝาปรุขานเจียด ฝาผูกทัก ฝาสาบบัว ฝาพื้นเกล็ด เป็นต้น ซึ่งต้องใช้ฝีมือในการตกแต่งเพราะเป็นสิ่งโอ้อวด แสดงฐานะของเจ้าของบ้าน ถ้าเป็นพระคานักที่ประทับสำหรับเจ้านายหรือท้าวนางฝ่ายใด จะใช้ฝากระดานหลังเจียดคือฝาแบบที่เข้าลูกฟักขานชนิดหนึ่ง ถือกันว่าเป็นฝาชั้นดีพิเศษกว่าผาชนิดอื่น ในนิราศกรุงเก่าได้กล่าวถึงความงามของเรือนผากระดานไว้ดังนี้

บ้านใหม่บ้านใหม่	สนญา
เรือนรุกขมุงคา	แฝกที่
คันทอระหวงผา	กระดานใหม่ แม่เอย
งามตระหง่านปานนี้	นุชห้องครองใจน
	นิราศกรุงเก่า หน้า ๔๓

การทำผากระดาน สำหรับเรือนไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการทำสำเร็จรูปเป็นแผง ทั้งด้านยาวและด้านสกัดสามารถยกมาติดตั้งได้เลย ซึ่งรวมทั้งส่วนประกอบอื่น ๆ ของเรือนไทย

ชนิดเครื่องสับที่มีการทำงานสำเร็จรูปไว้สำหรับขาย เรียกว่าการปรุงเครื่องเรือนดังในเสภาเรื่อง
ขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงนางทองประศรีต้องการปลูกเรือนหอให้พลายแก้วจึงให้บ่าวไพร่ไปซื้อเรือน
ที่ปรุงสำเร็จรูปไว้แล้วจากโรงเลื่อยมาสร้างเรือนหอใหม่ ดังเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวไว้ดังนี้

พลายแก้วฟังแล้วก็ดีใจ	หายร้องไห้ลูกลงไปในดินท่า
อาบน้ำแล้วกินซึ่งข้าวปลา	ทองประศรีเรียกเข้ามาไว
เอ็งไปท่าเลื่อยโรงกระดาน	คิดอ่านซื้อเรือนเข้าทาใหม่
เงินสามชั่งนี้เอ็งเอาไป	ซื้อเขาให้ได้มาโดยพลัน
ห้าห้องเสาสร้างให้เสร็จสรรพ	บ่าวรับจับควายขี่ขม้น
เทียมเกวียนสองเล่มมาด้วยกัน	ครู่หนึ่งถึงพลันก็ซื้อมา
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๔๒

ไม้เนื้อแข็ง มีคุณสมบัติเหมาะที่จะนำมาใช้ทำลิ้น สลักหรือเดือยสำหรับเป็นเครื่องกัน
กลอนประตูหน้าต่างเพื่อไม่ให้เลื่อน หรือผลักเข้าไปได้หรือขัดส่วนประกอบต่าง ๆ ของตัวเรือนให้
ยึดแน่น ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

กลิ้งครกยกเท้าก้าวขึ้นพลัน	สยะเตาะกลอนกลอนลั่นออกทันใด
บานหน้าต่างกางเปิดก็ป็นเข้า	ถึงห้องเจ้าพิมเพื่อนพิสมัย
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๔๔

การแปรรูปไม้เนื้อแข็ง ต้องใช้เครื่องมือมากกว่าการแปรรูปไม้ไฟ โดยเฉพาะการ
ปลูกเรือนไทยสำเร็จรูป เครื่องมือที่ใช้ได้แก่ เลื่อย กบ มีด ขวาน สิ่ว เป็นต้น วิธีการทำมีทั้งเลื่อย
เจาะ สับ ถาก เกลา เพื่อให้ไม้มีปาก มีร่อง สำหรับประกบเข้าด้วยกันได้ ช่างที่ทำการปลูกเรือน

เครื่องสับต้องมีความชำนาญและแม่นยำเป็นพิเศษ ดังนั้นการแปรรูปไม้เนื้อแข็ง หรือการปลุกเรือนเครื่องสับชาวบ้านทั่วไปจึงไม่สามารถทำได้ทุกคนเช่นเดียวกับการสร้างเรือนเครื่องผูก ชาวที่สร้างเรือนเครื่องสับต้องเป็นผู้ที่เคยได้รับการถ่ายทอดและได้ประสบการณ์ทางด้านนี้มาเป็นอย่างดี

การแปรรูปดิน ดินเป็นวัสดุธาตุที่มีความอ่อนนุ่ม มีหลายชนิด เช่น ดินขาว ดินร่วน ดินกรด เป็นต้น ดินที่นำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิตของชาวบ้านมากที่สุดได้แก่ ดินขาว ซึ่งเป็นดินเหนียวบริสุทธิ์ปกคลุมสีขาว สามารถนำมาปั้นขึ้นรูปให้เป็นรูปทรงต่าง ๆ ได้ง่าย ทำเป็นภาชนะเครื่องปั้นดินเผา เช่น หม้อ อ่าง ไห กระเบื้องมุงหลังคา เป็นต้น เป็นงานที่ต้องใช้ฝีมือและทำด้วยมือ การแปรรูปดินเพื่อใช้ในการสร้างที่อยู่อาศัยมีดังนี้

การทำกระเบื้องดินเผา กระเบื้องดินเผาทำจากดินเหนียวซึ่งเป็นวัตถุดิบที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น ประกอบทั้งการหักกรรมเป็นสิ่งที่ผู้รักการช่างในสมัยนั้นสนใจ จึงทำให้เกิดอุตสาหกรรมครัวเรือนประเภทนี้ขึ้น เป็นการดัดแปลงวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ให้มีประโยชน์ใช้สอยได้มากขึ้น คงทนถาวร และสวยงามมากขึ้น มีขั้นตอนการทำคือ นวดดิน ปั้น และเผา ดินเหนียวแต่ละแห่งมีคุณสมบัติแตกต่างกัน ระยะเวลาในการเผา อุณหภูมิความร้อนของเตาเผา และวัสดุที่ใช้เป็นเชื้อเพลิงในการเผา สิ่งเหล่านี้มีส่วนทำให้ผลงานเครื่องปั้นดินเผาแตกต่างกันไป ส่วนด้านเทคนิคทางอุตสาหกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังจำกัด จึงไม่สามารถทำแผ่นกระเบื้องให้มีขนาดใหญ่ได้ เพราะแผ่นกระเบื้องขนาดใหญ่เมื่อถูกความร้อนจากเตาเผาจะบิดงอ แตกร้าว หรือสุกกระอุไม่ทั่ว ทำให้ใช้การไม่ได้ จำเป็นต้องทำเป็นแผ่นเล็ก แต่ก็สะดวกในการขนย้าย อุตสาหกรรมกระเบื้องดินเผาเคยมีทำกันหลายครัวเรือนในท้องถิ่นที่มีวัตถุดิบประเภทดินเหนียวมาก จนมีชื่อเรียกหมู่บ้านนั้นว่า บ้านกระเบื้อง ดังปรากฏในนิราศพระปฐม ดังนี้

บ้านกระเบื้องนามกระเบื้องนอก ตำบล

โยกระเบื้องบยล

อย่างอ้าง

เจกโรมขุนทด

ติดเนตร มาแม่

โยนยลเยวร้าง

เนตรไว้เปเห็น

นิราศพระปฐม หน้า ๒๗๓

ในโคลงบทนี้ไม่ได้กล่าวว่าเป็นกระเบื้องชนิดใด สันนิษฐานว่าเป็นกระเบื้องดินเผาธรรมดา
ตั้งชื่อจำกัดทางวิชาการที่กล่าวมาข้างต้น แต่ในราชนิพนธ์ของสุนทรภู่กล่าวถึงกระเบื้องเคลือบ
ไว้ดังต่อไปนี้

ที่หน้าบันเป็นอย่างเมืองกวางตุ้ง

ดูเรื่องรุ่งรูนกพญายอง

กระเบื้องเคลือบเคลือบสลับเคลือบรับรอง

ศาลาส่องหน้ารอบขอบกำแพง

สิงโตจีนยืนตัวหน้ากลั้วกลอก

ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง

ที่ติดก่อช่อฟ้าใบระกาแดง

ริมกำแพงคหวางเวียงช้างคลอง

ราชนิพนธ์ หน้า ๔๐๘

กระเบื้องเคลือบที่กล่าวถึงนี้ได้นำมาตกแต่งวัดเทพธิดาราม ซึ่งสุนทรภู่เคยบวชและ
จำพรรษาอยู่ ลักษณะการตกแต่งวัดดังกล่าวกลอนข้างต้น มีศิลปะของจีนปนอยู่ด้วย ซึ่งตรงกับในหนังสือ
พัฒนาการบ้านของคนไทยภาคกลางซึ่ง ม.ล. ประทีป มาลากุล^๑ กล่าวไว้ว่า

... ยุคที่สองคือช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยเริ่มค้าขายกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น จีน ปัตตานี เวียดนาม
สิงคโปร์ อินเดีย อย่างเป็นลำเป็นสัน คนจีนเข้ามาในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก
สถาปัตยกรรมในช่วงนี้จึงมีลักษณะจีนปนอยู่ไม่น้อย รวมทั้งได้วัสดุจากจีนมาด้วย ดังจะเห็น

^๑ประทีป มาลากุล, ม.ล. พัฒนาการบ้านของคนไทยภาคกลาง. ๒๕๒๙. หน้า ๒๕๑.

ได้จากบ้านคนไทยเชื้อสายจีนที่ยังปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง รวมถึงการประดับตกแต่งด้วย
วัสดุเคลือบที่มาจากจีน เช่น กระเบื้องมุงหลังคา กระเบื้องเคลือบ เครื่องถ้วยชาม มี
ปรากฏอยู่ตามวัดที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่สองและสาม เช่น วัดราชโอรส วัดเทพธิดาราม
และวัดโพชนัดพลเสถียร ...

จากคำกล่าวที่ยกมาคงพอสนับสนุนได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ชาวบ้านไทยยังคงมีข้อจำกัด
ในการทำกระเบื้องดินเผา และวิถีในการไปอย่างช้าช้าตามสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม
ส่วนวัสดุอุปกรณ์บางชนิดยังคงต้องนำเข้าจากต่างประเทศ และแพร่กระจายอยู่ในสังคมเมืองเป็น
ส่วนมาก

การทำอิฐ อิฐเป็นดินเผาชนิดหนึ่งซึ่งทำจากดินเหนียวผสมกับหัว หวาย และหินฟันม้า
ถ้าเป็นอิฐมอญจะมีส่วนผสมคือ ดินเหนียว แกลบ และหวาย นำมาเหยียนวดาให้เหนียว ปั้นเป็นรูป
สี่เหลี่ยมผืนผ้า ความกว้างเป็นสองเท่าของความหนา ความยาวจะเป็นสองเท่าของความกว้าง
ตากให้แห้งแล้วนำมาเผาจนสุกแกร่งดีจึงนำไปใช้งาน เป็นส่วนประกอบสำคัญในการสร้างตึก
และสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ที่สร้างด้วยวิธีก่ออิฐถือปูน ซึ่งมีความแข็งแรงทนทานต่อสภาพดินฟ้าอากาศ
ดังกล่าวไว้ในนิราศพระปฐมความว่า

มาลุษะพานช้างช่อง	ผูกคิด
<u>สยะพานก็ก่อก่ออิฐ</u>	แน่นแท้
ขอสุดเสนห์สนิจจิตต์	จงแน่น
ดั่งงสยะพานช้างแล	ลากลือฤาไหว
	(นิราศพระปฐม หน้า ๒๔๗) ✕

ในสมัยรัตนโกสินทร์ สิ่งก่อสร้างที่ใช้วิธีก่ออิฐถือปูนส่วนมากจะเป็นสถานที่สำคัญ ๆ
หรือเพื่อทำการค้า เพราะต้องเงินทุนทรัพย์ในการสร้างมาก เช่น ปราสาทราชวัง วัด กำแพง

สหพาน ร้านค้า เป็นต้น ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงการสร้างวังด้วยวิธีก่ออิฐถือปูน ดังนี้

หน่อกล้วยให้สละโยนไปกากับ

ทำวังรับเมืองพลึงดึกฟ้าเพื่อง

ส่วนก่ออิฐถือปูนของดรุณเองเรื่อง

มุกกระเบื้องโอบกุ่มทั้งพูนดิน

พระอภัยมณี หน้า ๗๑๐

การทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นงานหัตถกรรมที่บ้านจึงมีกรรมวิธีไม่สลับซับซ้อน ดังนั้น การเรียนรู้จึงง่ายและถ่ายทอดไปยังชุมชนต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง อีกทั้งเป็นสิ่งที่ให้ความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต จึงเป็นที่ต้องการของคนทั่วไป ทำให้เกิดอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผา ในระดับครัวเรือนมากขึ้น ความต้องการดินเหนียวซึ่งเป็นวัตถุดิบในการผลิตจึงมีมากขึ้นเช่นกัน มีการเสาะแสวงหาดินเหนียวเพื่อนำมาขายจนเป็นอาชีพ และมีแหล่งเป็นที่รู้โดยทั่วกัน ดังกล่าวไว้ในนิราศสมเด็จจากกรมพระยาเดชาดิศร และนิราศสุพรรณของนายผี ดังนี้

บ้านดินแดนโคกอ้อาง

นางเนา นีภา

ค้าขุดดินดูยาว

ยากแค้น

แม่โธมเจ็ดจักเอา

อรเทียม โธมแม่

ไกลกว่าไกลกันแม่น

ปากฟ้ามาดิน

นิราศสมเด็จจากกรมพระยาเดชาดิศร หน้า ๒๐๘

มาถึงท่าดินเหนียวเฉลียวคิด

รักยังติดเหนียวแน่นแสนกระสัน

ถึงมีที่ขึ้นสักหมื่นพัน

ไม่จากกันตราบเท่าเข้านิพพาน

นิราศสุพรรณ หน้า ๗๘

การแปรรูปดินเหนียวเป็นหัตถกรรมพื้นบ้าน มีมานานก่อนสมัยประวัติศาสตร์ ดัง มาโนช กงกษนันท์ กล่าวไว้ว่า

... เครื่องดินเผาในประเทศไทยเราได้มีวิวัฒนาการมาเช่นเดียวกับศิลปกรรมแขนงอื่น ๆ กล่าวคือเริ่มต้นจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้พบหม้อดินเผาเป็นแห่งแรกที่บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี มีอายุประมาณ ๖,๐๐๐ ปี ต่อมาคือสมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี สมัยเชียงแสน และสมัยสุโขทัย ซึ่งมีการทำถ้วยชามที่เคลือบสีเขียวแบบหยก หรือเขียวไข่กาเรียกว่า เครื่องสังคโลก มีคุณลักษณะคือ รูปทรงภายนอกงดงามมาก นอกจากนี้ยังมีการทำหม้อ ไห และเครื่องประกอบงานสถาปัตยกรรม เตาที่ใช้เผาเรียกว่า "เตาทุเรียง" ต่อจากนี้ถึงสมัยอยุธยา ซึ่งมีเครื่องดินเผาที่ควรระจกล่าถึง คือ เครื่องเบญจรงค์ และลายน้ำทอง ซึ่งมีหลายสีเกิดจากการประดับตกแต่ง เป็นเครื่องถ้วยที่สั่งทำจากประเทศจีนแล้วดัดแปลงและสีเป็นลวดลายเขียนของช่างไทย และสมัยสุดท้าย คือสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีวิวัฒนาการสืบต่อมาจากสมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๔๓) นับเป็นยุคสุดท้ายของเครื่องเบญจรงค์และลายน้ำทอง ...^๑

การแปรรูปดินเหนียวในยุคแรก ๆ ชาวบ้านจะปั้นด้วยมือ ต่อมาพัฒนามาปั้นโดยใช้แป้นหมุน ซึ่งเป็นเครื่องผ่อนแรงชิ้นแรกที่มนุษย์คิดค้นขึ้น มีการตกแต่งผิวและลวดลายให้ดูแปลกและงดงามมากขึ้น การแปรรูปดินเหนียวดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเป็นหัตถกรรมพื้นบ้านที่มีวิถีทำแบบง่าย ๆ โดยนำความร้อนเข้ามาเป็นส่วนช่วย ชาวบ้านทั่วไปสามารถทำขึ้นใช้เองได้ ใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ในท้องถิ่น และสามารถถ่ายทอดไปยังกลุ่มชนอื่น ๆ ได้โดยง่ายเช่นกัน อันแสดงให้เห็นภูมิปัญญาในการแปรรูปวัสดุเพื่อประโยชน์ในการสร้างที่อยู่อาศัยอีกรูปแบบหนึ่ง

มาโนช กงกษนันท์. "หัตถกรรมพื้นบ้าน," ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน

เล่ม ๑๓. ๒๕๓๐. หน้า ๗๐ - ๗๑.

การแปรรูปหิน หินเป็นมวลของแข็งที่ประกอบด้วยแร่ชนิดเดียวหรือหลายชนิดรวมกันอยู่ตามธรรมชาติ หินมีหลายชนิด เช่น หินงอก หินตะกอน หินแปร หินอ่อน หินอัคนี เป็นต้น หินที่ใช้ในการสร้างที่อยู่อาศัยที่สำคัญ คือ หินปูน หินอัคนี หินแลง ซึ่งมีการแปรรูปดังนี้

การย่อยหินแลงทำศิลาแลง การแปรรูปหินด้วยวิธีง่าย ๆ ก็คือการทุบให้หินแตกเป็นก้อนเล็ก ๆ ตามขนาดที่ต้องการ เครื่องมือที่ใช้ก็คือ ร้อน ส่วนศิลาแลงทำจากหินแลง เป็นหินชนิดหนึ่งเมื่ออยู่ใต้ดินมีลักษณะอ่อน แต่ถูกลมแล้วแข็ง มีสีแดงอย่างอิฐเผาเป็นรูปทรงแปดเหลี่ยม กว้างยาวต่าง ๆ ด้วยการสกัดให้เป็นก้อนสี่เหลี่ยมตามขนาดที่ต้องการ เพื่อให้สามารถวางซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ได้ เครื่องมือที่ชาวบ้านใช้ในการสกัดก็เป็นเครื่องมือง่าย ๆ ที่มีอยู่ในสมัยนั้นคือ ร้อน ส่ว ขวาน การใช้ศิลาแลงในการก่อสร้างที่อยู่อาศัย มีกล่าวในนิทานคำกลอนเรื่องสิงหนกรภพ ดังนี้

พวกหญิงชายชายชื้อบ้างถือก่อด

กินเนื้อสัตว์สดสดว้าวรสหวาน

ดูเวียงชัยใหญ่โตมหิทธาร

ตั้งตึกกว้างบ้านกินส่วนศิลา

สิงหนกรภพ หน้า ๓๔๓

การทำปูน ปูนเป็นวัสดุแปรรูปอีกชนิดหนึ่ง เพื่อให้เกิดความคงทนถาวรในการสร้างอาคารที่อยู่อาศัยที่ใช้วิธีการก่ออิฐถือปูน ซึ่งมีวัสดุที่สำคัญในการสร้างคือ อิฐ ปูน หวาย อาคารที่สร้างด้วยวิธีก่ออิฐถือปูนนี้จะเรียกว่า ตึก ปูนทำมาจากหินหรือเปลือกหอย เเผาให้ไหม้เป็นผง เมื่อผสมคลุกกับน้ำแล้วทิ้งไว้จะเกิดปฏิกิริยาเคมีเป็นผลให้เกิดการก่อตัวและแข็งตัวได้ ใช้ประโยชน์เพื่อทำคอนกรีต ปูนฉาบ หรือปูนก่อ การทำปูนของชาวบ้านมีทำกันมานานแล้ว ดูได้จากอาคารและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่กล่าวไว้ในนิราศ ดังนี้

ปราการประจบซุ่ม

ทวารกลาง

เชือนเพชรเชือนขันท้วาง

หว่างป้อม

ตึกแถวสกลทาง

สนามยุทธพิภพหัดซ้อม

ราบรื่น เรียบเออ

โชคเส้นเหล็กชิง

นิราศพะเนียด หน้า ๒๔๔

บ้านตั้งฝั่งปากน้ำ

วัดช้างปากกอนสุข

ขอบเขื่อนเกลื่อนอิฐปูน

โบสถ์ยับกับพระเจ้า

ธรรมกุล

สงัดเศร่า

เปื่อยเปล่า เจ้าเออ

เจิ้งน้ำกรรณ

(นิราศสุพรรณ หน้า ๒๒๒)

การทากปูนชายคงจะทากันในท้องถิ่นที่มีวัดอุทิศ และคงเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือน
เช่นเดียวกับการทาสีอื่น ๆ ดังในนิราศสุพรรณกล่าวถึงแหล่งหินปูนที่ใช้นามาเพาทากปูนและได้
เล็กร้างไปดังความต่อไปนี้

เลยทางบางบ้านแห่ง

เดิมว่าเตาเผาปูน

อันพับลับชื่อสุข

ออกพื้นที่และได้

หินมูล

บ้นไร่

เสียเปล่า เราเออ

ดูจอย่างอย่างปูน

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๓๔

ถือหินปูนมีที่นี้ฤา

แล้วไม่เห็นหินผาศิลาลาย

จึงเรียกชื่อหินปูนไม่สูญหาย

เห็นแต่ปลายพงแซมขึ้นแกมกัน

นิราศสุพรรณ หน้า ๗๑

การแปรรูปหินเพื่อนำมาสร้างที่อยู่อาศัย ชาวบ้านจะใช้วิธีแปรรูปด้วยวิธีการง่าย ๆ ในเบื้องต้นคือ ทบ เพื่อแปรรูปให้เล็ก หรือสีกัดให้เป็นรูปทรงตามต้องการและพัฒนามาถึงขั้นการใช้ความร้อนเผาไหม้ให้เป็นผง โดยเผาหินให้สุกแล้วเอาน้ำราดหินจะแตกเป็นผง "ในสมัยโบราณเมื่อยังไม่มีการค้นพบซีเมนต์ วัสดุก่อสร้างที่ใช้กับงานก่อสร้างเป็นส่วนผสมของปูนขาว หินทราย และน้ำ อาจมีวัสดุอื่นผสมเช่น ฝ้ายน้อย เป็นต้น เพื่อให้ปูนขาวและทรายยึดตัวกันดีขึ้น เราเรียกส่วนผสมนี้ว่า "ปูนสอ" คนสมัยก่อนมักจะเรียกปูนสอว่า ซีเมนต์"๑

การแปรรูปเหล็ก เหล็กเป็นโลหะลักษณะเป็นของแข็ง สีขาวคล้ายเงินเมื่อนำมาแปรรูปจะต้องเผาด้วยความร้อนสูงทำให้เหล็กเกิดความอ่อนตัว แล้วจึงตีด้วยร้อนเหล็กให้เป็นรูปต่าง ๆ ตามต้องการ ชาวบ้านรู้จักนำเหล็กมาใช้ทำเครื่องมือต่าง ๆ เช่น มีด ค้อน ขวาน ไร่ ส้อม เป็นต้น ในการสร้างที่อยู่อาศัยชาวบ้านจะใช้เหล็กทำเป็นลิ่ม สลัก ตะปู เพื่อใช้ในการยึดเหนี่ยวส่วนต่าง ๆ ของตัวบ้านเท่านั้น ดังกล่าวไว้เฉพาะเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

แล้วให้ลั่นร้องหึงโรงกระหน่ำ

ยกเสาใส่ช้างประจำที่

สับซังพริกติดสนิหัต

ตะขุดียกเสาดั้งตั้งขึ้นไว้

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๖๐

การแปรรูปเหล็กโดยใช้ความร้อนช่วยให้อ่อนตัว หรือหลอมละลายเพื่อทำเป็นวัสดุเครื่องมือต่าง ๆ นั้น ชาวบ้านสามารถทำใช้กันเองในครัวเรือนได้เพราะวิธีการทำไม่ยากเช่นเดียวกับการแปรรูปวัสดุต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ความแข็งแรงของเหล็กทำให้เครื่องมือต่าง ๆ ที่ทำจากเหล็กมีความคงทนถาวร เป็นที่ต้องการของชาวบ้านทั่วไป จนสามารถผลิตเป็นอุตสาหกรรมเพื่อส่งขาย ในนิราศสุพรรณกล่าวถึงโรงเหล็กไว้ดังนี้

จวบจนชนบทบ้าน	ศรีจีน
ท่าลาดหาดเกิดกัน	แก่งดิน
เรือนตั้งฝั่งเวียงวัน	โรงเหล็ก เจ็กเอย
คนภูตูกิริครีน	ค่านช้างทางเกวียน
นิราศสุพรรณ หน้า ๒๖๙	

๒.๒.๓ การเลือกใช้รูปทรง การเลือกใช้รูปทรงในการสร้างที่อยู่อาศัย เป็นความคิดที่จะสร้างสรรคที่อยู่อาศัยให้สัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศ ดินฟ้าอากาศ สังคม และวัฒนธรรม ทำให้สิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ มีความแตกต่างกันไป เช่น สร้างขึ้นใช้งานชั่วคราว หรือใช้อยู่อาศัยเป็นระยะเวลานาน สร้างในพื้นที่สูงน้ำท่วมใช้งานฤดูฝนและฤดูน้ำหลาก หรือสร้างในที่ดอน สร้างโดยใช้วัสดุที่คงทนประเภทไม้เนื้อแข็ง หรือใช้วัสดุที่มีอายุการใช้งานไม่นานประเภทไม้ไผ่ จาก คำ เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวนี้อาจมีส่วนทำให้รูปทรงสิ่งปลูกสร้างนั้นแตกต่างกันไป ดังมีลักษณะเด่น ๆ อันแสดงถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านดังนี้

✱ เรือนยกใต้ถุนสูง เรือนลักษณะนี้จะยกพื้นเรือนสูงจากพื้นดินประมาณต้นศรีษะ รวมทั้งระเบียง และชานก็ยกสูงด้วย แต่มีระดับลดหลั่นกันประมาณ ๔๐ เซนติเมตร เพื่อให้นั่งห้อยเท้าได้พอสมควร การยกพื้นเรือนให้สูงเพื่อให้มีความปลอดภัยจากสัตว์ร้าย หรือคนร้ายในเวลาดำดิน อีกทั้งป้องกันน้ำท่วมถึงเมื่อถึงฤดูน้ำหลาก และฤดูฝน ซึ่งจะมีดินไม้และหญ้าหนาทึบทำให้ขึ้นและ และเต็มไปด้วยสัตว์ร้าย เช่น งูพิษ ตะขาบ แมลงปอง ถ้าบ้านเรือนอยู่ในชนบทใกล้ป่าก็ต้องระวังสัตว์ป่าอีกด้วย เรือนยกพื้นสูงที่เป็นเรือนเครื่องผูก นั้นโดยจะไม่ยึดติดกับตัวบ้านจะวางพาดกับพื้นชานไว้ เวลาจะนอนหรือต้องออกจากบ้านจะยกบันไดเก็บเพื่อความปลอดภัย ดังกล่าวไว้ในบทละครเรื่องระเด่นลันได และสังข์ทอง ดังนี้

เมื่อนั้น

ครั้นพลบค่ำเย็นบ้านไผ่ไว้นอกชาน
แล้วเอนองค์ลงเหนือเสื่อกระจุย
เสนาะเสียงสาเนียงพิราบร้อง

โคมระย่เด่นสันใดจางหาย
ยกเชิงกรานสุ่มไฟสีพื้นดอง
นอนนิ่งกลิ้งทุดอยู่ในห้อง
ครางกรยหิมครีบก้องบนกบฏ
ระเด่นสันใด หน้า ๒๒๒

ช่างแค้นแทนทพอสาสสม
วันนี้อาจจะตามจรรจวล
ว่าแล้วหาแบ่งแต่งตัว
ปิดประตูเข็นกระโถแล้วโคลคลา

ที่เมียมาค้าคารมเย้ยหยัน
ไปดูจุมพน์น้ำที่เต็มตา
ตามตัวออกจากเคหา
เจ้าเงาะหาบปลาหน้าไป
สังข์ทอง หน้า ๑๑๘

การที่ปลูกเรือนยกพื้นสูงประมาณพื้นศิรขนั้น จะทำให้ได้ทุนบ้านใช้เก็บข้าวของและเครื่องใช้
ในการกสิกรรมได้ เช่น คันไถ เกวียน ไม้กระดาน ครกตำข้าว กะทะเคี้ยวน้ำตาล นอกจากนั้น
ยังใช้เป็นที่พักขอบอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น ทอเสื่อ ทอผ้า ปั่นฝ้าย รวมทั้งใช้เป็นที่พักผ่อนใน
เวลากลางวัน บางแห่งก็ใช้เป็นที่พักเลี้ยงสัตว์ได้ด้วย ดังจะเห็นได้จากคำกลอนต่อไปนี้

เห็นที่ท้าวประดู่ผู้
แต่โคมตรินิคมลอยบนปรางค์
จึงกลิ้งครกที่ได้ทุนเข้าหนุนดิน
อกใจไม้ครูดชุดเป็นแนว

จนนอนเฝ้าวิวอยู่ข้างล่าง
กู่จะขึ้นหานางทางล่องแมว
พระโคมฉายปายป็นอยู่แต่แล้ว
จะเห็นรักบ้างแล้วกาแก้วตา
ระเด่นสันใด หน้า ๒๒๔

การทำพื้นเรือน พื้นระเบียง และพื้นชาน ให้ต่างระดับกัน ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างพื้น
 ดังกล่าว เรียกว่า "ช่องแมว" สามารถมองลงไปใต้ถุนบ้านได้ ใช้เป็นช่องส่งข้าวของเครื่องใช้
 ต่าง ๆ โดยไม่ต้องลงทางบันได ช่วยให้ลมพัดผ่านจากใต้ถุนขึ้นมาข้างบน ทำให้ผู้อยู่ที่ระเบียง
 หรือชานเย็นสบาย และช่วยให้แสงสว่างส่องผ่านลงไปใต้ถุนบ้านได้ ระเบียง และชานบ้าน แสดง
 ให้เห็นลักษณะพิเศษของสถาปัตยกรรมเมืองร้อนได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นที่เปิดโล่งรับแสงแดดและ
 อากาศบริสุทธิ์ ลมพัดผ่านได้สะดวกเหมาะที่จะนั่งเล่นในเวลาเย็นและเวลาค่ำ ใช้สำหรับจัดงาน
 ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต เช่น โกนจุก ทำบุญเลี้ยงพระ แต่งงาน เป็นต้น จัดได้ว่าเป็นลานอเนกประสงค์
 ดังตัวอย่างการใช้ประโยชน์จากชานบ้านในบทละครนอกเรื่องสังข์ทอง ดังนี้

ครั้นถึงวิมาโรภักดิ์เรือน

ก็คล้อยเคลื่อนเลื่อนลงจากเวหา

เดินผ่านขึ้นกระดุมได้เข้า

เอาทาบปลาเหวี่ยงวางกลางนอกชาน

สังข์ทอง หน้า ๑๑๘

ส่วนภายในเรือนจะขึ้นห้องไว้สำหรับเป็นที่นอน และเก็บสิ่งของสำคัญ เรือนหลังหนึ่งจะ
 ขึ้นห้องเพียงห้องเดียว เพราะบริเวณระเบียงซึ่งเป็นที่โล่งแต่มีชายคาคลุมไว้เป็นที่นอนได้ เช่นกัน
 หากต้องการขยายเรือนออกไปก็จะสร้างเรือนแบบเดิมเพิ่มเดิมขึ้นอีก โดยมีพื้นชานเชื่อมต่อกัน
 ลักษณะภายในเรือนมีกล่าวไว้ในบทละครนอกเรื่องสังข์ทอง และนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี ดังนี้

พระโปรตปรานประทานทับกรมหม่อม

ทั้งเครื่องใช้ได้พร้อมเพราะบุญพี่

นำชมสมบัติเรามั่งมี

มารศรีอย่าเศร้าเสียใจ

จะทนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงเจ้า

มิให้อายกับเขาเขยใหญ่

ขอเชิญลงจากทราชม้วย

มานั่งในห้องทับกับพี่ชาย

สังข์ทอง หน้า ๑๐๐

ยายกับตาว่าเชื่ออย่างไรได้

ที่ไหนใครจะรับว่าข้าจะหนี

ข้ามิได้จองจำตัววันนี้

เข้าอยู่ใต้อาณาเขตให้พร้อมเพรียง

เจ้าพราหมณ์เดินดีใจเข้าในห้อง

ทั้งพี่น้องทั้งหัวรอไม่ต่อเกียง

เผ่าชรามานอนที่ระเบียง

คอยฟังเสียงเกรียบกรุกลูกขึ้นมอง

พระอภัยมณี หน้า ๒๓

การสร้างเรือนยกพื้นสูงดังกล่าวจะมี ๒ ประเภท คือ เรือนเครื่องสับ และเรือนเครื่องผูก

เรือนเครื่องสับ เป็นเรือนที่สร้างด้วยไม้เนื้อแข็ง มีแบบแผนในการสร้างแน่นอน

(๒๕๒๗: ๑๖๓)

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์* กล่าวถึงรูปทรงของเรือนเครื่องสับไว้ว่า

... เรือนเครื่องสับเป็นเรือนทรงไทยที่มีกําเป็นทรงสอบปลายหรือในด้านวิชาช่าง เรียกว่า "ทรงส้ม" คือขนาดกว้างของส่วนปลายห้องด้านบนแคบกว่าขนาดระหว่างต้นเสาเรือน ทำให้แลดูเป็นทรงที่สอบปลายเสาเอนเข้าหาศูนย์กลางเรือนเล็กน้อย เพราะการฝังเสาเรือนแต่ก่อนไม่มีการตอกเข็ม และฝังโคนเสาลงดินไม่ลึก การตั้งเสาเรือนแต่ละต้นก็เพื่อประสงค์เป็นเครื่องค้ำจุนเครื่องเรือนอื่นที่มาประกอบเป็นรูปเรือน และทรงตัวอยู่ได้ มั่นคงกว่าการตั้งเสาตรง เพราะเป็นการถ่ายน้ำหนักเชิงยัน และมีเหตุผลสืบเนื่องมาจากการติดตั้งฝาเรือนซึ่งฝาเรือนทรงไทยทั่วไปนิยมประกอบเป็นแผงสำเร็จรูป มีหน้าต่าง ประตูประจําแผงพร้อมยกขึ้นปะเข้ากับข้างเรือนทุกด้าน โดยเอาดินพาดั้งบนหลังพริ้ง ตั้งทิ้งปะไว้โดยไม่ได้ตีทั้งหมด ตีตะขุดิด ฝาแต่ละแผงจะทิ้งอยู่ได้เพราะอาศัยการเอียงของเสา และมีไม้ไต่ข้างยื่นออกมา รับชายคากดทับปลายฝาแต่ละแผงไว้ ...

*จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย," ใน ไทยศึกษา : อารยธรรม.

๒๕๒๗. หน้า ๑๖๓.

ลักษณะเด่นของเรือนไทยอีกส่วนหนึ่ง คือ หลังคาทรงจั่วสูง ม.ล. ประทีป มาลากุล กล่าวถึงลักษณะหลังคาทรงจั่วสูงไว้ว่า

... หลังคาบ้านคนไทยแต่เดิมทรงสูง เนื่องจากเครื่องวัสดุเป็นแฝก จาก กระเบื้อง ดินเผา หรือบางแห่งใช้กระเบื้องไม้ มีโครงหลังคาเป็นไม้ วัสดุเหล่านี้ต้องการความสูงชัน หลังคาเพื่อให้น้ำฝนไหลได้เร็ว และมีชายคายื่นยาวเพื่อกันแดด และให้น้ำฝนไหลให้พ้น ตัวเรือนไปไกล ๆ จากการทาหลังคาทรงสูงนี้ มีผลช่วยบรรเทาความร้อนที่ถ่ายลงมายัง ส่วนล่าง ทำให้ที่พักอาศัยเย็นสบาย ...^๑

รูปแบบของเรือนทรงไทยดังกล่าวใช้ในการสร้างที่อยู่อาศัยของเจ้านายและสร้างวัดด้วย เช่นกัน โดยเรียกชื่อต่างกันเท่านั้น เช่น ตานหัก จวน ภูฏี เป็นต้น

เรือนเครื่องผูก จักรูปรูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีส่วนประกอบอื่น ๆ คือ ระเบียงชาน หรือ เรือนบริวาร เช่นเดียวกับเรือนไทยประเภทเครื่องสับ แต่รูปทรงไม่ลาดเอียง ตัวไม้แต่ละชิ้น จึงอาศัยเส้นตอก เส้นหวาย สลัก ในการผูกมัดและตอกยึด เรียกที่อยู่อาศัยชนิดนี้ว่า หับ กระหม่อม

โรงติดกับพื้นดิน โรงเป็นสิ่งปลูกสร้างประเภทเรือนเครื่องผูก ซึ่งอาจจะใช้เป็นที่อยู่อาศัย ของชาวนา ชาวไร่ หรือสร้างไว้เก็บผลผลิต ลักษณะของโรงจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีฟารอบ โดยพาทั้งสี่ด้านติดกับพื้นดิน ภายในโรงไม่มีมุ้งกันพาแบ่งเป็นห้อง ส่วนที่ใช้เป็นที่นอนทำเป็นแคร่ไม้ไผ่ จาเพาขยพอนนอน เหตุที่โรงปลูกบนที่ดอนที่น้ำท่วมไม่ถึง จึงไม่จำเป็นต้องยกพื้น เรือนให้สูงเพื่อหนีน้ำ และหลังคาจะทำไม่สูงชัน เพราะบนที่ดอนที่แจ้งมีลมพัดจัดจะได้ไม่ต้านแรงลม เพียงแต่ทำชายคายให้ ตกคลุมพาโรงมากเพื่อกันแดด ซึ่งเป็นความคิดสร้างสรรค์ในการสร้างที่อยู่อาศัยอีกรูปทรงหนึ่ง ในสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการสร้างที่อยู่อาศัยประเภทโรงไว้ดังนี้

แต่แรมร่อนนอนทางมากกลางป่า	ไม่เข้ามาถึงสุพรรณนั้น
ก็หยุดควายท้ายสวนศรีประจัน	สั่งบ่าวไพร่ที่ขึ้นให้ปลุกโรง
ข้าไทตัดไม้ที่ในป่า	บ้างจุดคว่ำถากพื้นสนั่นโพง
บ้างแบกบ้างวางอยู่กร่างกร่าง	เสียงโกลกโปลึงเจาะชุดอยู่ตึงตึง
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๔๓

สิ่งปลูกสร้างประเภทโรง ยังใช้ประโยชน์ในกิจกรรมอื่น ๆ อีก เช่น ใช้เพื่อการละเล่น การประชุม การทำบุญต่าง ๆ ดังกล่าวไว้ในนิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ ดังนี้

ปลุกโรงเล่นเต้นรำท่าโรงเลี้ยง	โรงทานเรียงร้านน้ำสำหรับ
นายศรีแก้วนายศรีทองสองสาวรับ	เครื่องค้ำบเทวดาบูชาโยม
	สิงห์ไกรภพ หน้า ๑๔๑

เรือนแพ การสร้างที่อยู่อาศัยของคนไทย มิได้จำกัดอยู่แต่บนบก บางคนก็อาศัยอยู่ในเรือ และเรือนแพที่ลอยอยู่บนน้ำ สมบัติ พลายน้อย^๑ ได้กล่าวถึงลักษณะของเรือนแพไว้ดังนี้

... "แพ" เป็นชื่อรวม ๆ หมายถึง การนำวัสดุที่ลอยน้ำได้จะเป็นไม้ หรือวัสดุสิ่งอื่นมาผูก รวมกันมาก ๆ ให้ลอยเกยกันเป็นกลุ่ม ใช้เป็นพาหนะหรือที่อยู่อาศัย และช่วยพยุงของหนัก ไม่ให้จมน้ำ ลักษณะของแพในสมัยเริ่มแรกจะมีรูปร่างอย่างไรไม่ทราบ แต่ที่แน่นอนก็คือ จะต้องใช้แพไม้ไผ่ หรือที่เรียกกันว่า แพลูกบวบ รูปร่างของแพก็คงจำลองมาจากเรือน ที่อยู่บนบก หลังคามีทั้งแบบไม่มีปลีปลีและมีปลีปลีแบบเดียวกับเรือนทรงไทย แพขนาดใหญ่ จะแบ่งออกเป็น ๔ ตอน ตอนหน้าแพจะเป็นนอกชานอยู่นอกชายคา กัดเข้าไปเป็นระเบียบ

^๑สมบัติ พลายน้อย. ชีวิตตามคลอง. ๒๔๓๒. หน้า ๒๗ - ๓๓.

ยาวตลอดแพ ที่หลังคาจะมีแผงปิดกันกับนอกชาน เปิดแผงโดยใช้ไม้ค้ำปักที่นอกชาน
ระเบียงใช้เป็นทั้งรับแขกหรือเก็บสินค้า ถัดระเบียงเข้าไปเป็นห้องมีฝาเพื่อกั้น ใช้เป็น
ห้องเก็บของมีค้ำหรือห้องนอน ถัดช่วงนี้ออกไปด้านหลังเป็นระเบียงเช่นเดียวกับด้านหน้า
มีหลังคาเตี้ยกว่าตอนหน้า หรือเป็นกันสาดใช้เป็นครัว แพทั้งสองด้านมีเสาปักไว้ด้านละ
๓ - ๔ ต้น มีโซ่หรือลวดผูกแพไว้กับเสาหลักแพ ...

ลักษณะรูปทรงของเรือนแพที่กล่าวมาข้างต้นจะมีลักษณะเช่นเดียวกับกระชานและบ้าน
ทรงไทยที่ปลูกอยู่บนบก ต่างกันตรงเรือนที่ปลูกบนบกจะมีเสาเรือนเป็นเครื่องค้ำจุนตัวเรือน
ให้ทรงอยู่ได้ แต่ถ้าสร้างในน้ำจะมีแพลูกบวบรองรับตัวเรือนให้ลอยน้ำอยู่ได้ เรือนแพจึงมีทั้งประเภท
ที่เป็นเรือนเครื่องผูกและเรือนเครื่องสับ ถ้าเป็นเรือนทรงไทยมักสร้างเป็นเรือนแฝด ใช้เป็นที่อาศัย
และทำร้านค้าได้ เรือนแพจะผูกไว้กับเสาหลักแพหลวม ๆ พอที่แพจะลอยสูงขึ้นตามระดับน้ำและไม่ลอย
ไปตามกระแสน้ำ เมื่อต้องการย้ายที่หากินก็สามารถถ่อหรือใช้เรือลากจูงให้เคลื่อนที่ไปได้ ซึ่งนับเป็น
ภูมิปัญญาของชาวบ้านอีกด้านหนึ่งในการดัดแปลงที่อยู่อาศัยให้สะดวกสบาย ใกล้น้ำอันเป็นปัจจัยสำคัญ
ในการดำรงชีวิต

✶ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีชาวบ้านอาศัยอยู่ในเรือนแพ ที่จอดอยู่ตามริมแม่น้ำลำคลอง
เป็นจำนวนมาก หลวงจักรปาณีและสุนทรภู่ ได้กล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวแพในคลอง
บางกอกน้อยไว้ดังนี้ ✶ -

ดูชาวแพซ้องชนของชาย	ที่เรือพายขึ้นล่องนั้นของสวน
ทั้งเรือนเรือทอดจอดเป็นพวน	ตลาดล้นจ่ายจัดออกอัดแฉ
ทั้งสองแถวแจวไปมิใคร่ตลอด	ต้องเลี้ยวลอดหลักัดฉวัดเฉว
ทั้งไทยเร่จิ้งจอกแซกแปลกแปลกแล	พวกชาวแพสารพันจขบรจ
	นิราศพระปฐม หน้า ๘

✓ เลี้ยวทางบางกอกน้อย	ลอยแล
บ้านเก่าเข้าเรือนแพ	พวกท้อง
เจียบเหงาเปล่าออกแด	ดูแปลก แรกเคย
สาธุณีกักร้อง	เรียกน้องในใจ
	(นิราศสุพรรณ หน้า ๒๑๘)

๒.๒.๔ กระบวนการก่อสร้าง กระบวนการก่อสร้างที่อยู่อาศัยของชาวบ้านในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม และคติความเชื่อเป็นสำคัญ กล่าวคือ การสร้างเรือนในสมัยนั้น ทั้งเรือนเครื่องสับ และเรือนเครื่องผูก มักจะสร้างให้เสร็จภายในวันเดียว เพราะถ้าสร้างไม่เสร็จเกิดฝนตกลงมาวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ อาจชำรุดเสียหาย หรือทำให้ผู้ร่อนง่ายขึ้น และการปลูกเรือนของคนไทย มักจะขอแรงจากเพื่อนบ้านใกล้เคียงจำนวนมากมาช่วยกันปลูก เจ้าของบ้านจึงต้องเตรียมอาหารไว้เลี้ยงดูเพื่อนบ้านเหล่านั้นให้บริบูรณ์ แทนค่าจ้างแรงงาน หากสร้างไม่เสร็จในวันเดียว ย่อมส่งผลให้เจ้าของบ้านสิ้นค่าใช้จ่ายในเรื่องอาหารเพิ่มขึ้น ทั้งไม่สะดวกในการจัดหาที่พักค้างคืน และอาจจะไม่สะดวกในการเดินทางไปมาของเพื่อนบ้าน การสร้างเรือนเครื่องผูกมักจะไม่พบโยนหาญ เพราะขั้นตอนการก่อสร้างด้วยวัสดุประเภทไม้ไผ่ จาก แผลก คา ชาวบ้านส่วนมากมีพื้นความรู้ที่สามารถสร้างอยู่อาศัยกันเองได้ และกระบวนการก่อสร้างก็ไม่ยุ่งยาก ดังกล่าวไว้ในบทละครนอกเรื่องสังข์ทอง และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนความว่า

ครั้นถึงจึงเกี่ยวเกี่ยวแพก

ตัดไม้ไผ่แบมาอิงฉิง

บ้างกล่อมเกลาสภาพากมากฉิง

ปลูกกระท่อมลงที่ท้องนา

สังข์ทอง หน้า ๙๖

ข้าไท่ดัดไม้ไผ่ในป่า

บ้างแบกบ้างวางอยู่กร่างกร้าง

ปักเสาเข้าพริกกริ่งอกไก่

เกี่ยวเอาแผ่นมาทาฝาบัง

บ้างฉุดคร่าถากพื้นสนั่นโผง

เสียงโปกรบึงเจาะชุดอยู่ตึงตัง

กลอนโสมงหลังคาทั้งห้าหลัง

ทองประศรีเข้ายั้งอยู่สำราญ

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๔๓

ในการสร้างเรือนเครื่องสับ จะมีขั้นตอนและวิธีการแตกต่างไปจากเรือนเครื่องผูก เพราะเรือนเครื่องสับใช้ไม้ที่มีความคงทน เป็นไม้ที่มีราคาแพงวิธีการสร้างจึงมีแบบแผนที่แน่นอน ละเอียดประณีต ต้องอาศัยช่างที่มีความรู้ความชำนาญมาคอยควบคุมงาน ทั้งต้องอยู่อาศัยในนานปี จึงมีพิธีกรรมตามคติความเชื่อเข้ามาอยู่ในกระบวนการก่อสร้างตั้งแต่เริ่มแรกในการคัดเลือกไม้ให้ถูกโฉลกตฤกษ์ยาม ทาขมิ้นเสาเพื่อเป็นสิริมงคล ในสถาปนาเรือนขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงพิธีกรรมและขั้นตอนในการปลูกเรือนไว้ดังนี้

ครานั้นจึงโฉมเจ้าพลายแก้ว

บอกแขกปลูกเรือนเพื่อนผู้ชาย

ให้ชุดหลุมระดับชักปักเสาหมอบ

ตีสิบเอ็ดเกลสรุ่งฤกษ์สาด้วย

แล้วให้ลั่นร้องหึงห่กรหน้า

สับธนูพริกติดสนิทดี

ใส่เต้าจึงเข้าแปลนพลัน

พาดกลอนพ่อนมุงกันยู่เงไป

ครั้นถึงกำหนดแล้วจึงนัดหมาย

มายังบ้านท่านยายศรีประจัน

เอาเครื่องเรือนมารอไว้ที่นั้น

ก็ทาขมิ้นเสาเสร็จเจ็ดนาที

ยกเสาใส่ขาประจำที่

ตบธนูยกเสาดังตั้งขึ้นไว้

เอาจันทันเข้าไปรับกับอกไก่

จั่วใส่เข้าพาเช็ดหน้าอิง

บ้างเจาะตากุ้งเกียงเสียเอะอะ

บ้างผ่าทันทันอิงคหนึ่ง

เกะกะกบไสเซเหล็กจิ้ง

วันหนึ่งแล้วเสร็จสำเร็จการ

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๖๐

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่าก่อนวันฤกษ์ที่จะทำขวัญเสาและทำการปลูกเรือนนั้น ชาวบ้าน
จะเตรียมการขุดหลุมเตรียมเครื่องเรือนที่จะนำมาประกอบเป็นตัวเรือนไว้ให้พร้อม วันรุ่งขึ้นซึ่งเป็น
วันฤกษ์ปลูกเรือนจึงทำขวัญเสา แล้วก่อสร้างตามขั้นตอน เครื่องเรือนบ้านทรงไทยจะมีทรวดทรง
ที่ไม่ค่อยแตกต่างกัน คงเพระยอมรับกันว่ามี ความงามพอเหมาะและไม่ต้องการดัดแปลงให้ผิดไป
จะเป็นการ "นอกครู" และเมื่อทำกันมาจนคุ้นเคยและชำนาญแล้ว จึงยึดถือเป็นธรรมเนียม
และสามารถทำสำเร็จรูปไว้ขายได้ ดังในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการหาซื้อเรือนที่ทำ
สำเร็จรูปไว้แล้ว ดังนี้

เอ็งไปทำเล็ยโรงกระดาน

เงินสามชั่งนี้เอ็งเอาไป

ทำห้องเสาสรางให้เสร็จสรรพ

เพ็ญเกษียณสองเล่มมาด้วยกัน

คิดอ่านซื้อเรือนเขากาใหม่

ซื้อเขาให้ได้มาโดยพลัน

บ่าวรับจับควายขี่ม้าน

ครูหนึ่งถึงพลันก็ซื้อมา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๕๖

ลักษณะของการยึดถือธรรมเนียมของคนไทยในการสร้างที่อยู่อาศัยได้ปรากฏในแนวความคิด
ของสุนทรภู่ ในการเขียนนิราศเมืองแกลง เมื่อสุนทรภู่เดินทางมาถึงบางปลาสร้อย และพบเรือนไทย
ที่ปลูกโดยไม่ใส่บันลุ่ม ก็แสดงความรู้สึกไว้ดังนี้

จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาป

จะปลูกเรือนก็มีได้ใส่เป็นลม

แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม

ใครขึ้นทาก็รอนด้วยเพลิงลาม

นิราศเมืองแกลง หน้า ๙๐

ในการขบวนการปลูกสร้างที่อยู่อาศัย มักใช้แรงงานที่มีอยู่ในครอบครัวและชุมชน โดยเจ้าของบ้านจะไปขอร้องให้เพื่อนบ้านมาช่วยปลูกสร้างบ้าน โดยไม่คิดค่าแรงงานซึ่งเจ้าของบ้านจะต้องเลี้ยงดูคนเหล่านั้นตามสมควร ในสภาวการณ์เช่นข้างบน นางศรีประจันปลูกเรือนหอให้พลายแก้ว ก็เตรียมสำหรับอาหารไว้เลี้ยงเพื่อนบ้านตามธรรมเนียม ดังนี้

.....

ศรีประจันแกล้งเรียกบ่าวช้า

เลี้ยงดูสับสนคนทำงาน

วันหนึ่งแล้วเสร็จสำเร็จการ

ให้ยกสารับมาทั้งความหวาน

อิ่มแล้วไปบ้านด้วยทันใด

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๖๐

จากตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้น กระบวนการก่อสร้างที่อยู่อาศัยของชาวบ้านจะมี ๒ รูปแบบ คือ ถ้าเป็นเรือนเครื่องผูกจะไม่มีการอะไร เป็นการปลูกที่อยู่อาศัยอย่างง่าย ๆ ที่ชาวบ้านทั่วไปสามารถปลูกสร้างกันเองได้ ส่วนอีกรูปแบบหนึ่ง คือการปลูกเรือนเครื่องสับ ที่มีกระบวนการปลูกสร้างเป็นแบบแผนที่แน่นอน ประณีต รัดกุมขึ้น ตั้งแต่การคัดเลือกวัสดุที่มีคุณภาพ การเตรียมการต่าง ๆ ให้พร้อมเพรียงเพื่อให้สามารถทำพิธีกรรม และปลูกสร้างให้แล้วเสร็จภายในหนึ่งวัน และได้เรือนที่เรียบร้อยครบถ้วนตามธรรมเนียม อีกทั้งเพื่อนบ้านที่มาช่วยปลูกบ้านก็จะได้รับการเลี้ยงดูบริบูรณ์ครบถ้วนเพื่อเป็นหลักประกันว่า โอกาสหน้าจะขอความช่วยเหลือเช่นนี้ได้อีก ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นกระบวนการก่อสร้าง และภูมิปัญญาของชาวบ้านในการจัดการกิจกรรมดังกล่าวให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

๒. ๓ การประกอบอาชีพ

ในสังคมชนบทไทย การประกอบอาชีพของชาวบ้านต้องพึ่งพาปัจจัยทางธรรมชาติ แรงงานที่มีอยู่ในครอบครัวและชุมชน ต้องคำนึงถึงฤดูกาล ความรู้ความสามารถของตนเอง และ ความจำเป็นพื้นฐานเกี่ยวกับอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัย เป็นต้น องค์ประกอบ ดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการเลือกประกอบอาชีพของชาวบ้าน ทั้งต้องใช้สติปัญญา ประสบการณ์ ที่สั่งสมมา คิดหาวิธีการ และสร้างเครื่องมือเครื่องใช้เพื่ออำนวยความสะดวกในการประกอบอาชีพ และเพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ภูมิปัญญาดังกล่าวปรากฏให้เห็นในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ดังนี้

๒. ๓. ๑ การเลือกอาชีพ ชาวบ้านจะเลือกประกอบอาชีพอะไร ต้องใช้วิจ্ঞาญาณ ในการตัดสินใจ โดยพิจารณาจากองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น ทรัพยากรธรรมชาติ แรงงาน ความรู้ ความสามารถ เป็นต้น ในด้านทรัพยากรธรรมชาติ ที่ดินนับเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญที่สุด ฉัตรทิพย์ นาถสุภา^๑ ได้กล่าวถึงพื้นที่ดินในประเทศไทยไว้ว่า

... ที่ดินในเมืองไทยเทียบกับจำนวนประชากรนับว่ามากกว่าในประเทศเพื่อนบ้าน สามารถ ขยายพื้นที่หากินได้เรื่อย ๆ ผู้เฒ่าผู้แก่ในภาคกลางยังจำได้ถึงสมัยที่เขาเป็นเด็ก ที่ดินหากิน ยังมีเหลือเฟือ ถ้าใครให้นาลูกมาก ๆ ลูกกลับไม่ชอบ เพราะต้องเสียภาษีมากในการจับจอง นา แม้เมื่อเริ่มมีการออกโฉนดเพื่อแสดงกรรมสิทธิ์ ปลายรัชกาลที่ ๔ ชาวยังไม่ยอมไปทำ โฉนดเอง ในภาคใต้ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช พวกที่ถูกกวาดต้อนมาจากไทรบุรีในสมัย รัชกาลที่ ๒ เมื่อได้รับมอบที่ดินหากิน พอตกกลางคืนก็ไปย้ายหลักเขตลดเนื้อที่ดินของตัวเองลง ...

จำนวนที่ดินที่มีมากเพียงพอต่อจำนวนประชากรรวมกับความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ และ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก ตามลักษณะพื้นที่ดังกล่าว อาชีพเกษตรกรรมจึงเป็น

^๑ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจชนบทไทยในอดีต. ๒๕๓๓. หน้า ๑๗ - ๑๘.

อาชีพที่ทำงานให้ผลผลิตดี และสนองต่อความจำเป็นพื้นฐานได้อย่างเพียงพอ นอกจากธรรมชาติ
จะเอื้ออำนวยแล้ว บางอาชีพก็เกิดขึ้นเพราะสภาพแวดล้อมทางสังคมเอื้ออำนวย องค์ประกอบต่าง ๆ
ดังกล่าวส่งผลต่อการเลือกอาชีพของชาวบ้าน ซึ่งปรากฏให้เห็นดังต่อไปนี้

อาชีพเกษตรกรรม ชาวบ้านมีวิถีความเป็นอยู่ผูกพันกับธรรมชาติมาเป็นเวลานาน จึงสั่งสม
ความรู้ ประสบการณ์เกี่ยวกับพืช สัตว์ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก อันเป็นพื้น
ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการประกอบอาชีพเกษตรกรรม อีกทั้งปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญในการทำ
เกษตรกรรม คือ ที่ดินมีจำนวนมากเพียงพอ และเป็นที่ยอมรับเหมาะสมแก่การเพาะปลูก ชาวบ้านจึง
เลือกประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนมาก ในนิราศสุพรรณ นายมิกกล่าวถึงการทำเกษตรกรรม
ของชาวบ้าน คือ ปลูกข้าว ปลูกผัก และเลี้ยงสัตว์ไว้ดังนี้

ถึงบางส่นแกแลดูหมู่ชาวบ้าน

เห็นภูมิจานที่ทาเลคะเหมมาย

เขาปลูกผักผักแก้วเลี้ยงวัวควาย

บ้างแยกย้ายหวดหญ้าทานาปริง

ด้วยพวกราษฎรเรือนตัวกล่วอดข้าว

ตื่นแต่เช้าตากเณเหมือนใจหวัง

นำส่งสารบ้านเรือนเหมือนจขัง

ตุงรังรายเรียงเคียงกันไป

นิราศสุพรรณ หน้า ๗๓

ในนิราศฉวาง กล่าวถึงการทำไร่ทำสวนซึ่งเป็นการปลูกพืชผัก และพืชผลนานาชนิด ดังนี้

ทำไร่นาสวนเรือปลูกเผือกผัก

ทั้งแพงผักลูกโตแดงมะหวาน

สารพันมันกลอยทั้งอ้อยตาล

ไม่กันดารล้มลูกเขาปลูกกิน

นิราศฉวาง หน้า ๑๑๑

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านทำเกษตรกรรมแบบพอเพียงคือ เกษตรกรรม
หลายประเภทควบคู่กันไป ได้แก่ ทำนา ทำสวน ทำไร่ และเลี้ยงสัตว์ โดยปลูกข้าวเก็บไว้กินเป็น
อาหารหลัก ปลูกพืชผักและเลี้ยงสัตว์ไว้ประกอบอาหาร ทำสวนผลไม้ไว้กินเพื่อให้ได้รสชาติหลากหลาย
ซึ่งเป็นผลไม้ตามฤดูกาล และสามารถทดแทนอาหารหลักในยามขาดแคลนตอนหน้าแล้งได้ ในนิราศ
สุพรรณ กล่าวถึงสภาพชาวบ้านยามขาดแคลนอาหารไว้ดังนี้

แต่ปิ่นโรงฉตกนี้ตกแสง	ข้าวก็แพงถึงลำบากทพวกราษฎรชาย
ระคนปนเดือดร้อนพอกันตาย	ค่อยสบายเป็นเสบียงเลี้ยงแผ่นดิน
อยู่ยงาธาณีไม่มีอด	ถึงข้าวหมดผลไม้ยังไม่สิ้น
จะร้อนตัวกลัวอะไรกับพวรินทร์	อย่าดูหมิ่นล่วงเลียบเข้าเหยียบแดน
	นิราศสุพรรณ หน้า ๖๘

การทำสวนทำไร่ ชาวบ้านไม่ได้ปลูกพืชเฉพาะเพื่อเป็นอาหารแต่อย่างเดียว ชาวบ้าน
ปลูกพืชเพื่อใช้สำหรับทำเครื่องฟุ้งห่ม ของใช้ และยารักษาโรค ควบคู่กันไป ดังกล่าวไว้ในเสภา
เรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

ทางริมบ้านชานรอบถึงขอบไร่	ดูเป็นเรือสวนไสวไปจากนี้
ปลูกมณฑราพรวนมากม่วงเป็นท่งที่	ต้นลิ้นจี่ส้มสุกลูกสำเภา
สวนพลูด่างสลับสลอน	ที่ริมรั้วปลูกหม่อนไว้เลี้ยงไหม
ด้วยเป็นบ้านชาวป่าพนาลัย	ต้องปลูกให้พอเพียงเลี้ยงชีวา
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๗๔

ส่วนการเลี้ยงสัตว์ ชาวบ้านจะเลี้ยงไว้เป็นอาหารพอเลี้ยงครอบครัว บางชนิดเลี้ยงไว้ใช้งานด้วย สัตว์ที่เลี้ยงได้แก่ หมู เป็ด ไก่ วัว ควาย เป็นต้น ในนิราศเมืองแกลงกล่าวถึงการเลี้ยงเป็ดและหมูไว้ดังนี้

แล้วไปชมกรรมกรบ้านดอนเต็ญ

ยกกระบัตร์คัดซื้อนกเข้าเียน

ส่วนเลี้ยงเป็ดหมูเพื่อดูเหลือเชิญ

เมียที่เป็นทาสผู้หญิงนั่งบังปลา

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๔

การเลี้ยงสัตว์ในสมัยนั้นบางชนิดจะเลี้ยงปล่อยไว้ตามบริเวณลานบ้าน บางชนิดก็คอกหรือเลี้ยงไว้ในบริเวณบ้าน หรือใต้ถุนบ้าน ตามความสะดวกของแต่ละครัวเรือน โดยอาจจะคอกเข้าคอกหรือเลี้ยงในบางเวลา เพื่อกันมิให้สัตว์เลี้ยงถูกลักขโมย และถูกทำร้ายจากสัตว์ร้ายต่าง ๆ ดังกล่าวไว้ในบทละครเรื่องระเด่นลันไดซึ่งแม้จะเป็นเรื่องที่แต่งขึ้น แต่ก็นำสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านตามความเป็นจริงมากล่าวไว้ ดังนี้

มาเอยมาถึง

ปราสาทเสาเล้าหมูอยู่กลาง

เมืองหนึ่งสร้างใหม่ดูใหญ่กว้าง

มีคอกโคอยู่ข้างกำแพงวัง

ระเด่นลันได หน้า ๑๙๗

การที่ชาวบ้านส่วนมากเลือกประกอบอาชีพเกษตรกรรม เพราะปัจจัยพื้นฐานเกี่ยวกับที่ดิน ความอุดมสมบูรณ์ของประเทศไทยมีอยู่อย่างเพียงพอ ชาวบ้านสั่งสมความรู้ และประสบการณ์เกี่ยวกับพืชและสัตว์ และคุ้นเคยกับสิ่งเหล่านี้มาเป็นเวลานาน ประกอบกับความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตแบบชุมชนที่ต้องพึ่งพาตนเอง อาชีพเกษตรกรรมจึงเป็นความจำเป็นอย่างหนึ่ง และเป็นเกษตรกรรมพอยังชีพเพื่อเลี้ยงคนในครอบครัวเป็นหลัก เป็นลักษณะเกษตรกรรมแบบผสมผสาน คือ ทำนา ทำสวน

ทำไร่ และเลี้ยงสัตว์ควบคู่กันไป ตามความเหมาะสมของถิ่นที่อยู่อาศัยและแรงงานที่มีอยู่ในครอบครัว

อาชีพทำประมง อาหารที่สำคัญของมนุษย์อีกประเภทหนึ่ง คือ สัตว์น้ำ ได้แก่ กุ้ง ปลา บูลหอย ซึ่งเลี้ยงอย่างชุกชุมในแหล่งน้ำต่าง ๆ ชาวบ้านที่ตั้งหลักแหล่งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ หรือทะเล จะสามารถประกอบอาชีพประมงได้สะดวกขึ้น โดยจับมาขายสด หรือแปรรูป เช่น ตากแห้ง ทำเค็ม เป็นต้น ซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถของแรงงานในครอบครัว ในนิราศตามเสด็จทัพหลวงลำน้ำน้อย และนิราศเมืองแกลง กล่าวถึงการจับสัตว์น้ำด้วยเครื่องมือต่าง ๆ และมีแม่ค้ามารับช่วงไปขายต่อ ดังนี้

ในกระแสน้ำล้นแต่เป๊ะล้น

ลงอวนอ้อมโอบสกัดเอามังจลา

ไว้คิดเห็นเห็นตูดหมูแมงดา

ตัวเมียพาพัลลวยเที่ยวเล็มโคล

นิราศเมืองแกลง หน้า ๙๓

มุ่งเห็นเมืองสมุทรทั้ง

ทิมชเล

หญิงหย่อนอวนปลาเอ

ฮัดปล้า

จรหลาดเหล้าเรือเร

รับช่วง

ปากแม่ค้าค้าผ้า

ผาดเสียงแถมเสียง

นิราศตามเสด็จทัพหลวงลำน้ำน้อย หน้า ๔๘

อาชีพทำนาเกลือ เป็นอาชีพอีกประเภทหนึ่งที่ต้องอาศัยปัจจัยทางธรรมชาติเป็นสำคัญ คือ น้ำทะเล เพราะน้ำทะเลมีความเค็ม นำมาแปรรูปด้วยการชั่งไว้ในนาที่ตากแห้งเรียบแน่น ตากแดด ให้ตกตกลอยจับตัวเป็นเม็ดเกลือ ดังนั้นชาวบ้านที่ตั้งหลักแหล่งใกล้ทะเล หรือที่น้ำทะเลขึ้นถึง จึงสามารถทำนาเกลือได้ ในนิราศเมืองเพชรกล่าวถึงการทำนาเกลือไว้ดังนี้

ที่ปากคลองกองหินไวัดันดาช

ดูเกลื่อนกลาดเรียงรายทั้งซ้ายขวา

ถึงบางขวางข้างซ้ายชายชล

เขคางช้างฟ้าไว้ท่าเกลือ

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๓

อาชีพช่างฝีมือ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชาวบ้านในชุมชนต่าง ๆ จะมีความเป็นอยู่แบบพึ่งพาตนเอง การเดินทางติดต่อกับชุมชนอื่นมีส่วนน้อยเพราะการคมนาคมไม่สะดวก สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ จึงมักประดิษฐ์ขึ้นใช้เอง ตามความรู้ความสามารถที่คนในชุมชนมีอยู่ และเพราะข้อจำกัดทางเทคโนโลยี สิ่งของเครื่องใช้ดังกล่าวจึงเป็นงานที่ทำด้วยมือ เช่น ทอผ้า เครื่องปั้นดินเผา เครื่องจักสาน เครื่องโลหะ เครื่องเรือน เป็นต้น งานที่มักทำกันได้โดยทั่วไปทุกครัวเรือน ได้แก่ งานทอผ้า จักสาน

การทำเครื่องจักสานนั้นเป็นงานฝีมือที่ทำได้ที่ทั้งชายและหญิงในเวลาว่างจากการทำนาทำไร่ ถ้าใครมีฝีมือละเอียดประณีตก็สามารถทำขายได้ โดยทำเป็นอุตสาหกรรมในครอบครัว ยึดเป็นอาชีพหลักแทนการทำนาทำไร่ได้ แต่การทำเครื่องจักสานขายในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คงจะขายได้ไม่มากนัก เพราะคนทั่วไปสามารถสานใช้กันเองได้ ส่วนการทอผ้า ผู้ชายมักไม่ทำเพราะคิดว่าเป็นงานของผู้หญิง ผู้ที่จะเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดีจะต้องมีความสามารถในการทอผ้าจนสำเร็จเป็นผืนออกมาใช้ได้ ดังจะเห็นได้ในบทละครเรื่องระเด่นลันได ดังนี้

กูไม่ยากเอาไว้ใช้สอย

นึกว่าปส่อยสิ่งหัตถ์วัดสามปลื้ม

แต่ขึ้นทอผ้ายังคาทิม

ดีแต่ยืมเขากินอีสินอาย

แม่เรือนเช่นนี้มิเป็นพล

มันลวงล้วงกันจนนิบหาย

ไปเสียถึงไปไม่เสียตาย

กูจะเป็นพ่อหม้ายสบายใจ

ระเด่นลันได หน้า ๒๑๘

งานช่างฝีมือบางอย่างต้องใช้ความชำนาญ และฝีมือชั้นสูง มักจะเป็นความรู้ที่ได้รับสืบทอดมาจากญาติผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูล หรือจากการฝึกฝนเล่าเรียน ช่างฝีมือระดับนี้จึงมีอยู่ในทุกชุมชน และขึ้นอยู่กับวัตถุดิบของแต่ละท้องถิ่นที่นำมาใช้ในการผลิตด้วย เช่น ช่างเครื่องเงิน เครื่องทอง ช่างปรุงเรือนเครื่องลั่น เครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น ซึ่งมีกล่าวไว้ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

ถึงบ้านบุญชั้นเขารันค้อน

เขาลอมทองเห่ถ่ายละลายเลง

เหมือนพี่ช้อนทรวงคณิงดังคิงเพง

พี่ร่อนแร่ในอุร่ายิ่งกว่าทอง

นิราศพระปฐม หน้า ๙

ชาวบ้านนั้นปั้นอิเล้งใส่เพิงพะ

เขาวานน้องร้องถามไปตามทาง

กะโถนกระเทอย่างโองกระโองกระถาง

ว่าบางขวางหรือไม่ขวางพื้นางมอญ

นิราศวัดเจ้าฟ้า หน้า ๑๗๔

เอ็งไปทำเลื่อยโรงกระดาน

เงินสามข้างนี้เอ็งเอาไป

คิดอ่านซื้อเรือนเขาทำใหม่

ซื้อเขาให้ได้มาโดยพลัน

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๔๒

สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ส่วนมากชาวบ้านจะผลิตขึ้นใช้เองได้ ถ้าชาวบ้านจะยึดอาชีพทางด้านช่างฝีมือเป็นอาชีพหลัก จำเป็นต้องมีความรู้ความสามารถระดับสูง หรืองานที่ผลิตจะต้องมีความละเอียดประณีต มีลวดลายและรูปทรงที่น่าสนใจกว่าที่ชาวบ้านทั่วไปทำอยู่ในท้องถิ่นนั้น หรือใกล้เคียง วัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตมีมากเพียงพอ และสินค้านั้นเป็นที่ต้องการของชุมชนต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ชาวบ้านจึงจะสามารถประกอบอาชีพช่างฝีมือเป็นหลักแทนอาชีพเกษตรกรรมได้ในวรรณคดีนิราศมักจะกล่าวถึงหมู่บ้านต่าง ๆ ที่เดินทางผ่านไป และมีจำนวนมากที่หมู่บ้านนั้นมีชื่อ

เสียงทางด้านข้างคิโม่ บางแห่งก็เล็กร้างไป เช่น บ้านกระเบื้อง บ้านบาตร บ้านบุ บ้านคันช้าง บางซอ โดกหม้อ ฯลฯ แสดงให้เห็นว่าอาชีพช่างคิโม่ในสมัยนั้นเกิดขึ้นในชุมชนโดยทั่วไป แต่มีเป็นส่วนน้อยที่สามารถยึดอาชีพนี้ไปได้ตลอด

อาชีพค้าขาย การประกอบอาชีพค้าขายของชาวบ้านส่วนมากจะยกมาเป็นอาชีพรอง เช่นเดียวกับอาชีพช่างคิโม่ สินค้าที่ขายก็จะเป็นพืชผลทางการเกษตรที่ครอบครัวผลิตขึ้นเอง หรือเป็นหัตถกรรมพื้นบ้านที่ทำขึ้นในยามว่างจากงานเกษตรกรรม ในนิราศพระปฐม และนิราศเพนียด กล่าวถึงการค้าขายสินค้าของชาวบ้านไว้ดังนี้

ทำสีตีมีดพร้า	ค้าขาย
ทำแต่ลำพังกาย	แทบให้
หาเงินกอบการหลาย	อย่างต่าง ต่างนา
พอประโยชน์ได้ใช้	มากน้อยตามควร
	นิราศเพนียด หน้า ๓๑๖

ดูแม่ค้ามาขายก็หลายเหลือ	ทั้งบกเรือเรียงรายล้วนขายของ
น้ำเต้าแดงแพงฟักแลผักดอง	เที่ยวเร่ร้องตามตลาดไม่ขาดคราว
ข้าวเหนียวเหลืองเครื่องขนมดูมธุราณ	กินไม่หวานสักว่าหน้าขาวขาว
ไม่เหมือนเขียบดิยพานทั้งหวานคาว	ของเจ้าสาวน้อยนางที่ช่างหา
	นิราศพระปฐม หน้า ๙

ชาวบ้านที่ยึดอาชีพค้าขายแต่อย่างเดียวนั้นเป็นส่วนน้อย ส่วนมากจะผลิตสินค้าที่ขายนั้นด้วยตัวเอง จะไปรับสินค้าจากแหล่งผลิตที่มีชื่อเสียง สินค้าบางอย่างเป็นสินค้าจากต่างประเทศ บางชนิดก็เป็นของป่าที่หายาก หรือเป็นวัตถุดิบสำหรับผลิตสินค้า สินค้าที่ทยอยนำเข้าจากต่างประเทศ

ได้แก่"ผ้า เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้องลายคราม เครื่องเหล็ก ปิ่น เหล้า(รัม แลยีน) กระดาษ เครื่องมือจากจีนและยุโรป นาฬิกา และหม้อหอม"^๑ สินค้าที่ไทยต้องการอีกชนิดหนึ่งได้แก่ กระชก ดังกล่าวไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ความว่า"เรือรบชื่อ ชาน จาวัน เป็ดิสต้า ได้ออกจากเมืองกัวไบ่งประเทศสยาม ได้นำเอากงสุล Carlos da Silveira ผู้เดินสาส์นเสมียน ลูกจ้าง ๑๑ คน ทหารประจำตัว ๔ คน สานรับประจำที่โรงสินค้า ช่างต่อเรือ ๒ คน ช่างไม้ ๒ คน ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามคำขอร้องของพระเจ้าแผ่นดินสยาม ... คือส่งอาวุธและกระชกซึ่งมาจากยุโรป (มากวาย)"^๒ ในนิราศพระปฐมกล่าวกถึงการขายเครื่องแก้วซึ่งเป็นสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ และกล่าวถึงสภาพตลาดการค้าไว้ดังนี้

ดูชาวแพเช่าช่องขนของขาย	ที่เรือพายขึ้นล่องนั้นของสวน
ทั้งเรือท่นเรือทอดจอดเป็นพวน	ตลาดล้นจ้ายจัดออกอัดแอ
ทั้งสองแควแจวไปมิใคร่ตลอด	ต้องเลี้ยวหลบตลิ่งลัดหน้าวัดแจว
ทั้งไทยเจ๊กจีนแขกแปลกแปลกแล	พวกชาวแพสารพันจบบรรจง
ขายเครื่องแก้วเครื่องทองของทั้งหลาย	ทั้งผ้าลายม่วงแพรแลระหง
เลือกกระเป๋าม้าผ้าสบง	ที่รูปทรงสาอาจเป็นช่างเย็บ
ล้วนสาวสาวน้อยน้อยนั่งร้อยเข็ม	ฝีมือเม้มมัดแน่นไม่เห็นตะเข็บ
ไม่จับหลังนั่งเพียรทั้งเจียนเลียบ	ประกอบเก็บโรจเหมือนตุ๊กตา
	นิราศพระปฐม หน้า ๘

^๑สำนักงานนายกรัฐมนตรี. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓

เล่ม ๑. ๒๕๒๕. หน้า ๑๖๓.

^๒แหล่งเดิม. หน้า ๒๕๕.

ในนิทานดึกกลอนเรื่องคำวี้ได้กล่าวถึงการซื้อสินค้าต่างประเทศ ที่มีการนำเข้ามาทางเรือ
สำเภ ไว้ดังนี้

เจ็บเอเย่เจ็บอก	ฉวยกระชกขึ้นกระแทกแตกผาง
ต๋อยตลับขวดเพื่องเควี่องสำอาง	ทิ้งขว้างหกคะเมนทิ้งสำรับ
ทุบกระถางกระโถนโยนพลูง	ฉีกพื้นนอนหมอนมุ้งเอาผิดสับ
ใครอย่ามาจุกจิกหยิบให้ยับ	พิ้งมันจับแล้วหนี
.....	
น้อยเอเย่น้อยหรือ	สนุกมือทำไม้กับข้าวของ
ถ้วยโรตทุบกระแทกแตกเป็นกอง	หยาบคายรายร้องเต็มประดา
ราวค่างวดสักก็เปื้อย	ต๋อยเสียอีกเกิดพิ้งไม่ว่า
ท่น้อยหนึ่งก็ตะเภาะจะเข้ามา	คอยซื้อหาเอาใหม่อย่าทุกข์ร้อน
	คำวี้ หน้า ๔๔๑

การด้าอีกลักษณะหนึ่งคือ ขายสินค้าในช่วงเทศกาล หากถิ่นที่อยู่ของชาวบ้านใดใกล้วัดสำคัญ
ที่มีชื่อเสียง และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่ชาวบ้านในท้องถิ่นต่างไกลนิยมมาเที่ยว และทำบุญในช่วง
เทศกาลวันสำคัญทางพุทธศาสนา ชาวบ้านในถิ่นต่าง ๆ ก็นำสินค้ามาวางขายในบริเวณงาน ซึ่งจะ
เป็นการมาร่วมทำบุญ ด้าขาย และท่องเที่ยวสนุกสนานพร้อมกันไป ดังกล่าวไว้ในนิราศพระปฐม
ดังนี้

จัดอุปเหียนคนธรรมาลัยมิ่ง
ตามสถลยสถานร้านโรงราย

ขึ้นดลิ่งพากันรีบค้นผาย
แม้ค้าขายมาคสาทุกตำบล

นั่งเรียบร้อยคอยรับสัปบุรุษ

สนุกสนานลานดูล้วนผู้คน

อุตุลุดจ่ายจับกันสัปสน

เหมือนถนนธานีน้ำปรีดีเปรม

นิราศพระปฐม หน้า ๒๓

อาชีพรับจ้าง ชาวบ้านจะประกอบอาชีพรับจ้างในลักษณะเช่นเดียวกับอาชีพรองอื่น ๆ คือ ยึดอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ถ้าสภาพแวดล้อมทางสังคม และสภาพภูมิศาสตร์ในถิ่นที่อยู่อาศัย มีสภาพที่เอื้ออำนวยให้ประกอบอาชีพให้บริการนั้นได้อย่างมั่นคง ชาวบ้านก็อาจจะยึดเป็นอาชีพหลัก แทนการทำการเกษตรกรรม ในบทละครนอกเรื่องสังข์ศิลป์ชัยและนิราศพระแท่นดงรัง กล่าวถึงอาชีพ เรือจ้างและรับจ้างโยงเรือไว้ดังนี้

เรือจ้างที่มีหรือเปล่า

พอดูน้ำสิกราวสักแก้วา

ให้เบี่ยงเขาช้อมส่งขึ้นถึงท่า

จะวายช้อมคงคาแสนสุดใจ

สังข์ศิลป์ชัย หน้า ๔๒๘

ต้องจ้างโยงโยงเรือเหลือสาบมาก

ผูกธนูยาวยัดเป็นพืดไป

ไม่พักแจวพักพ้อให้รอร่า

ควายก็เดินดันดันกันกังกึ่ง

ให้ควายลากเรือเลื่อนเขยื่อนไหว

ทิ้งแจ็กไทยปนกันสนั่นอิง

เป็นราคาจ้างประจำสาสสิ่ง

พอเชือกตึงเรือตามกันหลาณา

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๔๑

อาชีพให้การรักษายาบาล ได้แก่ หมอรักษาโรคทางสมุนไพร ทางไสยศาสตร์ หมอตำแย หมอนวด เป็นต้น เป็นอาชีพที่มีสภาพแวดล้อมทางสังคมด้านความเชื่อ และค่านิยมเข้ามาเกี่ยวข้อง และเอื้ออำนวยให้เกิดขึ้น อีกประการหนึ่งความเจริญทางการแพทย์ตะวันตกยังไม่สามารถแพร่กระจาย

สู่ชนบท ด้วยอุปสรรคด้านการเดินทางติดต่อกัน ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพารักษาตนเองตามความรู้
ความสามารถ และความเชื่อที่มีอยู่ ในนิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ และนิราศเมืองแกลงกล่าวถึง
อาชีพหมอตำแย หมอรักษาตาไว้ดังนี้

เข้าวัดพันกันเองเสียงอี๊ดอ๊ด

หมอตำแยแก้กูกกลางงาม

เป่ายนัณฑ์ให้สุรางค์นางสนม

หลงหวดข่มขู่วายมจายางง

สิงห์ไกรภพ หน้า ๑๙๗

แล้วไปบางทางเกือบบ้านพงอ้อ

จะเที่ยวดูคนผู้ทลายตา

ไม่เหลื๋อหลอนหลายตำแหน่งแสวงหา

ไม่เห็นหน้าไม้กระชอดสลัดใจ

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๔

การรักษาโรคโดยสมุนไพรในสมัยนั้นยังมีความไม่แน่นอนอยู่มาก และจากความเชื่อในเรื่อง
ผีसाงเทวดา ยังคงฝังอยู่ในจิตใจของชาวบ้านเป็นส่วนใหญ่ ทำให้การรักษาทางไสยศาสตร์เข้ามามี
บทบาทควบคู่กันไปกับการรักษาทางสมุนไพร แม้จะมีบางคนที่ไม่เชื่อถือ แต่ก็ไม่สามารถขัดความคิดเห็น
ผู้ใหญ่ และคนส่วนมากได้ ดังจะเห็นได้จากนิราศเมืองแกลงที่กล่าวไว้ดังนี้

จนเดือนเก้าเข้าคำยั้งพร่าฝน

ยั้งวังเหงามเตร้างชำระกาจ

ให้เคลิ้มเคลื่นเห็นปีศาจประหวาดวัน

ท่ามบิดาหาผู้รู้มรด

หลงละเมอเพื่อพูดกับผีสา

แต่หมอเล่าเป่าปัดชะงัดนัก

ทุกตำบลบ้านกร่ำล้วนน้ำไหล

จนล้มใช้คิดว่ากายจะวายชนม์

อินทรียั้งเสียรพองสยอช่น

มาหลายคน เขาก็ว่าต้องอาโรค

ที่เดียวช้างคนผู้ไม่รู้จัก

ทั้งเซ่นสักหลายวันค่อยบรรเทา

ให้คนทรงลงผีเมื่อพี่เจ็บ	ว่าเพราะเก็บดอกไม้ที่ท้ายเขา
ไม่งอนจ้องขอสู่หาดูเบา	ท่านปู่เจ้าแผ่นดินจึงแทนทด
ครั้นตากหมอลอโทษก็โปรดให้	ที่จริงใจพี่ก็รู้อยู่ว่าปด
แต่ชาวบ้านท่านถือข้างทำหมด	จึงสูดหนึ่งไว้ในอุรา

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๗

การรักษาริดทางไสยศาสตร์เกิดขึ้นได้เพราะสภาพแวดล้อมทางสังคมยังมีความเชื่อถือในเรื่องของภูตผี เทวดา อันเนื่องมาจากความกลัว สิ่งลี้ลับ และปรากฏการณ์ธรรมชาติ บางอาชีพมีเรื่องของคำนิยามเข้ามาเป็นแรงเสริมให้เป็นช่องทางทำมาหากิน เช่น หมอเสน่ห์ แม้จะผิดกฎหมาย แต่อาชีพนี้ก็ยังสามารถทำเงินทองมากมาย เพราะชาวบ้านยังมีความเชื่อถืออยู่มาก ดังกล่าววาทะละครนอกเรื่องคารี ดังนี้

จึงสืบหาหมอเสน่ห์ สักกล	ที่มนต์ดลอาคมขลังขยัน
ทำรูปปรอยปลุกเสกเลขยันต์	ตามท่านเองของท่านเคยใช้
.....	
อันอาคมคาถาตำราดำรับ	มากมายหลายฉบับเคยนับถือ
คนมาขอเรียนว่าสาส์น	เห็นแล้วหรือดิษฐ์เราล้วนเจ้าชู้
ช่วยแนะนำแต่เสน่ห์ชี้เทวี่ชี้ร้าย	ได้ส่งหมายมนต์ขลังอยู่มั่งอยู่
วันนี้เขาเอาของมาไหว้ครู	หัวหมูบายศรีอยู่หน้า
พอเสียทั้งสองมือไม่ขัดสน	ได้นั่งกินสินบนมาจนแก่
เมื่อเย็นวานท่านผู้หญิงที่แพ	ให้ผ้าแพรปักสีสันทัก

ทั้งนอกในไปมาหาไม่ขาด

แต่ไม่อาจออกตัวกลัวเขาจับ

นี่กันเองไม่เกรงดอกจึงออกรับ

เป็นความลับลึกล้ำสำคัญ

คำขวัญ หน้า ๓๙๗ - ๔๐๐

การเลือกประกอบอาชีพดังกล่าวมาแล้วข้างต้น แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้าน กล่าวคือ ชาวบ้านเลือกประกอบอาชีพเกษตรกรรมพอยังชีพเป็นหลัก เพื่อสนองความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต เมื่อมีเวลาว่างและว่างฤดูเก็บในท้องถื่นเหลืออาหนวย ประกอบกับความรู้ความสามารถที่ได้สั่งสมมา ชาวบ้านก็จะประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้ เพื่อใช้ในชีวิตรประจำวัน และเมื่อมีมากเพียงพอจะหาออกขาย พร้อมผลิตผลทางการเกษตร โดยยึดเป็นอาชีพหลักถ้าสภาพสังคมและวัฒนธรรมเอื้ออำนวยให้สามารถประกอบอาชีพอื่นที่หารายได้ที่ดีกว่า ชาวบ้านก็จะยึดอาชีพนั้นแทน ส่วนมากจะไม่ทิ้งอาชีพเกษตรกรรม โดยสิ้นเชิง เพราะผลิตผลจากการเกษตรเป็นหลักประกันถึงความอยู่ดีกินดีของชาวบ้าน

๒. ๓. ๒ การใช้แรงงานอื่นทดแทนแรงงานมนุษย์ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แรงงานที่สำคัญที่สุดในการประกอบอาชีพและการทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้แก่ แรงงานคนในครอบครัวและแรงงานช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะอาชีพเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมากในการเตรียมพื้นดินสำหรับการทำไร่ ทำนา บำรุงรักษา และเก็บเกี่ยวผลผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมากเพียงพอที่จะเลี้ยงคนในครอบครัวได้ตลอดปี ซึ่งเป็นงานหนักมากสำหรับชาวบ้าน จึงได้มีการนำแรงงานสัตว์และพลังงานธรรมชาติเข้ามาช่วยทดแทนแรงงานคน ภูมิปัญญาดังกล่าวมีปรากฏในวรรณคดีดังนี้

การใช้แรงงานสัตว์ สัตว์ที่นำมาใช้ประโยชน์ในการประกอบอาชีพต่าง ๆ มากที่สุดได้แก่ วัว ควาย ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพทำไร่ ทำนา ส่วนมากจะเลี้ยงวัวควายไว้ช่วยทุ่นแรงในการไถนา พรวนดิน นวดข้าว สีข้าว บรรทุกฟ่อนข้าว ลูกรับหัดน้ำ และลากเข็นสิ่งต่าง ๆ ในนิราศสุพรรณ กล่าวถึงการใช้ควายในการหมุนเครื่องหีบอ้อยไว้ดังนี้

โรงหินหินบ่ออ้อยออก	แอตเสียง
สองข้างวางรองเรียง	รับน้ำ
อ้อยใส่ใส่ควายเคียง	คู่วิ่ง เวียรเอย
อกหินชอกช้า	เช่นอ้อยย่อยระยา
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๒๔

วัวควายเป็นสัตว์ที่เลี้ยงง่าย อาหารที่ใช้เลี้ยงวัวควาย ได้แก่ หญ้า พางข้าว ในหน้าฝน ต้นหญ้ามีขึ้นอยู่ทั่วไปตามทุ่งหญ้า ต้นนา ในหน้าแล้งชาวบ้านจะใช้พางข้าวที่เก็บไว้จากการสีข้าว ใช้เลี้ยงวัวควายแทนหญ้า อาหารของวัวควายจึงหาง่าย และมีอยู่เพียงพอ จึงทำให้สะดวกในการเลี้ยง ชาวบ้านจึงเลี้ยงวัวควายไว้ช่วยทุ่นแรงเป็นจำนวนมาก ในนิราศพระปฐม และนิราศเมืองแกลง แสดงให้เห็นปริมาณและสภาพการเลี้ยงวัวควายในสมัยนั้นไว้ดังนี้

ที่ทุ่งโพรงโรงเรือนดูเหมือนเขียน	เห็นช้างเขียนจะท่าหมู่ด้วยอยู่สูง
เขาต้อนควายหวายผูกมูกง	เป็นฝูงฝูงไรโรทุกไรนา
	นิราศพระปฐม หน้า ๔๘
พอพื้นบ้านลานแลส่วนทุ่งเลี้ยง	หนทางเตียนตัดเข้าภูเขาวาง
ดูกรวดทรายพรายงามเหมือนเงินราง	หยาดน้ำค้างยังหล่นที่ชุมควาย
ดูสีขาราวกับน้ำตาลโตนด	ที่ว่างโศดขอบฟ้าดิลาฉาย
ริมทางเกียนเรือนเหี่ยมมีรายราย	เห็นฝูงควายปล่อยเกลื่อนอยู่กลางแปลง
	นิราศเมืองแกลง หน้า ๕๑

ส่วนหน้าที่ในการเลี้ยงวัว ควาย มักจะตกเป็นของเด็ก ๆ ที่มีอยู่ในครัวเรือน ถือเป็นการช่วยพ่อแม่ให้เบาแรงในการประกอบอาชีพอีกทางหนึ่ง เป็นงานที่ไม่ยุ่งยากเพียงแค่ได้ออนวัวควายไปปล่อยทิ้งไว้ในทุ่งนา เด็ก ๆ ก็จะมีเวลาเล่นสนุกสนานได้ เมื่อได้เวลากลับก็ได้ออนวัวควายกลับเข้าคอก ดังจะเห็นลักษณะการเลี้ยงควายของเด็ก ๆ ในภาพเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

พวกเด็กเด็กดีใจไปสินหา

ชวนข้าวปลาลปล่อยควายแล้วผายพัน

บ้างเหน็บหน้าผ้าผูกเกี่ยวพุงพัน

หัวเราะหัวเราะคุยหัวเราะให้พอแรง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๕๒๔

นอกจากใช้แรงงานวัวควายในด้านการเกษตรแล้ว วัวควายยังใช้ในการประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น ใช้รับจ้างลากโยงเรือในเส้นทางลัด หรือคลองตื้นเขิน ใช้ในการเทียมเกวียน สำหรับเดินทางบรรทุกสิ่งของ แม้ในยามศึกสงคราม ดังกล่าวไว้ในนิราศตามเสด็จทัพสาป้าน้อย และนิราศเมืองแกลง ดังนี้

ถวิลพลาพอยู่ใต้

ตามพา โตรกเอย

ดั่งทัพพลขึ้นแสนพัน

เพียบพัน

ดั่งคชดั่งอัศวา

วัวต่าง

อูรดังถ้ำฟ้าพัน

ไฟถึง

นิราศตามเสด็จทัพสาป้าน้อย หน้า ๗๒

ถึงบางพลีมีเรือนอารามพระ

ดูระฆาตทางไปกลางทุ่ง

เป็นเลนลุ่มลึกเหลวเพียงเอวพุง

ต้องลากจูงจ้างควายอยู่รายเรียง

นิราศเมืองแกลง หน้า ๘๔

การใช้พลังงานธรรมชาติ การทำนาในแต่ละปี ชาวนาสามารถทำนาได้ ๒ ครั้ง คือใน ช่วงหน้าฝน เรียกว่านาปี และในช่วงหน้าแล้ง เรียกว่า นาปรัง การทำนาในหน้าฝนจะไม่ค่อยมี ปัญหาขาดแคลนน้ำ แต่การปลูกข้าวออกฤดูฝน ชาวบ้านจะอาศัยน้ำจากแม่น้ำ ลำคลอง หนองบึง เท่านั้น และจำเป็นต้องใช้น้ำจำนวนมากเพื่อทดแทนน้ำฝนที่ขาดหายไป เทคโนโลยีระดับชาวบ้าน ที่ช่วยให้สามารถนำน้ำเข้ามาได้จำนวนมาก ได้แก่ รัชต์วิดน้ำ เป็นการนำพลังงานธรรมชาติ คือ แรงลมเข้ามาช่วยในการหมุนรัชต์ เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่ปรากฏในนิราศพระพิพิธสาส์ และโคลง นิราศสุพรรณ ดังนี้

บางนาทุเรศดำว	ตำบล
เห็นรัชต์หันชล	อกข้า
น้ำเนตรน่านนองทน	เทวดั่ง นีนา
วานรัชต์วิดน้ำ	เนตรน้อยเอ็นดู
	นิราศพระพิพิธสาส์ หน้า ๑๔๐

ท่ารัชต์พัดน้ำท่วม	ท้องนา
หันกลับขับคงคา	คืนได้
ใครจ้างช่างรัชต์หา	ห่อนาบ หลบเอย
อกที่ที่ร่อนน้ำ	รัชต์น้ำพร้าพรม
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๔

๒.๓.๓ การผ่อนแรง การทำไร่ ทำนา และการเก็บเกี่ยวผลผลิตในพื้นที่จำนวนมาก แรงงานเฉพาะในครอบครัว ต้องใช้เวลาหลายวันในการเก็บเกี่ยว ขนย้าย อาจทำให้ผลผลิต เสียหายได้ ชาวบ้านจึงใช้วิธีการขอแรงจากเพื่อนบ้านให้มาช่วยทำงานพร้อมกัน เรียกว่า "การลงแขก"

วิธีนี้ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องเหนื่อยมากเกินไป เมื่อถึงเวลาที่เพื่อนบ้านจะเก็บเกี่ยวผลผลิตบ้าง ชาวบ้านก็จะไปร่วมแรงงานเป็นการตอบแทน วิธีการลักษณะนี้ใช้ในการประกอบกิจกรรมอื่น ๆ ได้ด้วย เช่น การปลูกเรือน เป็นต้น ในนิราศละโว้และนิราศพระปฐม กล่าวไว้ดังนี้

บางนาหนีเทศดู่	เขตคาม
สูงส่งร้องทรม	สุกค้อม
<u>ชมคนแขกกลางหลาม</u>	ลานทุ่ง นาคแอ
ตรวจแต่หน้าแขกพร้อม	พลัดหน้านางเดียวฯ
	นิราศละโว้และนิราศพระปฐม กล่าวไว้ดังนี้
เรียนเมอลิทาทอง	นาทัง ทิวเอย
เห็นแต่ชาวนาประนัง	<u>หวดเข้า</u>
มอมแมมคราบโคลตริง	ตราติด ตนแอ
ชมท่อนขึ้นใจเศร้า	เสน่ห์น้องเนาเวียง
	นิราศพระปฐม หน้า ๒๘๔

๒. ๓. ๔ การปรับสภาพธรรมชาติ การทำเกษตรกรรม นี่เป็นสิ่งสำคัญมากที่จะช่วยให้พืชผลทางการเกษตรเจริญเติบโต และให้ผลผลิตได้ดี แต่มาจากแหล่งน้ำธรรมชาติที่ชาวบ้านได้อาศัยใช้นั้น อาจจะไม่สอดคล้องกับความต้องการในแต่ละฤดู เช่น ในหน้าน้ำแล้งน้ำฝนน้ำจะล้นมาก อาจท่วมล้นเรือกสวนไร่นา ส่วนในหน้าแล้งน้ำอาจเหือดหายจนเกิดการขาดแคลนน้ำ เป็นผลเสียหายต่อพืชผลทางการเกษตรได้ทั้งสองอย่าง จากประสบการณ์ดังกล่าวชาวบ้านจึงคิดหาวิธีการป้องกันและแก้ไขตามความสามารถที่มีอยู่ เพื่อลดความสูญเสียที่จะเกิดขึ้นในการทำสวนทำนา การทำคันดินแบ่งพื้นที่เป็นแปลง ๆ จะช่วยให้กักเก็บน้ำไว้ในนาให้ได้ระดับพอเหมาะกับการปลูกข้าวในระยต่าง ๆ

ในนิราศเมืองแกลงกล่าวถึงคันนาไว้ดังนี้

แล้วชวนสองน้องรักร่วมชีวิต
จากระย่องย่องตามกันสามคน

ให้เบสิยวจิตไม่แจ้งรู้แห่งหน

เลียบถนนคันนาป่าราวไร

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๐

คันนาดังกล่าวจะหาสูงจากพื้นพื้นมาไม่มาก ขนาดกว้างพอคนเดินได้ นอกจากจะใช้สำหรับ
ควบคุมน้ำให้อยู่ในารระดับพอดีกับความต้องการของต้นข้าวแล้ว คันนายังใช้เป็นทางเดินติดต่อไปยัง
แปลงนาต่าง ๆ ได้ด้วย

ส่วนการทำไร่ ทำสวน ชาวบ้านจะใช้วิธียกร่องให้เป็นเนินดินกว้างพอปลูกต้นไม้ และมี
ร่องน้ำขนานระหว่างเนินดิน สลับกันไปและเชื่อมต่อกันที่ปลายร่อง โดยทำคันดินสูงไว้โดยรอบเพื่อ
กักน้ำไว้ ทำให้สะดวกในการรดน้ำต้นไม้ ทั้งใช้เลี้ยงสัตว์น้ำได้ด้วย หากมีฝนตกหนักน้ำท่วมซึ่ง
ก็สามารถปล่อยน้ำออกหรือวิดออก เพื่อรักษาระดับน้ำไม่ให้สูงเกินไป ในเวลาเรื่องขุนช้างขุนแผน
และบทละครนอกเรื่องสังข์ทอง กล่าวถึงการทำไร่ ทำสวน ด้วยการยกร่องไว้ดังนี้

ครานี้บัวตลิ่งศรีใส

หนุ่มสาวบ่าวหลามตามเป็นพรวน

เอาจอบเจาะเจาะช่องเป็นร่องน้ำ

พอร่มร้อนนอนนั่งสบายใจ

ครั้นรุ่งเรียกบ่าวไพร่ไปไร่สวน

ไปรดพรวนผักผลทุกต้นไป

แล้วปลูกทานตะวันไว้กลางไร่

คอยบังแดดข้าวไหให้ทำการ

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๓๔

เมื่อนั้น
เจ้าเงาะยืนหันหลังร้องดู

รจนากลับไปทำไร่อยู่
ปลูกข้าวปลูกพริกพริกแดงร้าน
สังข์ทอง หน้า ๑๕๒

การปรับสภาพธรรมชาติอีกลักษณะหนึ่ง คือการนำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเจริญเติบโตของต้นไม้หรือพืชบางชนิดมาเป็นแนวทางในการหาวิธีการปรับให้ต้นไม้เจริญเติบโตไปในทิศทางหรือในขอบเขตที่เราต้องการ เช่นการใช้ไม้ทำเป็นร้านเพื่อให้ต้นไม้ที่เป็นไม้เลื้อยเกาะไต่ไปตามร้าน โดยที่เราคอยจัดแต่งอีกทางหนึ่ง วิธีนี้จะช่วยให้การปลูกต้นไม้เป็นแถวเป็นแนวดูเป็นระเบียบง่ายต่อการดูแลรักษา ทั้งผลของต้นไม้จะห้อยอยู่กับร้านช่วยให้รูปทรงของผลไม้ไม่เสียรูปได้ง่ายและไม่สกปรกเลอะเทอะเช่นการปลูกโดยปล่อยให้เลื้อยไปตามพื้นดิน บางครั้งต้นไม้อาจเลื้อยพันตามต้นไม้สูงที่อยู่ใกล้เคียงทำให้เก็บไม่สะดวก การทำไร่ยกร้าน มีกล่าวไว้ในนิราศสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และนิราศสุพรรณ ดังนี้

พริกพริกแดงไร่ร้าน
ผลแทบเท่ากลองทอง
หวลแดงอ่อนลออ
นิกรชุกนวลหน้า

ริมสอง ฝั่งแฮ
กับหญ้า
ลอออ ไร่ยมเอ๋ย
หนุ่มหน้าหวลแดง

นิราศสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเตชาดิศร หน้า ๒๑๓

บางปลาแม่น้ำป่าอ้อ
ไม้ไผ่ใหญ่สวายลา

กอรกา
สร้างเพื่อย

ชาวบ้านย่านนั้นหา

ที่ไร่ ไร่แฮ

ปลูกผักผักแพงเสีย

ลูกห้อยย้อยไสว

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๑

ภูมิปัญญาชาวบ้านที่ปรากฏในการประกอบอาชีพดังที่กล่าวมานั้น ที่เห็นได้เด่นชัด คือ การรู้จักงานสัตว์ และพลังงานธรรมชาติมาใช้ทุนแรงงานมนุษย์ ทำให้ประหยัดแรงงานในครอบครัวลงได้มาก การใช้วิธีการร่วมแรงงานกันในชุมชน ทำให้ไม่ต้องใช้แรงงานในครอบครัวหนักเกินไป และการใช้วิธีการปรับสภาพธรรมชาติ ทำให้ลดความเสี่ยงต่อการสูญเสียผลผลิตลงได้ ภูมิปัญญาดังกล่าวแม้ในปัจจุบันก็ยังมีการสืบทอดและปรากฏให้เห็นในชุมชนชาวบ้านบางแห่ง

๒.๔ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้

สังคมชนบท เป็นสังคมเกษตรกรรมที่ต้องพึ่งตนเองเป็นหลัก แม้จะต้องพึ่งพาแลกเปลี่ยนปัจจัยอื่นจากภายนอกบ้างแต่ก็เป็นส่วนน้อย ดังนั้นในชุมชนต่าง ๆ จึงต้องมีความพร้อมในปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต และมีการคิดประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้เพื่ออำนวยความสะดวกในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของตนเอง และเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอีกทางหนึ่งด้วย

การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ ชาวบ้านจะมุ่งเน้นที่ประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก เช่น เครื่องมือจับสัตว์ เครื่องใช้ในครัวเรือน เครื่องมือทางการเกษตร เป็นต้น มีการพัฒนาให้สามารถใช้งานได้เป็นอย่างดี และมีการประดิษฐ์ให้ตรงตามความนิยมของคนในชุมชน วัสดุที่นำมาใช้เป็นวัสดุพื้นท้องถิ่นโดยออกแบบอย่างเรียบง่ายและใช้สะดวก เครื่องมืดังกล่าวจึงมีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นของตนเอง และแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ในงานต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ การเลือกวัสดุ ชาวบ้านจะนำวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาเป็นปัจจัยในการผลิตเพราะหาได้ง่าย อีกทั้งคุ้นเคยกับคุณสมบัติและรูปร่างของวัสดุดังกล่าวซึ่งมีส่วนช่วยให้การออกแบบง่าย เหมาะสมกับวัสดุนั้น ๆ และเกิดประโยชน์คุ้มค่าสูงสุด วัสดุท้องถิ่นที่ชาวบ้านนำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้มีหลายประเภทและมีวิธีการผลิตที่แตกต่างกันไป ดังจะกล่าวต่อไปนี้

พืช พืชเป็นวัสดุที่ชาวบ้านนำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้มากที่สุด เนื่องจากหาได้ง่าย และมีคุณสมบัติและรูปร่างที่แตกต่างกันไปหลากหลายสามารถนำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ได้นานาชนิด โดยอาจจนาส่วนหนึ่งส่วนของพืชมาใช้เป็นวัตถุดิบในการผลิต เช่น ลำต้น กิ่งก้าน ใบ ผล เป็นต้น ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ กล่าวถึงเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากส่วนต่าง ๆ ของพืชได้แก่

ลำต้น ลำต้นของพืชที่นำมาใช้ในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้มากที่สุด ได้แก่ ไม้ไผ่ และไม้เนื้อแข็งชนิดต่าง ๆ โดยจะมาเป็นสองลักษณะคือ ใช้รูปร่างเดิมของลำต้นให้เป็นประโยชน์ใช้สอยโดยดัดแปลงเพียงเล็กน้อย ส่วนอีกลักษณะหนึ่ง คือแปรรูปวัสดุเป็นเครื่องมือเครื่องใช้จนไม่

เห็นรูปทรงเดิม หรือแปรรูปแล้วนำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้อีกขึ้นหนึ่ง ในนิราศเมืองเพชร กล่าวถึง การใช้ส่วนลำต้นของต้นไผ่ ทำเป็นพะยอม และกรขบอกลาด ตัดแต่งเพียงเล็กน้อยยังคง เห็นรูปทรงเดิมของลำต้นไผ่ได้อย่างชัดเจน ดังเนื้อความต่อไปนี้

ที่พวกท่อน้ำดินดงประยงค์ทรัพย์

มีดสำหรับเหลบข้างอย่างทหาร

พะยอมยาวก้าวต้นเป็นทะยาน

กรขบอกลาดแขวนกันคนลมหวง

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๒๗

การทำพะยอม เป็นการนำใช้ส่วนลำต้นของต้นไผ่ทั้งต้นซึ่งมีรูปทรงกลมยาว ชีบปล้องมีกิ่ง ที่ใช้ทำพื้นชั้นเหยียบขึ้นไปได้คล้ายบันไดเป็นช่วง ๆ ใช้ในการไต่ขึ้นไปเก็บผลไม้ที่อยู่ในที่สูงได้ หรือทำตาลเป็นต้น การใช้คุณลักษณะของต้นไผ่อีกรูปแบบหนึ่ง คือการทำกรขบอกลาดโดยการตัด ต้นไผ่ออกเป็นท่อน ๆ ให้มีขนาดความยาวเท่ากับปล้องของไม้ไผ่ปลายข้างหนึ่ง มีชีบปล้องติดอยู่ เพื่อกันน้ำรั่วไหล ใช้บรรจุน้ำและของเหลวอื่น ๆ ได้ดี บางแห่งใช้ไม้ไผ่ท่อนยาวบรรจุน้ำโดย เจาะทะลุชีบปล้องออกเหลือแต่ชีบปล้องสุดท้ายทำให้สามารถเก็บน้ำไว้ได้จำนวนมาก เวลาเก็บ จะบิดปลายกรขบอกลาดนั้นเพื่อกันเศษผงปลิวลงไปในกรขบอกลาดแล้ววางไว้ในแนวตั้ง เมื่อต้องการ ใช้น้ำก็เทแบ่งออกมาใช้

นอกจากใช้บรรจุน้ำแล้ว กรขบอกลาดไม้ไผ่สามารถทำเป็นกรขบอกรบรรจุเอกสาร เงินทอง ของมีค่า และอาหารต่าง ๆ เรียกว่ากลัก โดยทำลักษณะเดียวกันกับกรขบอกลาด แต่ควั่นปากกรขบอกลาดเข้าไปในเนื้อไม้ถึงหนึ่งให้กรขบอกลาดไม้ไผ่ที่ทากายเป็นฝาปิดสวมได้ ส่วนฝาจะพาดเป็นแผ่นบางสวมเข้ากับ ตัวกรขบอกลาดสนิทกันพอดีโดยใช้น้ำมันปลากระเบนขัดผิวจนเรียบ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึง การทำกลักไว้ดังนี้

บ้างเลี้ยงกลิ้งกักรบนอกกรอบลาร้า
พริกเกลือเนื้อกวางเออย่างไว้
ทั้งนี้ปลาลาแตกเอาแทรกใส่
บ้างเฝ้มไก่ใส่ข้าวตากจัดหมากพลู
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๗๔๔

ส่วนไม้ทิวขนาดเล็ก ๆ ขนาดกะทัดรัด แต่แข็งแรงก็สามารถนำมาทำไม้สอยสิ่งต่าง ๆ ได้ เช่น ไม้ไผ่ทิวแขนงโค้ง ๆ ชาวบ้านจะนำมาเหลาให้เหลือเพียงแขนงที่ทาเป็นขอตรงปลายไม้ไผ่เท่านั้น ลงไฟแล้วค่อย ๆ ตัดให้ขอไม้ไผ่โค้งตามต้องการ เรียกว่าขอมายี่สิบรับสองฟาง ไม้ไผ่และต้นไม้อื่น ๆ ทิวขนาดเล็กและตรงยังนำมาทำไม้จาม โดยการผ่าปลายไม้ ๑ ซ้ำไม้ชิ้นบาง ๆ เสียบรอยผ่าเพื่อให้ปลายไม้แยกจากกันเล็กน้อย ถ้าหากไม้ไผ่ทิวแขนงที่เป็นจามพอเหมาะแล้วก็จะตัดปลายจามให้สั้นพอที่จะใช้สอยผลไม้ในที่สูง ในนิทานคาถากลอนเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงไม้จามที่ใช้สอยผลไม้ไว้ดังนี้

เห็นสมควรว่าพวงพลีที่ส่งுகံ
 อร่อยหวานปาน เปரியรสหม่นหม่น
 ทานี่งานน้อยน้อยสอยเสวย
 อิ่มแล้วเลยล่องทางมากกลางดง
 พระอภัยมณี หน้า ๒

ส่วนไม้รวกซึ่งมีลำต้นเล็กและตรงก็สามารถนำมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ได้ ในลักษณะเดียวกัน
โดยมีกล่าวในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงการนำไม้รวกมาเลี้ยงปลาให้เป็นหลาวแหลม
ใช้เป็นอาวุธ ดังนี้

เสียไม้รวกยาวเป็นทล่าวแหลน เจยแทงนแทงปลับบับป็น
 บ้างเข้ารุมกรรหนาบเอาดาบฟัน บ้างถลันหอกแทงแยงขวาซ้าย
 ชนช้างชนแผน หน้า ๒๐๓

ลำดับของพืชที่มีความเหนียวและยาว เช่น เถาวัลย์ หวาย นำมาใช้ในการมัดผูกสิ่ง
ประติษฐานต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความคงทนและใช้ประโยชน์ได้ดี บางแห่งใช้หวายในการสานเสื่อ
เรียกว่าเสื่อลั่นไต่ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการใช้ประโยชน์จากหวายในการสานเสื่อ
ไว้ดังนี้

ผิวเมียดผิวดกปรกหมา

นางเมียมไม่มีผ้าคว่ำเสื่อหวาย

ผิวขุ้มกุ่มจุ่มอยู่หวาย

ฉวยกระสอบสวมกายคล้ายกางเกง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๖๘๗

แล้วทาโพลให้หลานส่งสารเหลือ

มานั่งเสื่อลั่นไต่ปราชัยถาม

เจ้าชื่อไรใครบอกออกเนื้อความ

จึงได้ถามขึ้นมาถึงยาย

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๒๗

ลำดับของพืชที่มีลักษณะแบน ยาว และนุ่ม เช่นต้นกก กระจุต เป็นต้น สามารถนำมาสาน
เป็นเสื่อได้ง่ายใช้สำหรับปูนั่งและนอน ในภาคใต้นิยมสานเสื่อกระจุตวางซ้อนกันหลาย ๆ ผืนใช้แทน
ที่นอน ในกลอนบทละครเรื่องระเด่นลันได และนิราศสมเด็จฯกรมพระยาเดชาดิศร กล่าวถึงเสื่อกระจุต
และเสื่อกกไว้ดังนี้

เอนองค์ลงเหนือเสื่อกระจุต

นอนนั่งกลิ้งทุดอยู่ในห้อง

เสนายเสียงสาเนียงพิราบร้อง

ครางกรหิมครีบก้องบนกบฏ

ระเด่นลันได หน้า ๒๒๒

ตรขัตตันลุต้าว	ดลสถาน
บ้านเสื่อสมญานาน	เนินแล้ว
เสื่อเยยอดสำราญ	เรียนม่อย มาแม่
กลัวว่าเสื่อกกแก้ว	พื้นเหนย

นิราศสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เสด็จประพาส ๒๑๐

ส่วนของลำต้นที่เป็นไม้แก่น มีเนื้อแข็ง มักจะใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้ที่ต้องการความแข็งแรงทนทาน และรับน้ำหนักได้ เช่น เกวียน เรือ ครก สากไม้ ค้อน ไร่ย่ ด้ามกรวย ไร่ย่ ดั้ง เขื่อนหมาก เป็นต้น เครื่องมือเครื่องใช้ทำจากไม้เนื้อแข็งจะหาเป็นสองลักษณะ คือคงรูปทรงเดิมให้เห็น หรือแปรรูปจนไม่เห็นรูปทรงเดิมของต้นไม้มัน เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้เนื้อแข็งและยัง คงมีเค้ารูปทรงเดิมอยู่ ได้แก่ เรือขุด ครก เขียง เป็นต้น ในนิราศพระปฐมภุมกล่าวถึงเรือขุดไว้ดังนี้

เห็นเรือกลอนลาหนึ่งดูขึงขัง	ทั้งเนื้อหนังก็ดูอยู่มีลม
เจ้าของเข็นขึ้นคานอยู่นานนม	เจียนจะจมดินเปล่าไม่เข้าการ
	นิราศพระปฐม ๑๔

เรือกลอน คือเรือที่ขุดเป็นรูปร่างแล้วแต่ยังไม่ได้เปิก คือถ่างเรือให้พายออกโดยวิธี สุมไฟให้ร้อน ต้นไม้ที่นำมาขุดเป็นเรือต้องเป็นต้นไม้ขนาดใหญ่ ขึ้นอยู่กับความต้องการของเจ้าของ เรือ ขุดตามความยาวของลำต้นคล้ายต้นไม้ว้าก ให้ส่วนโค้งของลำต้นเป็นส่วนท้องเรือ เรือขุดจึง เป็นไม้ต้นเดียวตลอดลำเรือมีลักษณะเค้าโครงเดิมของต้นไม้มันให้เห็น

ส่วนของลำต้นที่นำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้โดยการแปรรูปจนไม่เห็นรูปทรงเดิมของ ต้นไม้ มีทั้งที่เป็นไม้ไผ่ และไม้แก่น ที่เป็นไม้ไผ่จะนำมาเหลาและเกลาให้เป็นรูปทรงต่าง ๆ เช่น ไม้คาน ด้ามของอุปกรณ์ต่าง ๆ เครื่องมือจับสัตว์ ไม้สอยผม ไม้สัฟ เป็นต้น ในนิทานคำกลอนเรื่อง

โคบุตร และพระอภัยมณี กล่าวถึงการนำไม้ไผ่มาเลื่อมเป็นไม้สอยวราคม และใช้สีฟ้า ดังนี้

พระพิศนุเครื่องสาอางที่วางไว้

เลื่อมไม้ไผ่น้อยน้อยมาสอยคม

ลางนางหัดสนิทาไม่ปิดนม

นัตถุยาตมสิ่งหัดอยู่กับกาย

โคบุตร หน้า ๔๔

ฝ่ายจีนจามพราหมณ์แขกเหี่ยวแบกไม้

มากองไว้ข้างเขาจะเผาผี

บ้างตัดไม้ไผ่แขวนเฉลยดี

ช่วยกันสีฟพลางกลางศิลา

พระอภัยมณี หน้า ๑๔๓

นอกจากจะนำไม้ไผ่มาแปรรูปเป็นของใช้โดยตรงแล้ว ไม้ไผ่ยังสามารถแปรรูปด้วยการจักให้เป็นเส้นบาง ๆ เรียกว่าตอก แล้วนำมาใช้เป็นวัสดุในการสานเป็นสิ่งของเครื่องใช้และพุ่มมัดสิ่งของต่าง ๆ ได้ บางแห่งจักตอกไม้ให้เป็นเส้นใหญ่ ๆ แบบ ๆ นำมาสานเสื่อ เรียกว่าเสื่อสาแพน ในกลอนบทละครเรื่องระเด่นลันได กล่าวถึงเสื่อสาแพนที่ทอด้วยไม้ไผ่ ดังนี้

พอพลีเพล้เวลาจะสาไถน

ยุ้งชุมชุมคว้นแล้วเข้าที่

บรรทมเหนือเสื่อสาแพนแทนณิ

ภูมิซบเขาเมาภัยชา

ระเด่นลันโล หน้า ๑๙๖

ส่วนไม้เนื้อแข็งก็นำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ โดยการดัดแปลงจนไม่เห็นรูปทรงเดิมของต้นไม้ มีเป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นของใช้ขนาดใหญ่และเล็ก เช่น เกวียน เขื่อนหมาก โต๊ะ หีบ เป็นต้น นอกจากนี้เนื้อแข็งแล้ว ไม้เนื้ออ่อนก็นิยมนำมาใช้ทำที่สุดที่ต้องการให้มีน้ำหนักน้อย ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงหีบที่ทำด้วยไม้ฉะฉาวไว้ดังนี้

บ้างเลือกผ้าสารพัดแล้วจัดจับ

เอาใส่หีบใบใหญ่ไม้ชาฉา

บ้างนั่งปรุทุงซึ้งถึงตำรา

เร่งจัดหาเพื่อไปในทะเล

พระอภัยมณี หน้า ๑๑๙

ใบ คุณสมบัติและรูปทรงของพืชในส่วนที่เป็นใบของต้นไม้ที่นำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้
ที่เห็นได้ชัด คือ พัดใบตาล เสื่อ หมวก สมุก เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความคิดในการออกแบบ
ขึ้นพื้นฐานอย่างง่าย ๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการในการใช้สอย เช่น ใบตาล ซึ่งมีลักษณะแบน
กว้างคล้ายฝ่ามือ ใบใหญ่ มีก้านใบแข็งเป็นด้ามจับได้สะดวก นำมาตัดแต่งทำหมวกใบและด้ามให้
เรียบร้อยใช้เป็นพัดได้เป็นอย่างดี ซึ่งยังคงให้เห็นรูปทรงเดิมของใบตาลได้ชัดเจน ในนิทานคำกลอน
เรื่องสิงหนครภพกล่าวถึงการใช้ใบตาลทำพัดบอกไว้ดังนี้

พระทรงนั่งหลังอินทรีมีมณฑป

เครื่องสูงครบจามรชอนสุริย์ฉาน

มยุรฉัตรพัดโบกสลับใบตาล

โบกอยู่งานไปพลางกลางอัมพร

สิงหนครภพ หน้า ๒๖๐

ใบของพืชที่มีขนาดใหญ่ มักจะนำมาใช้ในการทอสิ่งของต่าง ๆ เช่น ใบกล้วย ใบบัว
ใบกะพ้อ เป็นต้น ในนิราศเมืองแกลงกล่าวถึงการใช้ใบกะพ้อทอได้ไว้ดังนี้

มีเคหาอารามงามระรื่น

ด้วยฟางพันท่อนไม้ไพรระหง

ตัดกะพ้อทอได้ทุกไร่ถาง

พินลึงกลางทางทุ่งกรรพตลอด

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๐

ผล ส่วนผลของพืชที่นำมาใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้ ได้แก่ มะพร้าว น้ำเต้า เป็นต้น บางแห่งใช้กะลามะพร้าวทำ กระบวยตักน้ำ กะจ๋าดักอาหาร บางแห่งใช้มะพร้าวทั้งลูก โดยเฉพาะ มะพร้าวแห้งซึ่งมีคุณสมบัติในการลอยน้ำได้เป็นอย่างดี นำมาใช้เป็นทุ่นลอยน้ำ ในนิราศสุพรรณ กล่าวถึงการนำมะพร้าวแห้งทั้งเปลือกมาผูกไว้ข้างเรือเป็นทุ่นกันเรือกระทบกันไว้ดังนี้

เสียงปั้งปึงดังเขม็งดูเคร่งเครียด

เรือก็เปียตบดกันเสียงทวนไหว

มะพร้าวผูกหวางกลางข้างละใบ

กันมิให้เรือชนกระทบกัน

นิราศสุพรรณ หน้า ๖๙

โลหะ คือ ธาตุที่กลุ่มาจากแร่แล้ว เช่น เหล็ก ทองแดง ทองคำ ดีบุก เงิน เป็นต้น ชาวบ้านนำโลหะมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ โดยใช้โลหะผสมระหว่างทองคำ เงิน และ ทองแดง แต่ส่วนมากจะเป็นโลหะชนิดเดียวกัน โลหะที่ชาวบ้านนำมาใช้มากที่สุด ได้แก่ เหล็ก เพราะเหล็กมีคุณสมบัติด้านความแข็งแรง ทนทาน ราคาถูก เหมาะที่จะนำมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ ที่ต้องใช้งานเป็นประจำ และเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทนแรงกระทบมากที่สุด ในราชันพิลาป กล่าวถึง บาทรรที่กัดด้วยเหล็กไว้ดังนี้

ทั้งผ้าพาดบาตรเหล็กของเล็กน้อย

ขโมยถอยไปทิ้งเรือไม่เหลือหลอ

เหลือแต่ผ้าอาดัยเสียใจคอ

ชาวบ้านทอดวายแทนแสนศรัทธา

ราชันพิลาป หน้า ๓๙๔

นอกจากนี้อาวุธที่ใช้ในการทำศึกสงคราม มักจะทำด้วยเหล็กซึ่งจะต้องเป็นเหล็กที่มีความคงทนมากเป็นพิเศษ เพื่อให้มั่นใจได้ว่าอาวุธนั้นจะไม่แตกหักในขณะต่อสู้กับข้าศึก ความรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของเหล็กนั้น แสดงให้เห็นในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งกล่าวถึงการคัดเลือกเหล็ก

ชนิดต่าง ๆ นามาท้าดาบ ดังนี้

จะจัดแจงตีดาบไว้ปราบศึก

ได้เสริ์จสมอารมณ์ตามตำรา

เอาเหล็กยอดเจดีย์มหาธาตุ

หอกสัมฤทธิ์กรีฑทองแดงพรแสงหัก

พร้อมเหล็กเบญจพรรณกลเม็ด

เอาเหล็กไหลเหล็กหล่อบ่อพรแสง

ทองคำสัมฤทธิ์นากอแจ

ตรองตริรักษาเหล็กไว้หนักหนา

ท่าพวางไว้ใหม่หาสาตราคม

ยอดปราสาททวารมาประสม

เหล็กบักสลักประดู่ตะปูเห็ด

เหล็กบ้านพร้อมเสริ์จทุกสิ่งแท้

เหล็กกาแพงน้ำผึ้งเหล็กแร่

เงินที่แท้ชาติเหล็กทองแดงดง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๔๕

นอกจากเหล็กจะมีคุณสมบัติในด้านความแข็งแรงทนทานแล้ว เหล็กยังให้ประกายไฟเมื่อกระทบกับเนื้อเหล็กด้วยกัน หรือกับของแข็งชนิดอื่น ชาวบ้านอาจจะเห็นประกายไฟดังกล่าวโดยบังเอิญจึงเกิดความคิดที่จะใช้ประโยชน์จากประกายไฟโดยหาวัสดุที่ติดไฟง่าย เช่น ฝ้าย ใยผ้า เศษใบไม้แห้ง มาเป็นเชื้อไฟให้ติดไฟได้ง่ายขึ้น ต่อมาพัฒนามาเป็นชุดไฟเพื่อให้สะดวกในการพกพาไปในที่ต่าง ๆ เพราะไฟเป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตประจำวันเป็นอย่างมาก เช่น ใช้สำหรับให้ความร้อนในการประกอบอาหาร ให้แสงสว่างและความอบอุ่น ซึ่งให้ความปลอดภัยในยามค่ำคืน เป็นต้น ในเวลาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงชุดเหล็กไฟที่ใช้ดีเพื่อจุดไฟไว้ดังนี้

วางยามเปิดล็อกแล้วชักชุด

เอาไม้พฤษ์พระยา

ดีเหล็กไฟจุดเทียนขึ้นแดงร่า

ปักเป็นขาพาดกันกุมารวาง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๔๕

ตะกั่ว เป็นโลหะอีกชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านนำมาทำเป็นของใช้ ซึ่งจะแตกต่างกับการใช้เหล็ก อย่างเห็นได้ชัด เพราะตะกั่วมีลักษณะอ่อน ละเอียดง่ายด้วยความร้อนและไม่เป็นสนิม ชาวบ้านจึง นำตะกั่วมาทำฝักบัวสำหรับอาบน้ำ การเจาะตะกั่วให้เป็นรูเล็ก ๆ เพื่อให้น้ำผ่านได้ ไม่จำเป็นต้องใช้ความร้อนสูงในการหลอมละลายเพียงใช้เหล็กแหลมเผาไฟให้ร้อนก็สามารถเจาะผ่านเนื้อตะกั่วได้ อีกทั้งฝักบัวสำหรับอาบน้ำจะมีความเปียกชื้นตลอดเวลา คุณสมบัติของตะกั่วที่ไม่เป็นสนิมจึงช่วยให้ตะกั่วมีอายุการใช้งานได้นาน และตะกั่วเป็นโลหะที่มีเนื้ออ่อนและเปราะ หากนำไปใช้ทำของใช้ที่ต้องกระทบกับของแข็งอื่น ๆ เสมอ ๆ ก็จะเสียรูปและแตกหักง่าย การที่ชาวบ้านนำตะกั่วมาทำฝักบัวอาบน้ำ จึงเป็นสิ่งที่แสดงถึงความรู้ และประสบการณ์ที่ชาวบ้านมีเกี่ยวกับคุณสมบัติของโลหะชนิดต่าง ๆ และเลือกใช้ได้เหมาะสมกับชนิดของเครื่องมือเครื่องใช้ ในสาขาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงฝักบัวที่ทำด้วยตะกั่วไว้ดังนี้

ครั้นถึงอ่างวางอยู่ที่นอกชาน

สองสารถีขึ้นนั่งบนเตียงต่ำ

จึงไขน้ำจากบัวตะกั่วมา

น้ำก็พร่าพรายพรูดูกระเด็น

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๓๖

โลหะประเภทเงิน ทอง มักนิยมนำมาทำเครื่องประดับและตกแต่งของใช้ที่สำคัญ เพราะเป็นโลหะที่มีราคาสูงกว่าโลหะชนิดอื่น ในสาขาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงของใช้ที่ทำด้วยทอง และทองขาว ดังนี้

หอกดาบกระบี่ดาบสั้นหน้าคม

แพรวพรมสักหลาดกามหยั

ทองขาวทองเหลืองเครื่องดีดี

ถ้วยชามตามฉันทนายไว้

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๓

การใช้โลหะทำเครื่องมือเครื่องใช้อีกลักษณะหนึ่งคือ การผสมโลหะชนิดต่างๆ เข้าด้วยกัน เช่น ทองคำ เงิน และทองแดงผสมเข้าด้วยกันเรียกว่า นาก ซึ่งจะเป็นโลหะมีสีทองปนแดง เนื้อนากจะไม่อ่อน เช่น ทองคำ และเงิน เพราะมีส่วนผสมของทองแดงที่มีเนื้อโลหะแข็งกว่าผสมอยู่ด้วย ทั้งราคาจะถูกกว่าทองคำมากเท่า เหมาะที่จะทำของใช้ที่ต้องการความแข็งแรงปานกลาง ไม่ใช้กับงานที่ต้องการหนักกับของแข็งต่างๆ ชาวบ้านมักนิยมนำมาทำเครื่องประดับและของใช้บางชนิด เช่น แหวน ซึ่งมีกล่าวในนิราศกรุงเก่า ดังนี้

<u>แหวนนากจากนุชแล้ว</u>	ลึงทอง ไวฤา
เล็บจิกลิ้มเจียนนอน	นิ้วนิ้ว
ไม้สอยชันนางอน	งามสวัท พี่เอ๋ย
จากจระเขยวาดคิ้ว	ขาดคิ้วเขียนไว้
	นิราศกรุงเก่า หน้า ๓๔๔

ความต้องการใช้โลหะชนิดต่าง ๆ ในการทำเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับ และเครื่องรางของขลังต่าง ๆ คงมีเป็นจำนวนมากจึงทำให้แหล่งแร่ที่มีอยู่ไม่เพียงพอ ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องเสาะแสวงหาแหล่งแร่แห่งใหม่มาทดแทนซึ่งต้องค้นหาด้วยความยากลำบากมากขึ้น เนื่องจากไม่มีเครื่องมือที่ใช้ในการขุดเจาะลงไปใต้พื้นดินได้ลึกเช่นในปัจจุบัน เครื่องมือที่ชาวบ้านใช้เป็นเพียงขุดและทุบย่อยแร่ด้วยกำลังคนเท่านั้น ในนิราศสุพรรณกล่าวยถึงการค้นหาแหล่งแร่ และรื้ออรรถการขุดหาแร่ไว้ดังนี้

เกวียนนำตาแหน่งแร่	แลหลาย
ทุบเหล็กแตกเนื้อทราย	พรวนพรวน

เหมือนรู้ผู้เฒ่าตาย

ถิ่นแร่ แม่เอย

ชมเล่นเยนบายคัลลอย

คสาเพื่อเสื่อชนอง

นิราศสุพรรณ หน้า ๓๑๗

งานนิราศสุพรรณยังกล่าวถึงร่องรอยการทำเหมืองแร่ไว้ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านรู้จักชนิดของแร่ คุณสมบัติของแร่ชนิดต่าง ๆ และลักษณะของแร่ที่เหมาะสมจะนำมาใช้ประโยชน์ หรือประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ได้ดี อันแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการเลือกใช้วัสดุต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี ดังกล่าวไว้ในนิราศสุพรรณ ดังนี้

สุดเหมืองเปื่องขึ้นค้าง

หว่างเนิน

ลิ้นแร่แก่เก่าเกิน

เก็บทิ้ง

พลวงเหล็กได้กสุดเต็น

กระโดดค้ำ ตามแร่

ชมเล่นเทนเกลื่อนกลิ้ง

กลาดส้างอย่างผัน

นิราศสุพรรณ หน้า ๓๐๙

อวัยวะของสัตว์ วัสดุที่ได้จากสัตว์นำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ได้แก่ หนัง กระดูก เขาสัตว์ เป็นต้น คุณสมบัติของส่วนต่าง ๆ ของสัตว์ที่นำมาจะแตกต่างกันไป เช่น หนังสัตว์ มีความเหนียวคงทนอายุการใช้งานได้นาน เขาสัตว์มีความแข็งแรงทนทาน งาช้าง ชนบก มีความสวยงาม เป็นต้น ความสวยงามของอวัยวะของสัตว์ดังกล่าว เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศ ในหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์กล่าวถึงสินค้าส่งออกที่สำคัญของไทยไว้ดังนี้ "เรือสินค้าของไทยไปติดต่อค้าขายถึงอินเดีย เกาหลีมก สิงคโปร์ และมาเก๊า สินค้าออกที่สำคัญของไทยก็มีข้าว ไม้สัก ผาง น้ำมันมะพร้าว น้ำตาลทราย น้ำตาลโตนด เกลือ พริกไทย กระวาน

เร็ว ครั่ง ตีบุก เหล็ก งาช้าง และหนังสัตว์ เป็นต้น"^๑ ความสวยงามและคงทนของอวัยวะสัตว์ป่า ดังกล่าว ชาวบ้านจะนำมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับต่าง ๆ ตามความนึกคิดของแต่ละคน จากประสบการณ์ที่สั่งสมมา หรือตามความต้องการของตลาด ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ กล่าวถึงการนำส่วนต่าง ๆ ของสัตว์มาใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้ ดังนี้

หนังสัตว์ การนำหนังสัตว์มาทำของใช้จะมีทั้งที่ใช้ประโยชน์จากความเหนียว และคงทน ของหนังสัตว์ หรือใช้ความสวยงามของลวดลายและสีสันของหนัง การใช้ความเหนียวคงทนของหนังสัตว์มาทำของใช้นั้น ชาวบ้านคงไม่ได้ใช้เฉพาะหนังสัตว์ป่าเท่านั้น ชาวบ้านคงใช้หนังวัวหนังควาย ที่เป็นสัตว์เลี้ยงในบ้านมากเช่นกัน เพราะหนังวัวหนังควายหาได้ง่ายกว่าเนื่องจากชาวบ้านเลี้ยงไว้เกือบทุกครัวเรือน เพื่อใช้ในการไถนา และช่วยแรงงานด้านอื่น ๆ และหนังวัวหนังควายมีความคงทนที่สุดเหมาะที่จะนำมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ทั่วไป ในนิราศสุพรรณ และนิทานคำกลอนเรื่อง สิงห์ไตรภพกล่าวถึงเชือกที่ทำด้วยหนังไว้ดังนี้

เขาก็เอาเชือกหนังมาทั้งหมด

ดูเรียงสาสาดัดเป็นด้นมา

เป็นส่วยส่งเชือกหนังกับมังสา

ถึงจะไปภูให้ปราชญ์แทน

ผูกเข้าหมดเรือใหญ่ให้เบหน้า

ควายก็พาเชือกหนังวิ่งกันไป

นิราศสุพรรณ หน้า ๖๔

ในเมืองแก้วโกญจาปิลแสน

ดูอันแน่นเสือพนันขบตาย

สิงห์ไตรภพ หน้า ๑๒๔

^๑สำนักนายกรัฐมนตรี. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓

ส่วนการใช้ความสวยงามและสีสันของหนังสัตว์มาทำของใช้ ได้แก่ การทำหนังเสือมาทำเสื้อผ้าของนักบวช น่าจะเป็นหนังเสือโคร่งซึ่งฉีกสีและลายเป็นสีน้ำตาลเหลือง คล้ายสีของเครื่องนุ่งห่มพระสงฆ์ อีกทั้งความหนาของหนังและขนสัตว์จะช่วยให้ความอบอุ่นแก่ร่างกายได้เป็นอย่างดี ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงการหาหนังเสือมาเพื่อเป็นเครื่องนุ่งห่มนักบวช ดังนี้

ยิ่งไปอยู่เกาะแก้วแล้วขยัน

สุมาลีว่านี่แน่แม่ธิดา

อยากพบพี่ศรีสุพรรณมัจฉา

แม่ช่วยหาหนังเสือเพื่อสักใดตร

พระอภัยมณี หน้า ๙๓๓

นอกจากนี้บางแห่งอาจใช้ทั้งความคงทนและความสวยงามของหนังสัตว์ควบคู่กันไป โดยนำหนังสัตว์มาทำเป็นเสื้อ ดังกล่าวไว้ในนิราศตามเสด็จทัพสุพรรณน้อย ดังนี้

เพื่อดัดเพี้ยนสลัดหน้าโฉด

เยียวว่าตายเยียวไร

เพยออกนัยดา

แน่งนพอนชว้าสู

เฉาสา หัตถ์แสด

กรู

โยยิ่ง วังเส้า

เสื้อหนัง

นิราศตามเสด็จทัพสุพรรณน้อย หน้า ๘๒

งาช้าง งาช้างเป็นวัสดุที่หาได้ยาก และมีความสวยงามเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศจึงทำให้มีราคาแพง มีคนงาช้างมาทำของใช้ประเภทตั้งอวดแขกที่มามีบ้าน ไร่ทำเครื่องประดับ หรือเป็นส่วนประกอบของของใช้ต่าง ๆ ที่ไม่ได้ใช้งานหนัก เช่น ดันฉ่อง ตุ่มหรือฝักมีด กลีซึ่งเป็นภาชนะสำหรับใส่หมากบุนหรี โดยมากมีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีลวดลายแกะสลักได้ ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงกลีที่ทำด้วยงาช้างไว้ดังนี้

ฝ่ายนาวิที่จะตามเสด็จด้วย
บ้างอุตสาหของสารองไป

ล้วนสะสวยโสภาอัธมาสัย
แทบตะไกรกระจากหัวโสกสิ่ง
พระชมัยณีนี หน้า ๑๑๙

หางน้ำ หางน้ำเป็นเส้นขนที่มีความยาว และเหนียวพอประมาณ เป็นคุณลักษณะที่เหมาะสม
จนนำมาเป็นวัสดุสำหรับปิดสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งให้ทั้งประโยชน์และความสวยงาม เป็นสิ่งประดิษฐ์ที่เกิด
จากความนึกคิดของชาวบ้านในการนำวัสดุซึ่งมีลักษณะรูปทรงดังกล่าว มาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน
ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

หน้ารบายลายทับสลับสี
เปิดมุ้งเมียงมองเห็นน้องน้อย

มุ้งผู้ใดมีแล้หางน้ำน้อย
เจ้าทลัษน้อยเพ่งพิศจิตหยาม
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๖๔๔

รังสัตว์ วัสดุที่ได้จากสัตว์อีกชนิดหนึ่ง คือรังของสัตว์ เช่น รังของผึ้ง รังไหม เป็นต้น
รังผึ้งนั้นนำมาทากแล้วทึบเป็นเทียน โดยมีเส้นใยอยู่ตรงกลางใช้สำหรับจุดไฟให้แสงสว่าง เรียกว่า
เทียนขี้ผึ้ง หรือนำมาทาสีผึ้งใช้ทาริมฝีปากได้ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการทึบเทียน
และการใช้ขี้ผึ้งไว้ดังนี้

ฝ่ายพวกข้าไทเฝ้าของ
บ้างก็มาเฝ้ากรวยช่วยกันดู

หมากพลูใบตองที่มีอยู่
บอกหมากพันพลูขี้ผึ้งเทียน
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๔

พลายแก้วก็เสกขี้ผึ้งให้

เก้าแก้วรับเอาเข้าสีพลัน

ด้วยหัวใจกรณียัดขยัน

ยายทองประศรีนี้หน้าหน้าไป

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๕๑

ส่วนรังไหมนั้นนำมาต้มสาวเย็บเป็นเส้นด้าย นำมาทอเป็นผืนใช้ตัดเสื้อผ้า ด้ายไหมใช้ปัก
ลวดลายต่าง ๆ ได้ด้วยซึ่งจะมีความบางเบาและเงางาม เป็นผ้าเนื้อดีราคาสูงกว่าฝ้าย ในเรื่อง
ขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการนำรังไหมมาใช้ประโยชน์ ดังนี้

ครานั้นนางพิมกับสายทอง

ตะวันฉายน่ายแสงอินทัย

อยู่ในห้องปักสะดึงกรึงไหม

จะลงไปอาบน้ำด้วยทันที

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๐๗

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นได้ว่าชาวบ้านใช้สติปัญญาในการคัดเลือกสรรวัสดุต่าง ๆ ที่มี
อยู่ในท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ได้อย่างคุ้มค่า คุณสมบัติของวัสดุเหล่านี้มีแตกต่างกัน ความเหมาะสมใน
การนำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้จึงแตกต่างกันไป เช่น เหล็กมีความแข็งแรงทนทานเหมาะที่จะ
ทำเป็นเครื่องมือต่าง ๆ ที่ต้องการน้ำหนักในการทุบ ตอก ตี และความคมในการตัด ถ้าต้องการ
ภาชนะบรรจุของแห้ง เครื่องจักสานสามารถประดิษฐ์ได้หลายรูปทรงตามลักษณะของผลผลิตที่ได้
ด้วยการออกแบบอย่างเรียบง่ายแต่วัสดุต่าง ๆ เหล่านี้สามารถตอบสนองความต้องการใช้สอยในชีวิต
ประจำวันได้ดี อันแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการเลือกวัสดุเพื่อประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้
ได้เป็นอย่างดี

๒.๔.๒ กรรมวิธีในการประดิษฐ์ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ของชาวบ้าน

มีวิถีที่ไม่สลับซับซ้อนมากนัก บางชนิดดัดแปลงตกแต่งเพียงเล็กน้อยก็สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้

หรือแปรรูปแล้วนำมาประดิษฐ์เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ได้อีกหลายรูปแบบ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ของชาวบ้านจะมุ่งเน้นที่ประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวันเป็นหลัก และเพื่อสนองความต้องการตนในพิธีกรรมต่าง ๆ เครื่องมือเครื่องใช้ดังกล่าวจึงมีลักษณะผสมผสานในเรื่องของวัสดุ วิธีการทำรูปแบบ ซึ่งได้ทั้งประโยชน์ใช้สอย และความงามทางศิลปะควบคู่กันไป เทคนิคการทำดังกล่าวจะแตกต่างกันไปตามลักษณะของวัสดุดังต่อไปนี้

วิธีทำเครื่องมือเครื่องใช้จากไม้ เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากไม้จะใช้เครื่องมือในการทำเช่นเดียวกับการสร้างที่อยู่อาศัย คือ เลื่อย มีด สว่าน เหล็กหมาด ตะไบ คีม ค้อน เป็นต้น ส่วนวิธีการทำหรือแปรรูปวัสดุจะใช้วิธีการเช่นเดียวกับการสร้างที่อยู่อาศัย คือ ตัด ถาก ขุด เกลา เหลา เจาะ แกะ กลึง หากเป็นไม้ไผ่ หวาย กก กระจูด ฯลฯ จะมีการจัก ถัก สาน เพิ่มเข้ามา จะเห็นได้ว่าวิธีการแปรรูปวัสดุในการสร้างที่อยู่อาศัยและการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้เหมือนกัน จะแตกต่างกันในเรื่องของรูปทรงและกระบวนการทำหรือก่อสร้าง ในแต่ละกรณีเรื่องสังข์ทองกล่าวถึงชนิดที่ใช้สำหรับจักดอก ด้งนี้

ที่ทุ่งฟ้าตาเืองถือนิดดอก

นางบอกแล้วพากันผายคัน

เข้าไปใกล้องค์พระทรงธรรม

ก้มเกล้าอภิวาทน์สตา

สังข์ทอง หน้า ๒๐๔

ด้วยเครื่องมือและกรรมวิธีดังกล่าวชาวบ้านสามารถประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันได้มากมาย เช่น กระดัง กระจาด กระชอน กระตืบ ตชเกรง เป็นต้น ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงภานะสำหรับนำสิ่งของในการเดินทาง ซึ่งทำด้วยวิธีการจักสาน ได้แก่ โพล่ แพ้ม ไร่ด้างนี้

ที่พวกท่านหาไม่มากำคาน

จักสานโพล์เพิ่มแซมดยกรา

ที่ได้เป็นนายหมวดคอยตรวจตรา

เสียงเสียดกริครื้นรื้นเริงกัน

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๖๒๓

เครื่องจักสานจะมีความสวยงามอยู่ในตัวอันเกิดจากวิธีการสาน การขัดลาย และการผูกมัด
 หวายเป็นลายต่าง ๆ ซึ่งได้ทั้งประโยชน์ใช้สอยและความสวยงามคู่กันไป ในนิราศกรุงเก่า
 หลวงจักรปาณี กล่าวถึงวิธีการสานดยเกรง กระดัง ไว้ดังนี้

นางหัดเย็บเมื่อเช้า

ปลาแพง

เรียงหัดสานดยเกรงกระดัง

นวนนางนั่งแนบแนง

ทุมพัก ฟินา

เตือนว่าสานหนึ่งหึ่ง

บอกให้เห็นงาม

นิราศกรุงเก่า หน้า ๓๔๑

ในนิราศกรุงเก่าได้อธิบายวิธีการสานหนึ่งหึ่งไว้ว่า หมายถึงการสานให้ตื้น ๆ ลึก ๆ จะเห็น
 ได้ว่า เครื่องจักสานที่สำเร็จออกมามีรูปทรงและลวดลายสวยงามนั้นต้องใช้เวลาและความ
 พยายามในการสานมากพอสมควร จึงจะได้ภาชนะจักสานแต่ละชิ้น

วิธีทำเครื่องมือเครื่องใช้จากโลหะ โลหะที่นิยมใช้เป็นหลักในการทำเครื่องมือเครื่องใช้
 มีอยู่ ๓ ชนิด คือ เหล็ก ทองเหลือง และทองแดง โลหะที่นำมาใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้วิธีการทำ
 เช่นเดียวกับโลหะชนิดอื่น ๆ คือ ต้องใช้ความร้อนเข้ามาช่วยในการเปลี่ยนรูปทรงให้โลหะเกิดความ
 ย่นตัวแล้วจึงนำไปตี ตัด หรือหล่อให้เป็นรูปทรงภาชนะตามที่ต้องการ ในסקาเรื่องขุนช้างขุนแผน
 กล่าวถึงขุนแผนทำพิชิตดาบฟ้าฟื้น ซึ่งเป็นการทำเครื่องมือที่เป็นโลหะด้วยวิธีการดี ดังนี้

เอามาผูกคอกวนเข้าเป็นแพน

ไว้สามวันขัดเหล็กนั้นเล็กลง

ขัดเหล็กครบเสร็จจึงเจ็ดครั้ง

ก็ตัดไม้ปลูกศาลขึ้นเพิงตา

เพิงทองติดตั้งเข้าทั้งคู

เอาสุบทั้งตั้งไว้หน้าพิธี

ช่างเหล็กติดมือถือทั้งกรุง

วางสายสิญจน์เสกกลางเลขยันต์

ครั้นได้พิธียกฤกษ์ราชฤกษ์

ขุนแผนสูบเหล็กให้แดงดี

ที่ตรงกลางกว้างงามสามนิ้ว

เผาสุบสามแดงแทงตะไบ

อาบดินมิได้มีขนแมวพาด

เลี่ยมพรายคล้ายแสงแมลงทับ

ด้ามนั้นหาด้วยไม้ชัยพฤกษ์

เอาผงพรายร้อยอุประจุพลัน

เผาให้แดงดีแผ่ขยายผาง

ยังคงแผ่พองงามตามตำรา

พอกระทั่งฤกษ์เข้าเสาร์สิบห้า

แล้วจัดหาสาวพืดเครื่องบัตรพลี

สี่รชหมูเปิดไก่ทั้งบายศรี

เอาถ่านที่ได้อ้อยอย่างวางนั้น

ผ้าขาวนุ่งผ้าขาวหมุดคุมสัน

คนสำคัญคอยดูซึ่งฤกษ์ดี

พระอาทิตย์เที่ยงฤกษ์ราชสีห์

นายช่างตีวีตรูปาให้เรียวปลาย

ยาวถึงศอกก้ามหน้าลูกไก่

บัดเดี๋ยวจึงเกลี้ยงพลันเป็นมันยับ

เลี่ยมปราดเนื้อเขียวดุดมหนัก

ปลั่งปลาบวาวรับแสงตะวัน

จารึกยันต์พุทธจักรที่เหล็กกัน

แล้วเอาชันกรอกด้ามเสียบัดดล

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๕๔ - ๓๖๐

จากตัวอย่างที่ยกมา กล่าวถึงเครื่องมือเครื่องใช้ในการตีเหล็ก คือ สุบลม ทั้ง ตะไบ และเครื่องมือที่จำเป็นแต่ไม่ได้กล่าวถึง คือ ค้อน คีม จากเครื่องมือธรรมดาเหล่านี้ ช่างสามารถตีเหล็กให้เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ได้หลายชนิด โดยเฉพาะการตีตามดั่งกล่าวแสดงให้เห็นความประณีต และความพยายามของนายช่างในการตีเหล็ก และเขยหลายครั้งจนเหล็กมีเนื้อแน่นตามตำรา แล้วจึงตีขึ้นรูป ในการตีแต่ละครั้งจะต้องเผาเหล็กให้ร้อนจนอ่อนตัว แล้วจึงตีโดยตีสลับกับการเผาเหล็ก

จนได้ดาบที่มีขนาดต้องตามตำราแล้วจึงนำมาดะใบให้เรียนเล่นไม่ให้มีรอย ซึ่งเชื่อกันว่าเหล็กเนื้อดี
จะต้องมีสีเขียวเป็นเงาเลื่อม เมื่อทำดาบเสร็จแล้วชาวบ้านจะทำการทดสอบผลงานที่ท้าวว่าใช้ได้
หรือไม่ แสดงให้เห็นถึงความรอบคอบในการทำเครื่องมือเครื่องใช้โดยเฉพาะดาบซึ่งเป็นอาวุธที่สำคัญ
ชนิดหนึ่งในสมัยนั้น หากดาบเนื้อไม่แข็งและไม่คมอาจจะทำให้เสี่ยงพล้ำในการต่อสู้กับศัตรูได้ ในสภา
เรื่องขุนช้างขุนแผนแสดงให้เห็นการทดสอบดาบที่ท้าวเสร็จแล้ว ดังนี้

เห็นต้นรังงามสามก่ากึ่ง

หวดฝักขาดพับลงกับที่

เบาไหลไม่ระคายค้ำลายหยาบปส

ก็จรรลึกล้มมาไม่ช้านาน

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๖๐

โลหะประเภททองเหลืองและทองแดง มีวิธีการทำทั้งแบบตีและหล่อ เครื่องมือเครื่องใช้ที่
ทำจากทองเหลืองและทองแดง ได้แก่ ฟาน เืองเทียน ดะบัน ชองที่ใส่สฟู่ ร้อง เป็นต้น มาโนช
กนกพันธ์ กล่าวถึงการนำทองแดงมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ไว้ดังนี้

... ทองแดง ในการทำดัดกรรมนั้นจะต้องนำเอาทองแดงมาผสมกับโลหะอีก ๑ หรือ ๒
ชนิด คือ ทองและดีบุก สิ่งนี้รู้จักกันดีและชาวบ้านใช้กันแพร่หลาย คือ " ชันลงหิน" ซึ่งทำ
กันมาที่บ้านบุ อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ชันลงหินทำด้วยทองแดงผสมดีบุกและ
เศษทองนำไปใส่ในเบ้าหลอมซึ่งทำจากดินผสมเกลบเหมือนอิฐ หมกกลงไปในถ่านไฟที่ร้อนจัด
จนโลหะทั้งสามอย่างละลายเป็นเนื้อเดียวกัน แล้วเทลงไปในเบ้าที่มีน้ำหล่ออยู่เป็นแผ่นกลม
แล้วเอาไปเผาไฟอีกทีหนึ่ง พอได้แล้วก็ล้างมือดีแล้วโดยใช้ก้อนขนาดใหญ่ตีจนเนื้อทองแข็ง
ดีไม่ออกก็เอากลับผสมถ่านไฟใหม่ พอได้ที่ก็นำเอาออกมาตีอีกที ทำเรื่อยไปจนขึ้นเป็นรูปตาม
ขนาดที่ต้องการ การตีขึ้นต้องใช้เวลาช้านานเป็นพิเศษ ต่อจากนั้นนำชันที่ดีเป็นรูปแล้วมาตี

ตกแต่งอีกทีหนึ่ง เรียกว่า "ดีลาย" นอกจากนั้นก็ถึงขั้นขัดเงา เรียกว่า "ลงหิน" ... ๑

ในนิราศสุพรรณ สุนทรภู่ กล่าวถึงบ้านบุ่งที่ชาวบ้านมีอาชีพตีชันซึ่งแสดงให้เห็นว่าวิธีการตีเป็นวิธีหนึ่งที่ชาวบ้านใช้ในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นโลหะ ดังนี้

ผลย่านบ้านบุ่ง	ตีชัน
ชุกคิดเคยชมจรร	แจ่มฟ้า
ยามยามหากันกัน	กินชีก จลิกแยะ
มีคู่ชูชันหน้า	นุชปลื้มลิ้มเดิม
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๑๔

ส่วนวิธีหล่อโลหะมีมาแต่โบราณเช่นกัน และพัฒนามาต่อกันมา แต่เดิมการหล่อโลหะจะใช้วิธีปั้นดินเหนียวเป็นแบบ แล้วทุ้มขึ้นทุ้มขึ้น แล้วเสร็จแล้วเผาสารอกเอาขึ้นตั้งออกทำให้เกิดช่องว่างระหว่างแบบดินและดินขึ้น แล้วจึงเทโลหะที่หลอมแล้วเข้าไปแทนที่ขึ้น ตั้งปล่อยโลหะเย็นลงแล้วจึงกระเทาะเอาดินขึ้นออก ตกแต่งขัดเนื้อและผิวโลหะให้เรียบก็จะได้โลหะหล่อเป็นรูปต่าง ๆ ตามต้องการ การหล่อโลหะใช้ทั้งการหล่อเหล็ก ทองเหลือง ทองแดง ทองคำ เป็นต้น ในนิราศนรินทร์กล่าวถึงร่องรอยการร่อนและหล่อทองที่ตำบลบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ไว้ดังนี้

บางสะพานสะพาดหิน	สะพานทอง
ถาสพานสุวรรณรอง	รับเจ้า

จมานิช กงกชพันธ์. "หัตถกรรมพื้นบ้าน," ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๑๓. ๒๕๑๒. หน้า ๗๘.

ถ้าโฉมแม่มาฉลอง

รอยร่อนเหนือบาป

พิมพ์มาศ นีภา

แบบเนียนพคุณ

นิราศนรินทร์ หน้า ๒๔

ในราชนิลาป กล่าวถึงนายช่างทอของ ที่ทอของให้เป็นรูปแบบต่าง ๆ ด้วยวิธีการหล่อ
ไว้ดังนี้

มิให้เคื่องเบสียงปลดเสียดศักดิ์

แม้มีสิ่งที่จะจำพวกช่างทอ

สนอมรักร้อยปีไม่ลืมมอง

หล่อจำลองรูปวางไว้ข้างเตียง

ราชนิลาป หน้า ๓๐๔

วิธีทำเครื่องมือเครื่องใช้จากเส้นใย วัสดุที่เป็นเส้นใย เช่น ด้ายไหม ด้ายฝ้าย เมื่อทำเป็น
ของใช้ต่าง ๆ จะต้องนำมาทอหรือถัก เช่นด้ายฝ้ายสามารถนำไปถักเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น
แห อวน ตาข่าย สวีง ยอ โพงพาง เปล เป็นต้น ในบทละครนอกเรื่องสังข์ทอง และนิราศวัดเจ้าฟ้า
กล่าวถึงเครื่องมือจับสัตว์ที่ถักจากเส้นด้ายไว้ดังนี้

ลู่วงมรคมาถึง

สั่งให้ชิงช้าไว้ชายไพร

นางคนปักชวาทที่ปากทาง

ขี่กระบือเข้าคั่นอยู่เกรียวกราว

ป่าชิงมฤดาเคยอาศัย

ข้างดักแร้วแล้วใส่บ่วงราว

หาช่างสันหัดขัดจันทน์ห้าว

โหลาวอิงไปทิ้งไพรวัน

สังข์ทอง หน้า ๑๒๔

ถึงบ้านบางธรณีแล้วที่เจ้า
เขากินหมูหนุ่จะกัดเกลือ

แผ่นสุธาก็ไม่ไว้มังษะเชื้อ

ไม่ก่อเรือแหหาปลาตาแบ

นิราศวัดเจ้าฟ้า หน้า ๑๒๙

การนำเส้นใยไหมหรือฝ้ายมาทอเป็นของใช้อีกลักษณะหนึ่ง คือนำมาทอให้เป็นผืนตามขนาด
ที่ต้องการใช้ หรือนำไปตัดเป็นของใช้ต่าง ๆ ได้อีก ในราชนันทิลปกล่าวถึงชาวบ้านทอผ้าถวายพระ
ซึ่งแสดงให้เห็นว่าวิธีทอเป็นวิธีการหนึ่งที่ชาวบ้านใช้ในการประดิษฐ์ของใช้ ดังกล่าวไว้ดังนี้

ทั้งผ้าพาดบาตร เหล็กของเล็กน้อย

ขโมยถอยไปทั้งเรือไม่เหลือหลอ

เหลือแต่ผ้าอาลัยเสียใจดอ

ชาวบ้านทอถวายแทนแสนศรัทธา

ราชนันทิลป หน้า ๓๙๔

การประดิษฐ์ของใช้ที่เป็นเส้นใยอีกชั้นตอนหนึ่ง คือการย้อมสีซึ่งจะช่วยให้คงทนและสวยงาม
สีที่นำมาย้อมเป็นสีที่ได้จากธรรมชาติทั้งสิ้น เช่น สีครามได้จากต้นคราม สีเหลืองแก่ ได้จากแก่นขนุน
แก่นแกล สีเหลืองทองจากแก่นต้นเขมา สีจำปาได้จากดอกคำฝอย หรือขมิ้น สีเพลาได้จากแก่นยอป่า
สีเขียวทองอ่อนได้จากต้นมะขูด ปรางโหด สีแดงได้จากครั่งดิบ หรือแก่นไม้พาง สีเทา และดำได้จาก
ผลมะเกลือ หรือเปลือกเงาะ ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ได้กล่าวถึงการย้อมสีธรรมชาติในการย้อมผ้า
ไว้หลายแห่ง ดังจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางสี ดังนี้

ตลาดแก้วแล้วไม่เห็นตลาดตั้ง

สองปากฝั่งก็แต่ล้วนสวนพฤษา

โอวันวันกลิ่นดอกไม้ใกล้คงคา

เหมือนกลิ่นผ้าแพรตำรามะเกลือ

นิราศภูเขาทอง หน้า ๑๔๔

วัดผางอำงชีอวี่	ราชผาง
<u>ผางย้อมย้อมแพรผาง</u>	ยั้งชิ่ง
แดงตุ๊กถูกแดดหมาง	หมองครว้า ด้าแอ
อกพิที่แด้นชิ่ง	ชูครว้าผาง
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๔

ในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนพลายแก้วบวชเณร ได้กล่าวถึงวิธีย้อมผ้าให้เป็นสีเหลืองด้วย
ขมิ้น และกล่าวถึงวิธีการที่ผ้าที่ย้อมสีสดไม่ซีดด้วยการใช้น้ำส้มหมก น้ำส้มที่กล่าวถึงน่าจะได้จาก
น้ำมะขามเปียก หรือน้ำมะขารูดที่มีฤทธิ์เป็นกรด หากต้องการฤทธิ์เป็นด่างจะได้จากน้ำขี้เถ้า น้ำปูนแดง
น้ำปูนขาว ซึ่งช่วยในการปรับสภาพน้ำสีย้อมผ้าให้ติดสีคงทนขึ้น ดังกล่าวไว้ดังนี้

บางคนออกมาหาขมิ้น	โหลกลั่นแล้วไปเอามาอีกหวา
อ่อมแม่เอ๋ยไม่เคยหรือไรนา	ย้อมผ้าซิดอยู่ดูไม่ดี
เอาน้ำส้มหมกแก้แลเห็นสุก	ทันทุกซ์แล้วทวนอหัวร่อรี
ช่วยกันผูกรวางถึงถึงทันที	แห้งดีเข้าไตรไว้บนพาน
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๑

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่าชาวบ้านใช้สิ่งของที่ได้จากธรรมชาติในท้องถิ่นให้เป็นประโยชน์
เพื่อแก้ปัญหาการยืดอายุการใช้งานของสิ่งของเครื่องใช้ และเพื่อให้มีความสวยงามเพื่อตอบสนอง
ความต้องการทางจิตใจ ประสบการณ์ดังกล่าวชาวบ้านได้จากการสังเกต ทดลองด้วยวิธีง่าย ๆ
สามารถใช้ประโยชน์ได้ดี และยังคงมีสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

เส้นใยที่ทอเป็นพื้นผ้าแล้ว ชาวบ้านจะนำมาดัดเย็บเป็นของใช้ในชีวิตประจำวันได้อีก
หลายอย่าง เช่น นำมาเย็บใส่หมวกหรือของมีค่า หรือนำผ้ามาทำเป็นเปลให้เด็กนอน ดังกล่าวไว้

จนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน และนิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ ดังนี้

จึงเย็บใ้ใส่ชนมกับส้มลิ้ม

แหวนราคาห้าช้างทองบางตะพาน

เวลาเช้าตัวอุ้มลงสระน้ำ

แล้งจึงสั่งพรากพระน้อยกลอยกาย

ทิ้งเข็มจันอัปลุกหลับหวาน

ส่วนต้องการเก็บใส่ในไหน้อย

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๒๐

เอาผ้าทาเปลกล้อมให้หลับไหล

พอจะไปเก็บผลหม่นม่วงปราง

สิงห์ไกรภพ หน้า ๑๔๓

นอกจากจะใช้เส้นใยฝ้ายและไหมในการทอเป็นพื้นผ้าแล้วนำไปตัดเย็บเป็นเสื้อผ้า หรือของใช้ต่าง ๆ แล้ว เส้นใยฝ้ายและไหมสามารถนำไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้อีก เช่นไหมนำไปปัก ลอยลายบนพื้นผ้าแข็งดงามยิ่งขึ้น การปักไหมในสมัยนั้นใช้วิธีการซึ่งสะดวกโดยชิงผ้าที่จะปักเข้ากับกรอบไม้สี่เหลี่ยมเพื่อให้ผ้าตึง ทำให้ปักง่ายได้ง่ายและลายปักไม่หย่อน จนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการปักสะดึงไว้ดังนี้

ตัวเราจะลงไปเมืองใด

ลืมือปักท่าเราธานี

ถวายไว้ในวัดเมืองสาธุ

สองทีหาผ้าเนื้อดีมา

ตำด้นประสมแล้วย้อมพื้น

เข้าสะดึงก็เรียงมเสมอไป

เมื่อเราจะคืนขึ้นม้าน

จะปักม่านไว้ให้เห็นประกายตา

ให้เป็นเด้ามูลงไปเบื้องหน้า

จัดหาสิ่งของด้วยทันใจ

สดชื่นม่วงมันด้วยเนื้อไหม

นางก็นั่งตั้งใจด้วยปรีดา

สองนางที่เลี้ยงเคียงข้าง

ร้อยไหมให้พลงทั้งซ้ายขวา

ปักเป็นเรื่องพระยามารา

ยกพลโยธากองทัพชัย

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๒๔

วิธีทำเครื่องมือเครื่องใช้จากส่วนต่าง ๆ ของสัตว์ ส่วนต่าง ๆ ของสัตว์ที่นำมาทำเป็น
เครื่องมือเครื่องใช้จะมีกรรมวิธีทำแตกต่างกันไปตามลักษณะของวัสดุ เช่น งาช้าง เขาสัตว์
ที่เป็นของหายาก ชาวบ้านนิยมนำมาทำเครื่องประดับ หรือส่วนประกอบของของใช้บางชนิดเพื่อเพิ่ม
คุณค่า และความงาม วิธีทำของใช้ที่ทำจากงาช้าง มักจะใช้วิธีการแกะสลักให้เป็นลวดลายและรูปทรง
ตามต้องการ ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

โตกพานให้ปิดจัดตั้งซ่อน

ทั้งผ้าผ่อนทับเรียบทุกสิ่งสรรพ

เครื่องให้พรนั้นจัดอันจันทร์

คันฉ่องแกล้งเป็นหน้าพรหม

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๔๓

ส่วนหนึ่งสัตว์นำมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น เลื่อ หนึ่งหน้ากลอง เป็นต้น หนึ่งวัวหนึ่ง
ชาวบ้านภาคใต้ใช้ทำตัวหึ่งตะลุงประกอบการละเล่นพื้นบ้าน การนำหนึ่งสัตว์มาใช้จะต้องตากให้
แห้ง หรือชิงใส่แดดเพื่อให้แห้งสนิท เมื่อแผ่นหนึ่งจวนแห้งจึงนำมาชุบด้วยกะลามะพร้าวทั้งด้านนอก
ด้านใน เพื่อให้ชนและเนื้อเยื่อออกหมดแล้วจึงนำไปแช่น้ำส้มอ่อน ๆ เพื่อล้างให้แห้งสะอาดแล้วจึง
ตากไว้ให้แห้งสนิท หนึ่งก็นำมาใช้ทำกลองนั้น หากเป็นกลองขนาดใหญ่ เช่น กลองทัดใช้ไม้ดีจะชิง
หน้ากลองด้วยหนึ่งวัว หรือหนึ่งควาย หากเป็นกลองขนาดเล็กดีด้วยมือ เช่น กลองแขก โทม ตะโพน
จะใช้หนึ่งแพะหรือหนึ่งลูกวัวซึ่งมีขนาดเล็ก และหนึ่งลูกวัวนั้นจะบางกว่าหนึ่งวัวหนึ่งควาย เวลาตี
จะให้เสียงก้องกว่า บางแห่งใช้หนึ่งงูเหลือม ในนิราศนรินทร์กล่าวถึงการทำกลองด้วยวิธีการชิงหนึ่ง
วัวดังนี้

แม่กลองกลองไปได้	อินดั่ง
ร้าวแต่กรปรยั้ง	หนึ่งค่อน
ทรวงพี่แผ่เพียงหนึ่ง	ชิงขอบ กลองเออย
กลองป้อ้นเรียนชื่อน	อกแดนคยนิงโรคม
	นิราศนรินทร์ หน้า ๑๓

วิธีทำเครื่องมือเครื่องใช้จากหิน หินเป็นแร่ธาตุประเภทหนึ่งมีอยู่ด้วยกันหลายชนิด ที่ชาวบ้านนำมาใช้ประโยชน์ เช่น หินแลง หินชนวน หินสบู่ หินดินสอพอง หินปูน เป็นต้น ในนิราศสุพรรณ และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการนำหินปูนมาเผาให้สุกแล้วลาดน้ำลงที่ก้อนหิน ขณะที่ยังร้อนอยู่ หินจะแตกเป็นผง นำไปผสมกับวัสดุอื่นใช้ในการก่อสร้างอาคารได้ หากใช้ในการปั้น ชาวบ้านจะนำปูนมาผสมกับน้ำเชื้อโสม ซึ่งได้จากเปลือกน้ำโสม ซึ่งขึ้นอยู่ตามป่า นำมาแช่ปูน น้ำเชื้อโสมมีคุณสมบัติทำให้ปูนแข็ง ส่วนหนึ่งว่าที่นำมาต้มเคี่ยวจะได้น้ำที่มีคุณสมบัติเหนียวยืดเกาะวัสดุต่าง ๆ ได้ น้ำส่วนผสมดังกล่าวมาผสมให้เข้ากันดีแล้วจึงนำไปปั้นเป็นสิ่งต่าง ๆ ได้ซึ่งแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการนำคุณสมบัติของพืช สัตว์ และแร่ธาตุ มาใช้ร่วมกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เลยทางบางบ้านแห่ง	หินมูล
เดิมว่าเตาเผาปูน	ปนไว้
ฉาบทัพลับชื่อสุร	เสียเปล่า เราเออย
อกหินนี้แลจะได้	ดูจอย่างอย่างปูน
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๓๔
กราบพระนมัสการแล้วออกมา	จัดได้นายสาเป็นช่างปั้น
ข้าไท้ชลกปูนพร้อมมูลกัน	น้ำเชื้อโสมนั้นทั้งหนึ่งร่ว

เหนียวดีแล้วขี้ขยันขึ้น

เป็นเหมือนสนิทไม่คิดตัว

นั่งดูอยู่ด้วยกันทั้งเมียพี่

งามดีถ้วนทั่วทั้งกายา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๒๘

๒.๔.๓ การทำให้คงทนและสวยงาม วัสดุธรรมชาติที่นำมาทำเครื่องมือเครื่องใช้ บางชนิดใช้งานแล้วเกิดการผุพังเสียหายได้ง่าย เช่น เครื่องหวาย เครื่องไม้ เป็นต้น ชาวบ้าน จึงคิดว่าวัสดุธรรมชาติบางชนิดที่มีคุณสมบัติในการรักษาเนื้อไม้มาช่วยในการปิดอายุการใช้งาน เครื่องมือเครื่องใช้บางประเภท ความคงทนจะอยู่ที่เทคนิคการทำ หรือการนำความร้อนเข้ามาเผา ให้เกิดความคงทนซึ่งอาจจะได้ความสวยงามพร้อมกันไปด้วย การรักษาเครื่องใช้ เครื่องหวาย ชาวบ้านจะใช้วิธีทารัก ยาชัน ทาพื้นฉนวน ทาชั้นผสมราข้าว ร่มควัน เป็นต้น ในการรักษาเนื้อไม้ ของเรือ ชาวบ้านจะใช้ยาชันตามแนวเรือหรือรอยต่อของกระดานเรือ ชันจะช่วยให้ส่วนที่ถูกน้ำ เป็นปรมาณไม่ผุพังง่าย และน้ำไม่ซึมเข้าไปในเรือ ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึง การยาชันเรือไว้ดังนี้

ทั้งนายไพร่พร้อมหน้ากันว่าวัน

ที่คร่าคร่ายาชันกันได้ที่ช่อง

สุพรรณเอิกเกริกเบิกข้าวของ

ที่เป็นช่องดอกหนักกันชื่อเกริง

พระอภัยมณี หน้า ๔๙๓

ส่วนเครื่องจักสานบางชนิดชาวบ้านจะทารักเพื่อให้คงทนและมีผิวที่สวยงาม ในเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการทารักเครื่องจักสานไว้ดังนี้

ผมยาวเกล้ากรหวัดตัดไม่เข้า

อยู่เปล่าเปล่าเล่าก็จนพันกำลัง

เหตุด้วยเขาคงทนทั้งมนต์ขลัง

อุตส่าห์นั่งทำการสานกรหา

งานแกว้กิริยาช่วยทาร์ก

บลบาทคาคได้ด้วยง่ายตาย

ขุนแผนลักขอมรัตกรหวัดหวาย

แขวนไว้ชายทิ้งเรือนออกเกลื่อนไป

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๓๐

การใช้อย่างรักในการทาภาชนะเครื่องจักสานอีกประเภทหนึ่งที่เรียกว่า เครื่องเงิน คือ การสานไม้ไผ่ ขึ้นเป็นรูปภาชนะ เสร็จแล้วจึงนำยางรักผสมกับถ่านของข้าวเปลือก หรือหุ้ดาคทาให้เกิดสีดำ ทาให้เรียบเพื่อปิดรอยสานให้มิดชิด ชัดผิวให้เรียบแล้วเขียนลวดลายด้วยเหล็กแหลม จึงเป็นเส้นลึกลงบนผิว ใช้สีฝุ่นผสมน้ำมันทาทับตามรอย สีจะเข้าไปอุดในเส้นแล้วจึงใช้ผ้าเช็ดสีที่ผิวออก พื้นรักที่เป็นสีดำจะขับเส้นลงให้เห็นเป็นลวดลายงดงาม การใช้อย่างรักทาเครื่องเงินจะต่างกับทาเครื่องจักสานอื่น ๆ คือ เครื่องจักสานทั่วไปจะทารักไม่หนามากยังมองเห็นลายเนื้อไม้และลายสาน ส่วนการทารักของเครื่องเงินจะทารักมากจนปิดรอยสานเป็นผิวราบเรียบสีดำตลอดซึ่งจะทำให้เกิดความคงทนต่อการใช้งานได้นานและมีความสวยงามด้วย นิยมใช้เป็นภาชนะจำพวกโถก พาน ชัน เขียนหมาก ถาด เป็นต้น

เครื่องมือเครื่องใช้ที่เป็นเครื่องปั้นดินเผาทำให้เกิดความคงทนในการใช้งานนั้น จะต้องปั้นและตีดินให้มีความหนาบางสม่ำเสมอ เมื่อนำไปเผาเพื่อให้เกิดความคงทนอีกขั้นหนึ่งจะได้ไม่แตกหักง่าย และการเผาโดยเพิ่มความร้อนขึ้นเรื่อย ๆ จะทำให้ภาชนะนั้นสุกเสมอกัน การเผาไฟจะทำให้ภาชนะดินเผามีสีต่างกัน ทั่วไป เช่น น้ำตาลปนแดง ดำ เทา ขาว ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของดินในแต่ละท้องถิ่นและดินที่นำมาผสม เช่น ดินท้องถิ่น ดินริมแม่น้ำ ดินริมห้วย บางแห่งผสมขี้เถ้าหรือแกลบเผาไฟ สีของดินเหล่านี้เมื่อผ่านการเผา บางชนิดจะเปลี่ยนแปลงเกิดสีใหม่ในตัวของมันเอง ส่วนการควบคุมความร้อนในขณะเผาเครื่องดินนั้น ชาวบ้านไม่มีเครื่องมือในการวัดจะใช้วิธีประมาณจากการใส่เชื้อไฟ ชนิดของเชื้อไฟ การสังเกต ทดลอง ซึ่งเป็นความรู้ความชำนาญที่ได้รับการบอกเล่าสืบทอดกันมา วิธีเผาแบบพื้นบ้านจะเผากลางแจ้งโดยนำภาชนะขึ้นตากแดดแห้งสนิทแล้ววางบนลาน ถ้าเป็นภาชนะประเภทหม้อจะวางคว่ำเอาปากหม้อลงใช้ฟางวางปิดทับด้านบนแล้วจุดไฟเผาอาจต้องใช้เศษ

ไม้พื้นช่วยให้ไฟแรงจะทำให้เนื้อดินสุกและเกร่ง บางท้องถิ่นอาจก่อเป็นเตาเผาเพื่อให้ความร้อนจัด และทั่วถึงกัน ในนิราศสุพรรณกล่าวถึงการใช้เตาเผาภาชนะเครื่องดินไว้ดังนี้

โคกม่อกอ้อัดตั้ง	เตาเพลิง
เผาหม้อกอไฟเร้ง	เร้งเร้ง
หม้ออิฐพิชเพิง	เพือนเหล้า เคาแฮ
อกพิที่ร้อนเถ้า	ถ่านกลุ้มรมแรง
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๗

เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากโลหะ โดยเฉพาะเหล็กมักต้องการความแข็งแรงเป็นพิเศษ ชาวบ้านจะมีวิธีการทำให้เหล็กแข็งด้วยการนำเครื่องมือเครื่องใช้ที่ตีตกแต่งเรียบร้อยแล้วไปเผาไฟ ให้ความร้อนแดงพอประมาณแล้วจึงรีบนำไปชุบน้ำหรือน้ำมัน ถ้าต้องการให้แข็งแรงเพียงบางส่วนก็จะทำตามวิธีดังกล่าวแต่ทำเฉพาะส่วนที่ต้องการให้แข็งแรงเท่านั้น ปัจจุบันใช้ชุบน้ำมันเครื่องหรือน้ำมันเตา การชุบทั้งหมดนี้จะต้องอาศัยความรู้ความชำนาญเป็นพิเศษงานจึงจะมีคุณภาพ ภูมิปัญญาของชาวบ้าน ในการทำให้เครื่องเหล็กมีความคงทนนั้นปรากฏอยู่ในเพลงเรือขุนช้างขุนแผน ดังนี้

ที่ตรงกลางกว้างสามนิ้วกึ่ง	ยาวถึงศอกก้ามหน้าลูกไก่
เผาชุบสามแดงแทงตะไบ	บัดเดียวใจเกลี้ยงพลันเป็นมันยับ
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๒๐

๒.๔.๔ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ประเภทเครื่องทนแรง หลักการต่าง ๆ ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้นั้น ชาวบ้านมีจุดประสงค์เพื่อให้เป็นเครื่องช่วยเพิ่มแรงหรือผ่อนแรงเพื่ออำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันโดยใช้หลักการง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน

สามารถนำไปปรับเปลี่ยนเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ได้หลายชนิด เช่น การใช้คานจัด ล้อและเพลารอก กว้าน เป็นต้น เครื่องผ่อนแรงดังกล่าวสร้างขึ้นโดยหลักกลศาสตร์ซึ่งเป็นความคิดพื้นฐานในการสร้าง เครื่องมือเครื่องใช้ที่สลับซับซ้อนในขั้นต่อไป นอกจากนี้ยังมีเครื่องมือเครื่องใช้ที่สร้างจากวิธีการอื่น ๆ เช่น ใช้แรงเสียดสี บางชนิดได้จากการสังเกตพฤติกรรมสัตว์และสังเกตธรรมชาติ เป็นต้น ในวรรณคดี สมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้กล่าวถึงเครื่องมือเครื่องใช้ที่ชาวบ้านประดิษฐ์ขึ้นมา โดยใช้วิธีการง่าย ๆ ดังกล่าวข้างต้นนั้น มีอยู่หลายประเภทโดยจะยกมากล่าวให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในสมัยนั้น ดังนี้

เครื่องผ่อนแรงประเภทคานจัด เครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้หลักการเดียวกับคานจัดในการช่วย

ผ่อนแรงได้แก่ ครกกระเดื่อง คันช้อนหรือคันโพงสำหรับตักน้ำ คีม กรรไกร เป็นต้น ในนิราศพระปฐม

สุนทรภู่กล่าวถึง คันโพง ไว้ดังนี้

ถึงปากน้ำลาดลองที่ห้องทุ่ง
มีรางรองสองชั้นท่าคันโพง

เจ้าเขนงเหล้ากลั่นควั่นโหมง
ผูกเชือกโยงยื่นชักคอยดักเดิม
นิราศพระปฐม หน้า ๔๔๘

คันโพงหรือคันช้อน เป็นเครื่องมือตักน้ำที่ชาวบ้านคิดขึ้นมาโดยใช้หลักการเช่นเดียวกับ คานจัด มีจุดดำอยู่ที่ปลายเสาไม้ ปลายคันโพงข้างหนึ่งผูกติดอยู่กับเครื่องมือที่จะใช้ตักน้ำ อีกปลายหนึ่ง ผูกเชือกชักหรือใช้ท่อนไม้ผูกติดไว้เพื่อให้มีน้ำหนักถ่วงดุลโดยให้จุดดำที่ปลายเสาไม้อยู่ใกล้กับปลาย คันโพงด้านที่ติดอยู่กับภาชนะตักน้ำ เพื่อให้มีน้ำหนักคันโพงด้านตรงข้ามมีน้ำหนักถ่วงดุลมากขึ้นซึ่งช่วยลด แรงต้านทำให้ไม่ต้องออกแรงในการดึงหรือชักคันโพงมากนัก เครื่องมือเครื่องใช้ที่ชาวบ้านสร้างขึ้น โดยใช้หลักการเดียวกับคานจัด และน้ำหนักถ่วงดุลดังกล่าว ยังคงมีปรากฏให้เห็นในห้องเก็บขนบท ที่บางแห่งยังคงตำข้าวด้วยครกกระเดื่อง หรือตักน้ำจากบ่อน้ำบาดาล ในปัจจุบันหลักเบื้องต้นทาง กลศาสตร์ดังกล่าวยังคงเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนารูปแบบ เครื่องมือเครื่องใช้อีกมากมาย

เครื่องทุ่นแรงประเภทล้อเลื่อน การลากหรือเข็นของที่มีน้ำหนักไปกับพื้นต้องออกแรงมาก เนื่องจากความฝืดที่ผิวสัมผัสระหว่างน้ำหนักกับพื้น หากใช้ท่อนไม้กลมช่วยหนุนให้น้ำหนักกลิ้งไปบนท่อนไม้ จะช่วยลดความฝืดหรือแรงเสียดทานลงได้ จึงได้เกิดการประดิษฐ์ล้อโดยใช้แกนเสียบกลางลูกล้อ และยึดแกนติดกับน้ำหนัก แกนนี้เรียกว่า เพลา ต่อมาจึงได้นำสัตว์เลี้ยง เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น มาลากล้อเลื่อน เครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้หลักการเดียวกันกับล้อเลื่อนเพื่อลดแรงเสียดทาน ได้แก่ เกวียน รอก เครื่องปั้นกรวด้าย กังหัน เป็นต้น ในนิราศเมืองเพชร กล่าวถึง ล้อเกวียน ไว้ดังนี้

เขากออกเกวียนพร้อมหน้าเวลาบ่าย

แลดูควายเดินระดับสลับสลอน

เจ้าของหวดด้วยตะพดให้บทจร

เกวียนสะทอนกงสะเทือนเขยื้อนดัง

ดุดมวงกงหมุนเป็นพุ่มพุ่ม

คนเดินมุ่งมาดมาทั้งหน้าหลัง

ถืออาวุธกันภัยระเริงระวัง

ไม่รอรั้งรับมาเป็นชำนาญ

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๔๔

ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการใช้ล้อเลื่อนในเครื่องมือเครื่องใช้อย่างแพร่หลายเด็ก ๆ ที่ได้รู้ได้เห็นจึงนำมาทำเป็นของเล่นเพื่อความสนุกสนาน นับเป็นการสืบทอดความรู้ทางอ้อมอีกลักษณะหนึ่งดังกล่าไว้ในนิทานคำกลอนเรื่องลักษณวงศ์ ดังนี้

เคยชุดดินมานั้นแล้วปั้นเล่น

เป็นหมี่เม่นนกเนื้อและเสื่อสิงห์

ที่ประดิษฐ์นั้นเล่าเห็นเป็นจริง

ใส่ล้อเลื่อนลากวิ่งพนันกัน

ลักษณวงศ์ หน้า ๓๘๒

ส่วนลูกรอกเป็นวิวัฒนาการมาจากลูกล้อ และมีความมุ่งหมายที่จะลดความฝืดหรือลดแรงเสียดทาน โดยการเปลี่ยนทิศทางของแรงจากแรงจุดลงให้เป็นแรงจุดขึ้น การใช้ลูกรอกเพียงลูกเดียวไม่สามารถช่วยผ่อนแรงได้ ปัจจุบันมีการใช้ลูกรอกเป็นคู่ หรือ หลายลูก เรียกว่า รอกค้ำ เพื่อช่วยผ่อนแรงได้ด้วย ในนิทานดากลอนเรื่องลักษณะวงศ์ กล่าวถึงการใช้รอกในก่อสร้างไว้ดังนี้

ที่ปลูกรอกเมรุหนึ่งร้านดะพานพาด

เสียงเอ็ดอาดอิงลิ้นสนั่นโงง

รอกปรกทับกับร้านสยท้านโคลง

เป็นทรงโครงเคื่องบนจัดบุรพ

ลักษณะวงศ์ หน้า ๔๐๘

ในการทากของใช้บางอย่างชาวบ้านอาจนำหลักการต่าง ๆ เข้ามาใช้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่น การทาสั้นด้าย ชาวบ้านจะใช้รอกเข้ามาช่วยในการสาวไหมและการปั่นกรอด้วย โดยใช้กงล้อขนาดเล็กหนึ่งวง และขนาดใหญ่หนึ่งวงช่วยในการปั่นด้าย จะเห็นว่าชาวบ้านใช้ทั้งหลักการคานงัด ล้อเลื่อน และการทวงล้อให้เป็นเหลี่ยมดล้ายฟันของจักรเพื่อง่ายในการทาสั้นด้าย หลักการต่าง ๆ ที่ชาวบ้านใช้อยู่เป็นความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับจากการพยายามแก้ปัญหาการดำเนินชีวิต เป็นความรู้ที่ค่อย ๆ สะสมจนเกิดความชำนาญ ซึ่งเป็นความชำนาญเฉพาะตน ไม่ใช่วิธีการเรียนรู้อย่างเป็นระบบเช่นในปัจจุบัน

การใช้แรงเสียดสี เครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้แรงเสียดสี ได้แก่ ดยปั่นไฟ เหล็กไฟ ซึ่งเป็นเครื่องมือในการจุดไฟเพื่อให้แสงสว่าง ในสมัยก่อนใช้ไม้สีไฟ คือ เอาไม้แห้ง ๒ ท่อน มาสีกันจนทำให้เกิดไฟ ซึ่งต้องใช้เวลานาน ต่อมาพบว่าเมื่อเอาหินซึ่งเรียกว่าหินเหล็กไฟกับเหล็กมาตีเสียด ๆ กันก็จะเกิดประกายไฟขึ้น ใช้นิ้วหนึ่งหรือปลายนิ้วมารองรับประกายไฟ จึงทำให้เกิดการลุกไหม้ ปุ๋ยที่เป็นเชื้อไฟต่อมาพัฒนาโดยใส่ไว้ในกรวยอกไม้เล็ก ๆ ซึ่งเรียกว่า "กรวยอกปุ๋ย" หรือ "ชุด" ส่วนหินเหล็กไฟกับเหล็กที่ตีแล้วทำให้เกิดประกายไฟ ชาวบ้านเรียกว่า "เหล็กไฟชุด" ส่วนดยปั่นไฟเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่น่าสนใจหลักการเสียดสีอย่างแรงและรวดเร็ว เช่นเดียวกับการตีเหล็กไฟมาใช้ โดยทากจากเขาวัวหรือเขาควายให้ใช้ได้ง่ายและสะดวกกว่า วิธีใช้ดยปั่นไฟจะใช้ลูกดยปั่นไฟใส่ปุ๋ยไว้ในรู

ปลายลูกตลับ กระทั่งเข้าไปในรูกระบอกตลับด้วยแรงกระแทกอย่างรวดเร็ว แล้วรับกระชากออก
แรงอัดทำให้เกิดความร้อนและกลายเป็นไฟขึ้นที่ขลุ่ยปลายลูกตลับ

ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ จยกกล่าวถึง เหล็กไฟหลายแห่งเนื่องจากเป็นเครื่องมือจุดไฟที่
ใช้งานรวดเร็วร้อนและที่ต่าง ๆ ที่จำเป็น ชาวบ้านสามารถนำติดตัวไปใช้ได้ง่าย และเป็นเครื่องมือที่ทำ
ขึ้นใช้ได้ง่าย จึงเป็นที่แพร่หลาย เสนาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการตีเหล็กไฟไว้ดังนี้

ออกแต่เช้าราวเที่ยงจึงพักม้า

พอดกบ่ายโคลคลาหาข้าวไม่

กลางคืนมีแสงเดือนเดือนมาไป

ตีเหล็กไฟสุบยามาพลาพลา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๕๑๓

 การสังเกตรวมชาติและพฤติกรรมสัตว์ ในการสร้างเครื่องมือเครื่องใช้จำเป็นอย่างยิ่ง
ต้องพิจารณาว่าชนเครื่องมือเครื่องใช้นั้นไปใช้อย่างไร ใช้อยู่กับอะไร เพื่อให้สิ่งประดิษฐ์นั้นใช้ได้ผล
ซึ่งจะต้องผ่านขั้นตอนการลองผิดลองถูก และปรับปรุงเครื่องมือเครื่องใช้ให้จนสามารถใช้สอยได้ดีที่สุด
จึงจะเป็นแบบอย่างที่ชาวบ้านคนอื่น ๆ นำไปทำขึ้นบ้าง วิธีการหนึ่งที่ชาวบ้านนำมาใช้ในการสร้าง
เครื่องมือ คือการสังเกตความเป็นไปของธรรมชาติ วิธีการนี้มักนำมาใช้ในการประดิษฐ์เครื่องมือ
เครื่องใช้ในการจับสัตว์ เครื่องมือเครื่องใช้ที่ออกแบบมาให้สามารถใช้ได้บนพื้นโคลนสำหรับหาเหยื่อ
ของชาวประมง ได้แก่ กระดานถีบ ดังกล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลง ดังนี้

อันนารีที่ยังสาวพวงชาวบ้าน

ถีบกระดานถีบดอกข้าวเทียมหาเหยื่อ

ดูแคล้วคล่องส่องแสงแล่นแลบลอย

เอาขาห้อยทำเป็นหางไปกลางเลน

นิราศเมืองแกลง หน้า ๘๙

กระดานก๊อบเป็นเครื่องมือช่วยในการทำประมงบริเวณชายฝั่งทะเลที่เป็นโคลนเหลว มีลักษณะเป็นแผ่นกระดานยาวหัวบนเข็ดขึ้น ชาวประมงจะนั่งคุกเข่าข้างหนึ่งบนแผ่นกระดานเท้าอีกข้างหนึ่งกับโคลนให้แผ่นกระดานเคลื่อนที่ไปข้างหน้า และมีก้างไม้สำหรับใส่ปลาหรือสัตว์ที่จับได้วางไว้ด้านหน้าบนกระดาน ส่วนสำคัญของกระดานอยู่ที่หัวบนเข็ดขึ้นช่วยไม่ให้ไม้กระดานมุดจมโคลนในเวลาเก็บการใช้กระดานก๊อบจะทำให้เคลื่อนที่ไปได้สะดวกรวดเร็วเพราะถ้าเดินด้วยเท้าเปล่าจะจมลงไปในโคลน กระดานก๊อบจึงเป็นเครื่องมือที่ออกแบบมาเข้ากับลักษณะธรรมชาติที่จะนำไปใช้ได้เป็นอย่างดี

การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านตั้งแต่การรู้จักเลือกสรรรูปทรง และคุณสมบัติของวัสดุธรรมชาติที่มีในท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ การดัดแปลงหรือแปรรูปวัสดุ เพื่อให้สามารถประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ได้หลากหลายชนิด และหลากหลายรูปทรง ด้วยกรรมวิธีและเทคโนโลยีระดับชาวบ้าน บวกกับจินตนาการความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และประสบการณ์ที่สั่งสมมา จึงทำให้เครื่องมือเครื่องใช้ที่ชาวบ้านประดิษฐ์ขึ้นนั้นได้ประโยชน์ใช้สอยสูงสุด และมีความงดงามเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นนั้น ๆ

๒.๕ การประกอบอาหาร และการเก็บถนอมอาหาร

ประเทศไทยเป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และชาวบ้านปลูกหรือเลี้ยงไว้เพื่ออุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน อาหารที่ชาวบ้านรับประทานแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือประเภทพืชผักผลไม้ และเนื้อสัตว์ อาหารประเภทพืชผักผลไม้ที่สำคัญได้แก่ ข้าว เพราะคนไทยรับประทานข้าวเจ้าเป็นอาหารหลัก นอกจากข้าวก็ปลูกพืชผักผลไม้อื่น ๆ ควบคู่กันไป หากปีไหนขาดแคลนข้าว พืชผักผลไม้ยังช่วยบรรเทาความเดือดร้อนในเรื่องอาหารได้บ้าง ส่วนพืชผักประเภทปรงรส เช่น ชিং ช่า ตะเครี ใบมะกรูด ฯลฯ ชาวบ้านมักจะปลูกไว้รอบ ๆ บริเวณบ้านเพื่อสะดวกในการนำมาปรุงอาหาร ส่วนอาหารประเภทเนื้อสัตว์ที่ชาวบ้านรับประทานเป็นประจำมักเป็นสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง ปลา บู่ ฯลฯ เพราะสามารถหาจับได้ง่ายตามแม่น้ำ ลำคลอง หนองบึง ที่ชาวบ้านนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้แหล่งน้ำเหล่านั้น นอกจากนี้จะเป็น เนื้อหมู เนื้อไก่ เนื้อเป็ด เนื้อวัว เนื้อควาย ซึ่งชาวบ้านเลี้ยงไว้ในบริเวณบ้าน เป็ดไก่ที่เลี้ยงจะนำไปเป็นอาหารอีกทางหนึ่ง ส่วนวัวควายชาวบ้านจะเลี้ยงไว้ใช้งานเป็นหลัก การจะฆ่าวัวควายเพื่อบริโภค มักจะฆ่าเมื่อมีการจัดงานสำคัญ ๆ ที่ต้องการเลี้ยงอาหารคนจำนวนมาก เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานศพ เป็นต้น หรือเมื่อวัวควายล้มตายลงจึงจะฆ่าเพื่อมารับประทาน เนื้อสัตว์สามารถหาได้อีกทางหนึ่ง คือ การเข้าป่าล่าสัตว์ซึ่งจะได้ทั้งเนื้อมาเป็นอาหาร และส่วนอื่นของสัตว์ที่มีค่ามาขายได้

จะเห็นได้ว่าแม้ชาวบ้านจะไม่มีความรู้เรื่องสารอาหาร แต่เพราะความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร และการรู้จักนำพืชพันธุ์ธัญญาหารนานาชนิดที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาปรับปรุงประกอบเป็นอาหารที่มีรสชาติต่าง ๆ กัน ด้วยวิธีการแตกต่างกันไปจึงทำให้อาหารทั้งคาว หวาน อาหารว่าง เครื่องจิ้ม เครื่องเคียง ซึ่งประกอบไปด้วยสารอาหารทั้ง ๖ พวก คือ คาร์โบไฮเดรต โปรตีน ไขมัน เกลือแร่ วิตามิน และน้ำ อาหารแต่ละพวกมีอยู่มากบ้างน้อยบ้างตามแต่ชนิดของอาหารสามารถเลือกรับประทานได้ตามฤดูกาล บางชนิดก็มีรับประทานตลอดปีหรือปรุงแต่งให้เก็บไว้นาน ๆ เพื่อนำไปเป็นเสบียงยามเดินทางไกล ภูมิปัญญาในการประกอบอาหารและการเก็บถนอมอาหารดังกล่าวแยกประเภทได้ดังนี้

๒.๔.๑ วิธีปรุงอาหารดาว ชาวบ้านมีวิธีปรุงอาหารให้ได้รสชาติด้วยวิธีการที่แตกต่างกัน ซึ่งจะมีตั้งแต่วิธีง่าย ๆ คือ ปิ้ง ย่าง ต้ม เพื่อให้อาหารสุก นามารั้มเครื่องปรุงรส รับประทาน หรือปรุงแต่งรสด้วยเครื่องปรุงนานาชนิดพร้อมกันไปกับพืชผักหรือเนื้อสัตว์ที่นำมาปรุงอาหารให้สำราญรูปครั้งเดียว วิธีการปรุงอาหารของชาวบ้านแยกตามลักษณะวิธีปรุงได้ดังนี้

การปิ้งและย่าง เป็นการทำอาหารให้สุกโดยวางอาหารบนตะแกรงเหนือไฟอ่อน ๆ อาจจะใช้น้ำมันพืชหรือหีบและมัดให้อยู่ตัว อาหารจะไม่คิงงอ เมื่อถูกความร้อน และไม่ให้เสียอาหารนั้นหมีด้านยาวพอมือจับได้สะดวกในเวลากลับอาหาร กลับไปกลับมาจนข้างในสุกและข้างนอกอ่อนนุ่มหรือแห้งกรอบ เช่นย่างปลา ย่างเนื้อสัตว์ต่าง ๆ ถ้าเป็นการปิ้งผิวจะสุกเกรียมหรือกรอบ เช่น ปิ้งกล้วย ปิ้งข้าวตัง ปิ้งข้าวเหนียว เป็นต้น การปิ้งหรือย่างต้องใช้เวลาพอสมควรเพื่อให้สุกเสมอกันและได้อาหารที่มีรสชาติดี หากใช้ไฟแรงหรือไม้หมักกลับอาหารทำให้อาหารนั้นไหม้ด้านนอกแต่ข้างในไม่สุกซึ่งจะทำให้เก็บไว้ไม่ได้นานและรสชาติอาหารขม บางแห่งใช้ใบตองห่ออาหาร แล้วปิ้งเพื่อกันผิวไหม้และใบตองทำให้กลิ่นหอม การปิ้งและย่างเป็นการทำอาหารแบบง่าย ๆ และสะดวกที่สุดของชาวบ้านที่ใช้ในชีวิตประจำวันและเมื่อเวลาที่ต้องการเดินทางไกลกลางป่า ในนิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ และบทละครนอกเรื่องสังข์ทองกล่าวถึงการย่างและปิ้งไว้ดังนี้

แล้วพรานไพรให้ขึ้นบนเคหา

หลนปลาข้าวเหนียวกับยอดหวาย

กระต่ายใบตองเอาของราย

เลือกกรรขายคดข้าวให้ทั่วไท

สิงห์ไกรภพ หน้า ๑๓๔

นางจัดแจงแกงต้มดิบดี

แล้วตักใส่ในชามฝา

ที่ปิ้งจะมีมันเผา

ใส่โต๊ะตั้งตาราเตรียมไว้

สังข์ทอง หน้า ๑๔๔

การต้ม เป็นการนำอาหารที่ต้องการต้มใส่หม้อพร้อมกับน้ำตั้งไฟให้เดือดจนกว่าจะสุก ใช้เวลาตามชนิดของอาหารนั้น ๆ เช่น ต้มไข่ ต้มผัก ต้มเนื้อสัตว์ เป็นต้น สุกแล้วนำมารับประทานกับเครื่องจิ้ม หรือเครื่องปรุงรสอื่น ๆ หากเป็นต้มจืดจะมีทั้งผักและเนื้อสัตว์ร่วมกันแต่จะมีผักมากกว่า เช่น ต้มจืดผักตำลึง เป็นต้น เครื่องปรุงรสจะมีน้ำปลาเป็นหลักซึ่งจะปรุงรสไม่เข้มข้นเพื่อให้รับประทานง่ายและเด็ก ๆ รับประทานได้ นอกจากนี้ยังมีต้มยาซึ่งจะเพิ่มเครื่องปรุงให้มีรสชาติมากขึ้น คือ พริก ขมิ้น และเครื่องปรุงประเภทดับกลิ่น เช่น ข้าว ตะไคร้ ใบมะกรูด เพราะต้มยาจะใส่เนื้อสัตว์เป็นหลัก ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการทำอาหารให้สุกด้วยการต้มไว้ดังนี้

เป็นต้นต้มดินหมูให้สุรส

ไข่ไก่สดปลาต้มยาพาทายัน

ดับเหล็กสันจานแลไข่ต้ม

หันให้ขึ้นเล็กเล็กเหมือนเจ๊กทา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๗๘๙

จากตัวอย่างที่ยกมา กล่าวถึงการหันเนื้อหรือเครื่องในสัตว์ให้เป็นชิ้นเล็ก ๆ ให้เหมือนเจ๊กทา น่าจะแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในการทำอาหารของชาวบ้านที่ได้นำความรู้และประสบการณ์จากการได้เห็นการทำอาหารของชาวจีนที่เข้ามาอาศัยปนกับคนไทยและพิจารณาแล้วว่าน่าจะดีกว่าในด้านใดก็นำมาปรับปรุงอาหารของตนให้ดียิ่งขึ้น

การจี่และทอด เป็นการทำอาหารให้สุกด้วยน้ำมัน ถ้าเป็นการจี่จะหาหัวน้ำมันน้อย ๆ พอให้ทั่วกะทะแล้วตั้งไฟจนสุกตามต้องการ เช่น การทำแป้งจี่ ขนมป้าป็น เป็นต้น หากเป็นการทอดจะใส่น้ำมันมากให้พอท่วมอาหารที่จะทอดเพื่อไม่ให้ติดกะทะและคอยกลับอาหารเพื่อให้สุกเสมอกัน อาหารที่นำมาจี่หรือทอดอาจจี่หรือทอดเรียบร้อยแล้ว หรือนำมารับประทานกับเครื่องจิ้มก็ได้ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน และนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงการจี่ปลาแลหูกทอดมันกุ้งไว้ดังนี้

ทั้งชายหญิงจ้วงจุ่มลิ้มหลับ

จับลาดาโพ้นโหลเลอะ

นอนทับคว่ำทงายกายกันเปรอะ

โงกเงอะงุ่มง่ามไม่สมประดี

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘๔๔

ไก่พชนางแกงเค็ดขับเปิดหัน

หึ่งแกงส้มต้มชิงทุกสิ่งอัน

ทอดมกัณจันลอนสุกรหัน

กุ้งทอดมันน้ำอ้วนแกงบวนเนื้อ

พระอภัยมณี หน้า ๘๘๓

การยำและตำ การยำ เป็นการนำผักต่าง ๆ เนื้อสัตว์ และน้ำปรุงรสมาดลุกเคล้าด้วยกัน จนให้รสเข้ากันเสมอกัน ผักหรือเนื้อสัตว์บางชนิดจะต้มหรือย่างหรือดัวให้สุกก่อนจึงนำมายำโดยปรุงรสเปรี้ยว เค็ม หวาน เป็นหลัก อาจจะมีผักเพื่อเพิ่มรสเผ็ด หรือผักที่ใช้ในการดับกลิ่นคาว ส่วนอาหารประเภทปลาจัดอยู่ในอาหารประเภทยำ เพราะมีกรรมวิธีและรสชาติคล้ายกัน ในเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการยำอาหารไว้ดังนี้

บ้างต้มบ้างพชนางบ้างแกงหม

ส้มสุกสุกไม้ใส่ธารณะ

ดัว^๕ยำทากหมอยู่เอะอะ

ใส่กรวยะเรียงรายไว้หลายใบ

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘๖

ส่วนการตำ เป็นการนำอาหารอย่างหนึ่งอย่างใดหรือหลายอย่างมารวมกัน แล้วตำเข้าด้วยกัน อาหารบางอย่างอาจจะตำสด ๆ บางอย่างอาจจะเผา ย่าง ดัวให้สุก แล้วนำมาตำรวมกัน บางอย่างตำเป็นอาหาร เช่น น้ำพริกเผา ส้มตำ บางอย่างตำเพื่อนำไปประกอบอาหารอีกต่อหนึ่ง เช่น น้ำพริกเครื่องแกงสดต่าง ๆ กุ้งนึ่ง ปลานึ่ง เป็นต้น ในโคลงนิราศสุพรรณกล่าวกึ่งส้มตำไว้ดังนี้

สวนชิงต้งแต้ส่วน
พริกเทศเม้งจ๋อรัมเหลื่อ
กล้วยปลุกสุกห้ามเครือ
ติดคู่อยู่สวนได้

สวนมะเขือ
เรือโหรี
ครบชมเมเอย
แต่งด้มส้มตา
นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๓

การหลน เป็นการทำอาหารให้สุกด้วยการใช้กะทิชั้น ๆ ลักษณะหน้าน้อย ๆ ปรงรสเปรี้ยว
เค็ม หวาน รับประทานกับผักสด เพราะเป็นอาหารประเภทเครื่องจิ้ม เรียกชื่อตามอาหารที่นำมาหลน
เช่น หลนปลาร้า หลนเต้าเจี้ยว เป็นต้น ในนิราศสุพรรณกล่าวถึงการหลนปลาร้าไว้ดังนี้

ต่อเบือหมุดปลาร้าผ่าอ่อย
ถึงเฝ้าเหม็นเป็นทอนจะพอนปรน

จึงจะค่อยเหลียวหาปลาร้าหลน
ดีกว่าทอนอดยากลำบากกาย
นิราศสุพรรณ หน้า ๓๓

การแกง เป็นการทำอาหารน้ำซึ่งใช้เครื่องปรุงรสกละเอียดนำมาละลายกับน้ำหรือกะทิ
ให้เป็นน้ำแกง มีเนื้อสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่งผสมกับผัก การแกงมีหลายลักษณะ เช่น แกงรสเผ็ดใส่กะทิ
ได้แก่ แกงไก่ แกงเขี้ยวหวานเนื้อ แกงลักษณะนี้จันทาเครื่องปรุงคือพริกแกงที่โรยกละเอียดแล้ว
ตัวกับหัวกะทิให้สุกหรือที่เรียกว่าแตกมัน แล้วจึงนำไปใส่หม้อกะทิเพื่อแกง ผักที่ใส่มักเป็นมะเขือเปราะ
มะเขือพวง มีใบโหระพาประกอบช่วยให้มีกลิ่นหอม มักจะปรุง ๒ รส คือ หวาน เค็ม ในตรงนิราศ
สุพรรณกล่าวถึงการแกงเผ็ดไว้ดังนี้

ลว้าเกือเนื้อสดให้
หม้มแต่งแกงเผ็ดปรุง

ใส่กรบุง
เปราะพร้อม

กินเคี้ยวเหล้าเกรียงมุง

มองปาก อยากแยะ

เสจสับกับเกรียงล้อม

กทยลิมซิมแกง

นิราศสุพรรณ หน้า ๓๒๔

แกงรสเผ็ดที่ทาลักษณะดังกล่าวแต่ไม่ใส่ผัก และใช้กะทิไม่มาก โดยตัวพริกแกงและเนื้อสัตว์ วนกะทิจนสุกให้มีน้ำแกงบ้างที่เรียกว่าน้ำขลุกขลิก ชาวบ้านมักเรียกแกงลักษณะนี้ว่าพะเนียง แต่ถ้าทำ วิธีเดียวกันนี้โดยตัวพริกแกงและเนื้อปลาพอเข้ากันดีไม่ถึงสุกนำมาใส่กระตังหนึ่ง โดยมีฝาครอบกันกระตัง เรียกว่า ห่อหมก บางแห่งใช้ใบตองห่อแล้วปิ้งให้สุก วนนิทานตากลอนเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึง พะเนียง และห่อหมกไว้ดังนี้

ไก่พะเนียงแกงเผ็ดกับเปิดหันห่อหมกมันจันลอนสุกรหันทั้งแกงลิมลิมซิมซิงทุกสิ่งอันกุ้งทอดลันม้าม้วนแกงบวนเนื้อ

พระอภัยมณี หน้า ๗๘๓

กลอนนิทานที่ยกมา กล่าวถึงแกงลิมซึ่งเป็นแกงเผ็ดชนิดหนึ่งที่ไม่ว่าใส่กะทิ มักแต่งรสออกเปรี้ยว ด้วยมะขามเปียก หากเป็นแกงเผ็ดไม่ใส่กะทิ แต่ปรุงรสเค็ม หวาน และใส่ผักเช่นเดียวกับแกงเผ็ด ใส่กะทิจะเรียกว่าแกงป่า นอกจากนี้มีแกงที่การสุมเผ็ด ถ้าไม่ใส่กะทิ ได้แก่ ต้มลิม ต้มโคล้ง แกงเลียง หากใส่กะทิ ได้แก่ ต้มกะทิสาบัว ต้มข้าวไก่ เป็นต้น

๒.๔.๒ วิธีปรุงอาหารหวาน อาหารหวานของไทยที่ทั้งชนิดน้ำและแห้งส่วนมากปรุงด้วยกะทิ น้ำตาล และแป้งเป็นหลัก บางชนิดก็นำเมล็ดพืชผักหรือผลไม้เข้ามาประกอบ ลักษณะวิธีการทำของหวานแบ่งประเภทไว้ดังนี้

การต้ม การต้มเป็นการทำให้อาหารสุกด้วยน้ำ มักต้มกับพืชผักผลไม้ การต้มของหวาน จะมี ๒ ลักษณะ คือต้มใส่น้ำและไม่ใส่น้ำ ต้มใส่น้ำได้แก่ ก๋วยเตี๋ยวซี มั่นบวช เพื่อกบวช ซึ่งจะได้รับความนุ่มจากน้ำและรสชาติของพืชผักที่ต้ม โดยปรุงรสหวานเป็นหลักแต่รสเค็มด้วยเกลือเล็กน้อย หากไม่ชอบความมันของน้ำก็จะต้องกับน้ำธรรมดาและใส่น้ำตาลมากหรือน้อยตามความชอบ ซึ่งจะได้แต่รสหวาน เช่น ต้มถั่วเขียว มันต้ม เพื่อกดมัน ไข่หวาน เป็นต้น บางแห่งใส่ชิงในมันต้มให้ออกรสเผ็ดน้อย ๆ มักนิยมทำกันในงานหน้าหนาว รับประทานในขณะที่ขนมยังร้อน ๆ อยู่ ในนิราศกรุงเก่า กล่าวถึงการทำไข่หวานไว้ดังนี้

บ้านม่อคิดม่อทั้ง	กะทะทอง
นางก่อไฟฟ้าของ	เขี่ยคั่ว
เคยทำไข่หวานสอง	ยามยั่ว ใจเออย
อวยที่ปามปู้ปู้	ปานนั้นนอนคอย
	นิราศกรุงเก่า หน้า ๓๖๑

การกวน เป็นการนำส่วนผสมที่มีลักษณะเป็นของเหลวมารวมกัน ตั้งไฟแรงปานกลางใช้ไม้พายคนให้เร็วและแรงจนทั่วกัน กวนไปเรื่อย ๆ จนมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกัน คือ ชื่นและเหนียวใช้มือแตะอาหารไม่ติดมือ เช่น กวนกอลยเม ขนมเปียกปูน ถั่วกวน เป็นต้น ซึ่งจะมี ๒ ลักษณะ คือ กวนไม่ใส่น้ำและไม่ใส่น้ำ การกวนจะทำให้อาหารที่นำมาเป็นส่วนผสมนั้น ผสมเข้าเป็นเนื้อเดียวกัน มีรสชาติกลมกลืนกันไปซึ่งจะทำให้ได้ขนมหวานที่มีลักษณะและรสชาติในอีกรูปแบบหนึ่ง ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนและนิราศเดือน กล่าวถึงขนมกวนที่เป็นที่รู้จักกันดีได้แก่ กอลยเม และกระยาสารท ดังนี้

<u>กวน</u> ขนมกอลยเมแซ่เซ้งไป	มขพรวาปกไ้ด้วยแตกฉา
กระด่ายชูดครูดแตะแกละกลา	คั้นกะทิกรทะฉาหลงไป

เอาแป้งมาชกแล้วเข้ากรอง	น้ำตาลใส่ลงในอ่างกระชวยใหญ่
เหลวเหลวกวนง่ายสบายใจ	เร่งไฟจนเดือดเหี่ยวเข้าทุกที
พลัดกันบ้างเป็นโรหิวโหลเหี้ยม	เมื่อยแขนเป็นจะตายแล้วอ้ายผี
ติดกระชวยเลอะละอยู่เช่นนี้	ควักพายป้ายที่เบตองรอง
มึงชิมกูชิมริมกระชวย	หวานละดีครั้นเป็นมันย่อง
หมดริมควักชิมที่กลางล่อง	พร่องไปครึ่งกระชวยชหวานจริง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๘๘

ถึงเดือนสิบเห็นกันเมื่อวันสารท	ใส่อังคาสโรกษนากระยาหาร
กระยาสารทกล้วยไข่ใส่โตกพาน	พวกชาวบ้านถือน้ำมาอาหานะ

นิราศเดือน หน้า ๔๗

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่าการทำงานขนมกะละแมนั้น ชาวบ้านจะเอาแป้งที่จะใช้กวนมาผสมกับน้ำกะทิด้วยการชกให้เข้ากัน แล้วกรองเพื่อเอาแป้งที่ยังจับตัวเป็นก้อน และเศษส่วนผสมอื่น ๆ ออก ขนมกะละแมจะได้มีแป้งจับตัวเป็นเม็ด ๆ ฟูอยู่ การผสมแป้งกับน้ำกะทิให้เข้ากันดีแล้วนำไปกวนจนทำให้กวนง่าย ลักษณะการกวนดังกล่าวจะกวนติดต่อกันไปตลอด เพื่อให้ขนมสุกสม่ำเสมอและไม่ติดกะชวย กวนไปชิมไปเพิ่มเติมส่วนผสมบางอย่างเพื่อให้ได้รสชาติตามต้องการ เมื่อกวนได้ที่แล้วจะใช้ไม้พายควักขนมใส่ภาชนะที่มีเบตองรอง เพราะเบตองจะช่วยให้น้ำมันติดเลอะเทอะ บางแห่งอาจใช้น้ำล้นหาเบตองเพื่อช่วยให้ผิวเบตองมันมากขึ้น อีกทั้งเบตองเป็นวัสดุที่หาง่ายในห้องกิน ชาวบ้านจึงนิยมนำมาทำกระชวยหรือใช้เป็นวัสดุห่ออาหารต่าง ๆ

ส่วนการกวนขนมกระยาสารทนั้นจะกวนลักษณะเดียวกันแต่ส่วนผสมต่าง ๆ แตกต่างกัน โดยส่วนผสมจะมีเมล็ดพืช เช่น ถั่ว งา ข้าวเม้าข้าวตอก ที่ยังเป็นเมล็ดอยู่กวนกับน้ำตาลให้เข้ากันดี การกวนขนมกระยาสารทมักทำกันในช่วงเดือนสิบ และช่วงเดือนดังกล่าวจะเป็นฤดูกาลที่กล้วยไข่มีมาก

ชาวบ้านนิยมพากันล้วยโซ่มารับประทานกับขนมกระยาสารท ซึ่งช่วยลดความหวานของขนมกระยาสารทลงได้บ้าง

การนึ่ง เป็นการนำส่วนผสมของอาหารที่คนเข้ากันดีแล้วนำไปนึ่งในหวดซึ่งวางอยู่บนหม้อน้ำเดือดใช้ฝาปิดหวดให้ไอน้ำอบอยู่ในหวด ไอน้ำความร้อนทำให้อาหารนั้นสุก การนึ่งจะช่วยให้ผู้ปรุงอาหารไม่ต้องใช้แรงมาก เช่น การกวน เพราะไอน้ำที่อบอยู่ในหวดไม่ทำให้อาหารไหม้ แต่จะทำให้อาหารพุดัวอ่อนนุ่มน่ารับประทาน เพียงแต่คอยใส่ไฟให้น้ำเดือดและระวังไม่ให้ไอน้ำในหม้อหนึ่งแห้งเท่านั้น ขนมหวานที่ใช้วิธีนี้ก็มีหลายชนิด เช่น ข้าวเหนียว ขนมสอดไส้ ขนมตาล สังขยา กว๊านแป ข้าวเกรียบปากหม้อ เป็นต้น ในนิราศพระปฐมกล่าถึงการนึ่งสังขยาไว้ดังนี้

ถึงโรงหวดตรวจตริกาให้มักถึง

หม้อหวดนึ่งสังขยานิจจาเอ๋ย

กะทะทองของชั้นกลางคืนเคย

ได้ขัดเชยไขหวานสารทแรง

นิราศพระปฐม หน้า ๑๙

การทอด ขนมหวานของไทยที่ทำให้สุกด้วยน้ำมันมีหลายชนิด เช่น ขนมกง นางเล็ด หรือข้าวทอง เป็นต้น มักมีส่วนผสมหลัก คือ แป้ง น้ำตาล และมะพร้าว แป้งที่นำมาทำขนมจะได้จากข้าวเจ้า หรือข้าวเหนียว แช่น้ำทิ้งไว้ ๑ คืน แล้วนำมาล้างให้หมดกลิ่นสาบกระสอบทิ้งไว้ให้สะเด็ดน้ำ แล้วนำมาตำให้ละเอียดใช้ตะแกรงร่อน นำแป้งที่ได้ไปผึ่งแดดจนแห้งสนิทจะได้แป้งที่พร้อมจะไปผสมกับส่วนประกอบอื่น ๆ หรือ อาจจะใช้แป้งสำหรับชุบส่วนผสมที่เป็นไส้ขนมแล้วนำไปทอดในน้ำมันมะพร้าว ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึง การทำขนมด้วยวิธีทอดน้ำมันไว้ดังนี้

ข้าวแป้งร่อนนางตาทำเป็นผง

มุกกลมขนมกงเร่งจัดสรร

สิ่งหนึ่งอย่าให้น้อยตั้งร้อยอัน

อย่ากลัวเบสิองน้ำมันไปซื้อมา

.....

.....

บ่าวไพร่ทำขนมประสมนั้น

เอ๋ยเพื่อนรักชักพินรา

วางไว้ตามซมดและกงเกวียน

ขนมกรุบขนมกรอบเห็นชอบที

ข้าวเม่ากว่นแป้งนวลชุบทอด

มะพร้าวน้ำตาลหวานใส่ใน

ชุบแป้งทอดน้ำมันอยู่ฉ่ำฉ่ำ

อึ้งควักออกมาว่าเกรียมดี

พินเขียนเรียงไว้อย่างให้

คลุกน้ำตาลทริบพิไรใส่ไว้

เอาไม้แยงแทงลอดใส่ยอดไข่

สุกแทงขึ้นไว้ใส่ลูกโค่น

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๔

การทอดขนมที่ปั้นด้วยแป้งหรือชุบแป้งนั้นต้องใช้ความร้อนกำลังดี หากร้อนมากเกินไป ขนมจะสุกแต่ด้านนอกหรือถ้าตั้งขึ้นไม่ทันขนมจะไหม้เสียก่อน ในสมัยก่อนการทอดขนมจะใช้ความร้อนจากการเผาไหม้ของเชื้อฟืน ชาวบ้านจึงต้องคอยควบคุมความร้อนของเชื้อฟืนให้พอเหมาะด้วยการใส่ฟืนเติม หรือร้อนจัดก็จะชักฟืนออกมาจากเตา เรียกว่าราไฟ เพื่อให้ความร้อนลดลง ขนมที่สุกด้วยการทอดน้ำมันมักจะกรอบกรอบเวลาเคี้ยวรับประทาน

การทำขนมให้สุกด้วยน้ำมันอีกลักษณะหนึ่ง คือการใช้น้ำมันน้อย ๆ ทากระทะเพื่อไม่ให้แป้งที่ขนมติดกระทะ เช่น ทำขนมเป็ญ ซึ่งต้องละลายส่วนผสมของแป้งเป็นแผ่นบาง ๆ โรยหน้าด้วยเครื่องแต่งรสซึ่งมีทั้งรสเค็ม และหวาน แล้วแช่แป้งที่เป็นแผ่นสุกแล้วพับครึ่งนำขึ้นจากกระทะทิ้งให้เย็นแป้งจะกรอบ รับประทานเป็นอาหารว่างได้ ขนมบางอย่างมีชื่อเรียกบอกลักษณะการทำ เช่น เตียวกับการทำอาหารคาว เช่น การทำแป้งจี๋ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึง การทำขนมเป็ญ และแป้งจี๋ ไว้ดังนี้

สร้อยฟ้าดริมาลาว่าเจ้าคะ

ต๋อยไข่ใส่น้ำตาลที่หวานดี

ตั้งกระทะก่อไฟอยู่ยิ่งมี

แป้งมีเอามาปรุงกุ้งสับไป

ศรีมาลาละเลงแผ่นบางบาง	แซะใส่จานวางออกไปให้
สร้อยฟ้าไม่สิ้นหัดอืดอืดใจ	ปามแป้งใส่ใส่หน้าหน้าลิ้นดี
พลาญชุมพลจึงว่าพี่สร้อยฟ้า	ทำขนมเบื้องหน้าเหมือนแป้งจี
พระโอรสตอบว่าหน้าหน้าดี	ทองประศรีว่ากูไม่เคยพบ
ลาวทำขนมเบื้องผัดเมืองไทย	แผ่นผัดมันกระไรดังต้มกบ
แซะมีวนเข้ามาเท่าาบท	พลาญชุมพลเดินหลบหัวรวบไป

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๐๗

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าการทำขนมเบื้องและแป้งจีนั้น จะมีลักษณะต่างกันตรงที่ขนมเบื้องต้องละเลงแป้งให้บาง ๆ เสมอกัน เมื่อแป้งสุกจะกรอบทั้งแผ่น ส่วนขนมแป้งจีจะใช้แป้งหนากว่า เมื่อด้านนอกสุกกรอบด้านในแป้งจีจะยังนิ่มอยู่การละเลงแป้งขนมเบื้องทำได้แผ่นบาง ๆ ขึ้นอยู่กับความรู้และประสบการณ์ของผู้ทำในการผสมแป้งให้ได้กำลังดี และความชำนาญในการละเลงแป้งขนมเบื้อง

การเชื่อมและแช่อิ่ม การเชื่อมจะใช้น้ำตาล เกลือเล็กน้อย และน้ำต้มจนเดือดในกระทะเคี่ยวจนขึ้น จึงนำผลไม้ที่จะเชื่อมเช่น กล้วยไข่ กล้วยน้ำหวาน ฝัอก มัน เป็นต้น ใส่ในกระทะรอจนน้ำเชื่อมซึมเข้าไปในผลไม้จนทั่วจึงตักขึ้นและนำลูกชิ้นใส่กระทะเชื่อมต่อ ส่วนการแช่อิ่มจะต้มน้ำตาลเช่นเดียวกับการเชื่อม แต่จะรอให้น้ำเชื่อมนั้นเย็น แล้วจึงกรองให้สะอาดเทใส่ภาชนะที่บรรจุผลไม้ที่จะแช่อิ่มเอาไว้ ๑ คืน จึงเทน้ำเชื่อมในภาชนะออกนำมาตั้งให้เดือดทิ้งไว้ให้เย็น นำไปเทใส่ภาชนะที่ใส่ผลไม้แช่อิ่มทำเช่นนี้ ๓ - ๔ ครั้ง จนน้ำเชื่อมงวดแห้งลงและผลไม้แห้งขึ้นตัว จึงนำผลไม้แช่อิ่มนั้นขึ้นมาวางบนตะแกรงผึ่งแดดให้แห้ง การแช่อิ่มผลไม้ทำให้เก็บไว้รับประทานได้นาน ๆ เป็นอาหารว่างได้ ผลไม้ที่นำมาแช่อิ่มถ้ามีเปลือกหนาหรือรสขมจะต้องปอกเปลือกและล้างให้ขึ้นพอเหมาะ เช่น มะม่วง เปลือกส้มโอ สาลี่ ถั่วลิสงเล็ก ๆ เช่น มะเขือเทศ พุทรา ก็จะต้องเอาเมล็ดออก ผึ่งแดดให้แห้งแล้วจึงนำมาแช่อิ่ม ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงผลไม้

แถมไว้ดังนี้

เจ้าช้วนายท้าวนางวาทางเบลิยว

เลือกขนมส้มจีนใส่ปิ่นโต

เอาของเบรียทหวานไปให้ชื้อ

เบลิยวส้มโอแถมทับทิมพลับ

พระอภัยมณี หน้า ๑๒๐

ของหวานที่ท้าวให้สุกในน้ำเชื่อมอีกลักษณะหนึ่ง คือ ฝอยทอง ทองหยอด เม็ดขนุน ซึ่งใช้ไข่เป็นส่วนผสมเป็นของหวานที่เราได้รับการถ่ายทอดมาจากชาวยุโรป และแพร่หลายอย่างกว้างขวางในหมู่คนไทย ในกลอนเรื่องราชนิพนธ์ สุนทรภู่กล่าวถึงของหวานคือ ทองหยิบ ฝอยทอง ไว้ดังนี้

ตั้งใช้หนักรักษาวางยาทิพย์

ค่อยผ่าฟันขึ้นน้ำดังอามฤก

ฉันทองหยิบฝอยทองไม่ต้องสิก

แต่ตอสิกเหลือที่จะได้สบาย

ราชนิพนธ์ หน้า ๓๔๗

๒.๔.๓ การแต่งกลิ่นอาหาร การปรุงอาหารไทยโดยเฉพาะอาหารคาวจะมีส่วนผสมทั้งที่เป็นพืช ผัก และเนื้อสัตว์ หากเป็นพืชผักมักจะมิรสจัดเป็นส่วนมากซึ่งต้องปรุงรสชาติให้มารับประทานมากขึ้น บางอย่างจะปรุงรสเดียว สอกรส หรือสามรส แล้วแต่ลักษณะของอาหาร ถ้าเป็นอาหารที่ทำจากเนื้อสัตว์จะมีกลิ่นคาว ชาวบ้านจะใช้คุณสมบัติของพืชบางชนิดมาช่วยดับกลิ่นคาวของเนื้อสัตว์ และใช้ความหอมของดอกไม้อบขนมให้มีกลิ่นหอมมารับประทาน การใช้พืชธรรมชาติในการแต่งกลิ่นอาหารแยกได้ดังนี้

การดับกลิ่นคาว เนื้อสัตว์ชนิดต่าง ๆ ที่นำมาปรุงอาหาร มักจะมีกลิ่นคาวทำให้ไม่น่ารับประทาน ชาวบ้านจึงคิดหาพืชผักผลไม้ที่มีสรรพคุณในการดับกลิ่นคาวมาใช้เป็นส่วนผสมของอาหาร เช่น ตะไคร้ ใบมะกรูด ผิวมะกรูด ชিং ข่า กระชาย ขมิ้น ใบโหระพา ใบกะเพรา เป็นต้น

มีลักษณะการใช้ต่างกัน คือ การใช้ชำ ตะเคียน ใบมะกรูดหั่นเป็นท่อน ๆ ต้มกับเนื้อสัตว์เพื่อดับกลิ่นคาว มักใช้เป็นเครื่องต้มยา หรือนำตะเคียน ใบมะกรูด ชำ กระชาย ขมิ้น มาโขลกละเอียดเป็นส่วนผสมของน้ำพริก น้ำแกง ซึ่งแต่ละภาคจะมีความแตกต่างกันเป็นเอกลักษณ์ประจำภาค เช่น ภาคใต้นิยมใช้ขมิ้นปรงน้ำแกง ทำให้น้ำแกงมีสีเหลืองจัดกลิ่นฉุน ส่วนภาคกลางนิยมใช้ ขิง ชำ ตะเคียน กระชาย เป็นต้น ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการใช้ ชำ ซึ่งทำอาหารดังนี้

อิมอิรักดักปลาร้า	เหล่านหว่าลิ้นที่เป็นซี่ขมวน
ตรีประจันด้ามอีชีตรวน	ปลาเกลือได้ส่วนเป็นอย่างไร
อีตาตาพริกขี้กขี้	เสียงถึกถอกถอกกระชกไล่
ชำชิงพริกเกลือเจือลงไป	เขยเขยขี้กไล่ละเอียดดี
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๘๗

ส่วนใบโหระพา ใบกระเพรา ใบแมงลัก จะเด็ดเป็นใบ ๆ ต้มไปกับน้ำแกงหรือ รับประทานดิบ ๆ ก็ได้ เช่น ใบโหระพา ใบแมงลัก ใบสะระแหน่ ใบขยพลู เป็นต้น ในนิราศกรุงเก่า กล่าวถึงการใช้ใบแมงลักเป็นผักรับประทานกับขนมจีนน้ำยาไว้ดังนี้

เรือจรรจรสำเลี้ยว	ลมวู
ลุโคกข้าพหลูด	สะอื้น
สาละอนหลากข้ามลู	แมลงลัก นางเอย
รอยเช่นช้อยพอยพื้น	น้ำน่ายานาง
	นิราศกรุงเก่า หน้า ๓๔๔

การแต่งกลิ่นหอม อาหารคาวที่ปรุงด้วยเนื้อสัตว์ทั้งสดและที่หมักดองไว้ มักจะมีกลิ่นคาวหรือกลิ่นฉุน นอกจากชาวบ้านจะใช้พืชผักในการดับกลิ่นคาวแล้ว พืชผักบางชนิดยังให้กลิ่นหอมมารับประทาน พืชผักที่นำมาใช้ในการแต่งกลิ่นหอมได้แก่ พริกไทย กระเทียม หัวหอม เครื่องเทศ เป็นต้น ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการใช้หัวหอม หัวกระเทียมในการปรุงอาหารไว้ดังนี้

ปลาแห้งปลาชะโดโตโตหว่า

ปลาอย่างหอมกระเทียมก็เตรียมใส่

น้ำอ้อยน้ำตาลบดครบครันไป

บ้างก็วิ่งชวักโชว้อยู่ไปมา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๘๗

ส่วนอาหารหวานหาต้องการให้อาหารนั้นมีรสหอมจะมี ๒ วิธี คือ การอบแห้งและการอบน้ำ การอบน้ำต้องใช้น้ำสะอาด ลอยด้วยดอกมะลิ กุหลาบ หรือดอกไม้หอมชนิดอื่น ปิดฝาทิ้งไว้ ๑ คืน แล้วจึงหยิบดอกไม้ออก นำน้ำอบไปผสมทาขนม ถ้าเป็นขนมหวานที่ทาเสร็จแล้วซึ่งส่วนมากจะเป็นขนมแห้งจะนำไปอบด้วยดอกไม้สดที่มีกลิ่นหอม หรือดอกกระดังงาสนไฟ หรืออบด้วยควันเทียน โดยจุดเทียนอบให้ติดสักครู่ดับเทียน เทียนที่ดับแล้วจะมีควันคั่งอยู่ นำไปใส่ลงภาชนะที่บรรจุขนม กลิ่นหอมของดอกไม้และเทียนอบจะทำให้ขนมหอมชวนรับประทาน ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการทาขนมแห้งหลายชนิดพร้อมการพันเทียนไว้ดังนี้

วางไว้ตามซมดและกงเกวียน

พันเทียนเรียงไว้อย่าให้ปี

ขนมกรุบขนมกรอบเห็นชอบที

คลุกน้ำตาลพรินพรินใส่ไว้

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๔

การปั้นเทียนที่กล่าวถึงในบทนี้น่าจะเป็นเทียนอบ ซึ่งใช้อบขนมแห้งของไทย เพราะกล่าวไว้
พร้อมกับการทำขนมที่เป็นด้วยแป้งและชุบแป้งทอด ซึ่งเป็นขนมแห้งของไทย เทียนอบเป็นเทียนที่มีส่วนผสม
ผสมของเครื่องหอม ชาวบ้านในสมัยนั้นทำเทียนอบใช้กันเอง

๒.๔.๔ การแกะสลักผักผลไม้ และย้อมสีอาหาร การแกะสลักผักผลไม้เป็นรูปร่าง
ต่าง ๆ ให้สวยงามสดงดงาม เป็นการตกแต่งอาหารให้ดูน่ารับประทานมากขึ้นและเป็นการแสดงฝีมือของ
เจ้าของผลงาน มักจะทำเนื่องในโอกาสพิเศษต่าง ๆ ผักผลไม้ที่นำมาแกะสลักมีหลายชนิด เช่น ผัก
แตง แตงกวา มะละกอ มันแกว ละครูด ชิงอี๋อ่อน เป็นต้น อุปกรณ์ที่ใช้แกะสลักผักผลไม้ ได้แก่ มีดคว้าน
ปลายแหลม ผักและผลไม้ที่แกะสลักแล้วสามารถนำไปประกอบอาหารหวานคาว เป็นผักจิ้มใช้ตกแต่ง
หรือรับประทานสด ๆ ได้ ในบทพื้นพิลาปล่าวถึงการแกะสลักผักผลไม้เป็นรูปร่างต่าง ๆ ดังนี้

ฤดูร้อนก่อนเก่าทำข้าวแช่	นำชมแต่เครื่องกับสารับฉัน
ช่างทำเป็นเช่นดอกจอกเป็นดอกจันทร์	งามจนขึ้นกระชายท่าเหมือนจำปา
มะม่วงดิบหยิบดูจึงรู้จัก	ทานำร์กรุปสัตว์เหมือนมัจฉา
จะเลียบกลับกลายสุดสายตา	เคยไปมามิได้เห็นจะเ็นวาย
	บทพื้นพิลาป หน้า ๔๑๔

ผักผลไม้ที่แกะสลักเป็นรูปร่างต่าง ๆ แล้วบางอย่างต้องย้อมสีให้ดูสดใสหรือเหมือนจริงมาก
ขึ้น สีที่ใช้ในการย้อมมักเป็นสีธรรมชาติที่ได้จากพืชผักชนิดต่าง ๆ เช่น สีม่วง ได้จากดอกอัญชัน
สีเขียวได้จากใบเตย สีเหลืองได้จากขมิ้น เป็นต้น สีธรรมชาติดังกล่าวเป็นสีที่ใช้ในการประกอบ
อาหารโดยเฉพาะขนมหวานที่มีสีสันต่าง ๆ กัน ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการย้อมสี
ผักผลไม้ที่แกะสลักดังนี้

บ้างเอามะละกอมาร่วมจัก

ช่วยกันแกะสลักเป็นนกพิราบ

แล้วยอมสิ่งงดงามอร่ามตา

ประดับประดาเป็นที่ชื่นชม

ชื่นชมชื่นชม หน้า ๔๗

๒.๔.๔ การใช้พืชสมุนไพรปรุงอาหาร อาหารไทยส่วนมากจะมีรสจัด ถ้าเป็นของหวานก็มักจะหาด้วยแป้ง น้ำตาล กะทิ หรือทำจากเมล็ดข้าวเหนียว อาหารเหล่านี้บูดเสียง่าย และอาจทำให้เกิดอาการท้องอืด หรือท้องผูกได้ง่าย หากรับประทานผักหรือผลไม้ไม่เพียงพอ แต่ในอาหารคาวหลายชนิดจะมีส่วนประกอบของพืชผักที่มีสรรพคุณในทางยาแก้โรคต่าง ๆ เช่น กระเทียม มีสรรพคุณเป็นยาถ่ายพยาธิแก้ปวดศีรษะข้างเดียว แก้ไอขับเสมหะ ตะไคร้เป็นยาขับปัสสาวะ กระชายเป็นยาบำรุงหัวใจ แก้ริดสีดวงทวาร ซึ่งแก้เอาเจียนและเจริญอาหาร พืชผักบางชนิดก็ใช้ปรุงอาหารโดยตรง เช่น ใบขี้เหล็ก เป็นยารักษา ยาล้าง ยากเสมหะประสาท ตำลึงช่วยย่อยอาหาร แก้โรคเบาหวาน บวบเหลี่ยมทำให้เอาเจียนและแก้โรคหืด นอกจากนี้ผลไม้สุกก็มีสรรพคุณของสมุนไพรเช่นกัน เช่น มะละกอบ่อยเป็นยารักษา ยาล้าง แก้โรคเลือดออกตามไรฟัน สับปะรดช่วยย่อยอาหารพอกโปรตีน ขับปัสสาวะ ส่วนพืชผักที่นำมาปรุงอาหารหวานได้และมีสรรพคุณทางสมุนไพรด้วย ได้แก่ ถั่วเขียว แก้วเจ็บคอ พักทองเป็นยาถ่ายพยาธิตัวดี เป็นต้น ในนิราศสุพรรณกล่าวถึงการนำใบขี้เหล็กมาประกอบอาหาร ดังนี้

ทับดีเล็กดีกว่าต้ม

ชมเหลือ

ควั่นแต่งแกงต้มเกลือ

กลบดิน

พริกขิงใส่ใสเจือ

จิบอร่อย น้อยๆ

ชมชื่นกลิ่นไอน้ำ

แต่หน้าตาชม

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๔๔

๒.๔.๖ การเก็บรักษาและถนอมอาหาร พืชผลทางการเกษตรที่เป็นอาหารของชาวบ้านจำเป็นต้องผลิตให้พอเพียงสำหรับเลี้ยงครอบครัวได้ตลอดทั้งปี แต่เนื่องจากการเกษตรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชาวบ้านยังคงพึ่งพาน้ำฝน หากปีใดฝนทิ้งช่วงหรือไม่ตกตามฤดูกาลหรือฝนมากน้ำท่วมไร่นาพืชผลทางการเกษตรได้รับความเสียหาย หรือไม่สามารถทำการเกษตรตามปกติได้ ชาวบ้านต้องประสบปัญหาขาดแคลนอาหาร ดังนั้นในยามที่มีอาหารสมบูรณ์ชาวบ้านจึงต้องพยายามหาวิธีการเก็บรักษาและถนอมอาหารเหล่านั้นไว้ให้นาน ๆ และมากเพียงพอต่อความต้องการ อาหารที่เก็บรักษาไว้ทั้งเนื้อสัตว์ พืชผักผลไม้ ซึ่งมีวิธีการเก็บรักษาแตกต่างกันไปตามชนิดของอาหารเหล่านั้น สามารถแยกได้ดังนี้

การตากแห้ง เป็นวิธีการเก็บรักษาและถนอมอาหารที่ง่ายและสะดวกที่สุด สามารถใช้ได้กับพืชผักผลไม้ และเนื้อสัตว์ เพราะการตากให้สิ่งของนั้นแห้งแสงแดดจะช่วยฆ่าเชื้อโรคและอาหารนั้นไม่ขึ้นราขึ้นอับเป็นสาเหตุให้เกิดการเน่าเปื่อยได้ง่าย การเก็บอาหารแห้งไว้จำนวนมาก ชาวบ้านมักจะหาที่เก็บเรียกว่าลานสำหรับเก็บพืชผลทางการเกษตรโดยสร้างยกพื้นสูงและสานด้วยไม้ไผ่โดยรอบเพื่อให้อากาศถ่ายเทได้สะดวก มีหลังคาคลุมกันฝน หากเก็บไว้นาน ๆ ต้องหมั่นนำออกผึ่งแดดให้แห้งอยู่เสมอ พืชผลทางการเกษตรที่นิยมตากแห้งเก็บไว้ใช้ หรือขายได้แก่ เมล็ดพริกไทย พริกชนิดต่าง ๆ หอม กระเทียม ถั่ว เป็นต้น หากเป็นเนื้อสัตว์ประเภทกุ้ง ปลา เมื่อจับได้และเหลือจากการขายหรือรับประทาน ชาวบ้านจะนำมาขอดเกล็ดผ่าล้างเครื่องในออกให้สะอาดแผ่ผึ่งแดดให้แห้ง ถ้าปลาตัวเล็กหรือกุ้งก็จะตากทั้งตัว การตากปลาให้แห้งนี้มีกล่าวในนิราศสุพรรณดังนี้

ชาวบ้านร้านเรือนตั้ง

แต่ปากว่าตากฟ้า

ตากปลา

เฟื่องฟุ้ง

กว้างขวางสร้างวัดวา

ไว้ช่อง คลองแย

ริมฝั่งพริ้งผกบู้ง

ยอดแฉ่งแซมไสว

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๓๓

นอกจากนี้อาหารที่ปรุงหรือต้มสุกแล้วเช่นข้าวเจ้า ข้าวเหนียว เมื่อมีเหลืออยู่ชาวบ้านจะนำมาตากแห้งเก็บไว้ ข้าวเหนียวนั้นจะทำเป็นแผ่นกลมบาง ๆ ตากแดดแล้งนำมาทอดเป็นขนมข้าวพอง ropy ด้วยน้ำตาลกวน ส่วนข้าวเจ้าตากแห้งนำมาตำผสมน้ำตาล มขพรวัวชูดเป็นขนมข้าวตั่ว เป็นต้น ในนิราศเดือนกล่าวถึงการกินข้าวตากไว้เข้าใจว่าในยามขาดแคลนหรือเดินทางไกลในถิ่นทุรกันดาร ชาวบ้านจะนำข้าวตาก พริก เกสร ใสกลัหรือไก่ติดตัวไปด้วย นำมาเคี้ยวกินประทังความหิว ดังความที่กล่าวไว้ดังนี้

เหมือนแสบท้องต้องชินกลิ่นข้าวตาก

ระคายปากไม่ลุ่มเหมือนรู้หนาว

เหมือนอดข้าวกินมันยามกันดาร

กว่าจะพบพบของที่ได้องใจ

นิราศเดือน หน้า ๖๒

การย่างไฟ เป็นการเก็บและถนอมอาหารโดยใช้ความร้อนอีกวิธีหนึ่งนอกจากใช้ความร้อนจากแสงแดด เพราะถ้าเป็นช่วงฤดูฝนหรือฤดูหนาวอาจจะไม่มีแดด มีเมฆหมอกปกคลุม ทำให้แสงแดดมีไม่เพียงพอที่จะตากอาหารให้แห้ง อาจทำให้อาหารนั้นเน่าเสีย การย่างไฟจึงเป็นอีกวิธีหนึ่งที่ชาวบ้านคิดนำมาใช้กับการเก็บถนอมอาหารประเภทปลา โดยในเบื้องต้นล้างทำความสะอาดปลา เช่นเดียวกับการตากแดด แล้วนำปลามาเสียบไม้หรือตักปลากับไม้ให้ตัวปลาแผ่ออกทำให้สะดวกในการย่างไฟ มักจะใช้ไฟอ่อน ๆ เนื้อปลาจะแห้งและสุกเล็กน้อย ในนิราศสุพรรณกล่าวถึงการย่างปลาไว้ดังนี้

ย่านยาวลาวตั้งกลาด	หาดทราย
แล่นปลาลงแสงสวย	แหวนทอง
ย่างไฟใส่ชาราย	เรียงนั่ง สพร้งเอย
พวกหนุ่มลุ่มเรือร้อง	เงยเรือฟอลาวา
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๗๙

การทำเดิม เป็นการเก็บรักษาและถนอมอาหารโดยใช้เกลือ พอกด้วยส่วนผสมของเกลือ และการใช้ส่วนผสมของน้ำเกลือหรือน้ำปลา เพราะเกลือมีคุณสมบัติคือความเค็มที่ช่วยรักษาอาหารสดไม่ให้เน่าเหม็นและเก็บไว้ได้นาน อีกทั้งเกลือมีแร่ธาตุที่เป็นประโยชน์ต่อร่างกาย การเก็บรักษา และถนอมอาหารวิธีนี้มักใช้กับเนื้อสัตว์และไข่ ที่เป็นเนื้อสัตว์เช่น ปลา จะล้างทำความสะอาด หน้าบางส่วนออก บางชนิดจะผ่าแล่ปลาออก บางชนิดจะทำเค็มทั้งตัว โดยนำไปคลุกเคล้ากับเกลือ หรือแช่ในส่วนผสมของน้ำเกลือ น้ำปลา เพื่อให้ความเค็มซึมเข้าไปในเนื้อปลา แล้วจึงนำไปตากแดด ให้แห้ง วิธีนี้ต้องให้ความเค็มซึมทั่วทั้งตัวปลาและหนังตากแดด มิฉะนั้นปลาจะเน่าเป็นราหรือขึ้นหนอนได้

ในนิราศเมืองเพชร กล่าวถึงปลาเค็มไว้ดังนี้

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาดั้งบ้าน	นำสารญเรือนเรือดูเหลือหลาย
บ้างย่างปลาคั่วเค็มเรียงเรียงราย	ดูขุนวายุวังไขว่กันใหญ่น้อย
ชายสาเร็จเปิดไถ่หิ้งไข่พอก	กระเบนกรจบอกปลาหึ่งบูบอย
ลูกค้ารับนับกันเป็นพันร้อย	ปลาเล็กน้อยขมงกรโยกกรบุง
นางแม่ค้าปลาเค็มก็เค็มสวย	กำไรรวรวมประจบจนครบถุก
บ้างเห็นท้องป่องปูดยุดยุดง	ต่างบำรุงรูปร่างสาอาจตา
	นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๔

ในตัวอย่างที่ยกมานี้กล่าวถึงโชพอกซึ่งเป็นการเก็บรักษาโชเปิดให้อยู่ได้นาน ๆ โดยชาวบ้านจะใช้ส่วนผสมของเกลือ ซีอิ๊ว พอกโชแล้วนำไปคลุกเคลาบ ผึ่งให้แห้งเก็บไว้ การทำโชเค็มหรือโชพอกในปัจจุบันที่มีชื่อเสียงโด่งดังได้แก่โชเค็มเมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งพอกโชด้วยส่วนผสมของเกลือเม็ดปนละเอียดกับดินจอมปลวกที่มีสีเหลือง และคลุกด้วยซีอิ๊วเกลือที่เพาะสุกจัด จะเห็นได้ว่าวัตถุดิบที่ใช่ เช่น ดิน ซีอิ๊ว เกลือ เป็นวัตถุดิบที่หาได้ทั่วไปในห้องครัว โดยเฉพาะเกลือเป็นของเหลือใช้จากการสีข้าว ชาวบ้านคิดนำมาใช้ประโยชน์ในการเก็บรักษาอาหารได้เป็นอย่างดี

การหมักดอง เป็นวิธีการเก็บถนอมอาหารโดยใช้เกลือ ส่วนผสมของน้ำเกลือ หรือส่วนผสมของน้ำปลา วิธีนี้ใช้ได้ทั้งเนื้อสัตว์และพืชผักผลไม้ เช่น ดองผักกาด แดงกวา ถั่วงอก กระเทียม หอม เป็นต้น ที่เป็นเนื้อสัตว์ ได้แก่ หอยดอง การดองจะมีทั้งดองเปรี้ยว และดองเค็ม การดองเปรี้ยว ส่วนผสมของน้ำเกลือจะเพิ่มน้ำส้มสายชูและน้ำตาลมากขึ้นตามชนิดของพืชผักที่จะดอง ซึ่งจะทาให้มีรสชาติเปรี้ยวหวานเพิ่มขึ้น มักใช้ดองผักผลไม้ ในนิราศเมืองแกลงกล่าวถึงผักกาดดอง และหอยดองไว้ดังนี้

ขายหอยแกลงแมงกูดกับปูม้า

หมักแมงดาหอยดองรองกระถาง

พวกเจ้ากินสินค้ายาเมาวาง

มะเขือคางแพะเผือกผักกาดดอง

นิราศเมืองแกลง หน้า ๔๐

การหมักนิยมใช้กับอาหารทะเลประเภทปลา กุ้ง ใช้ระยะเวลาในการหมักนานกว่าการดอง การหมักนั้นมีส่วนผสมแตกต่างกันไปตามลักษณะอาหาร และความต้องการรสชาติที่หลากหลาย เช่น การหมักปลาร้าจะมีส่วนผสมของข้าวคั่วที่ใช้ในการหมัก ปลาเจ้า กุ้งจ่อมจะหมักด้วยข้าวหมาก และปลาต้มหมักด้วยข้าวสุก การหมักปลาร้าใช้ระยะเวลาประมาณ ๑ เดือน เป็นที่นิยมทานทั่วไป ปลาร้าที่หมักไว้มาประกอบอาหารได้อีกหลายแบบ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการหมัก

ปลาร้าไว้ดังนี้

วิธีใช้รักษาปลาร้า

ศรีประจันต์ผู้มีชีวิตรวม

เห็บเหวาลิ้นที่เป็นไข้ช้วน

ปลากุสได้ส่วนเป็นอย่างไร

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๘๗

นอกจากการเก็บรักษาและหมอมอาหารด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น วิธีปรุงอาหารหวานบางอย่างสามารถทำให้อาหารนั้นเก็บไว้ได้นานด้วยเช่นกัน เช่น วิธีการเชื่อม แช่อิ่ม ฉาบ กวน ซึ่งเป็นการทำให้อาหารมีรสหวานจัด บางชนิดนำมาตากแห้งอีกชั้นหนึ่ง และบรรจุภาชนะเก็บรักษาไว้เป็นของหวาน ของว่าง ของฝากได้หลายโอกาส

การประกอบอาหารและการเก็บหมอมอาหารของคนไทยซึ่งใช้วิธีการง่าย ๆ ตั้งแต่เริ่ม และการปรุงแต่งรสชาติด้วยวิธีการต่าง ๆ ให้อาหารมีหลากหลายรูปแบบ หลากหลายรสชาติ และงดงามน่ารับประทานตามโอกาสต่าง ๆ ที่จะอำนวย ซึ่งเป็นผลจากสติปัญญาความคิดสร้างสรรค์และประสบการณ์ที่ได้รับจากบรรพบุรุษและจากคนท้องถิ่นอื่นที่ถ่ายทอดกันมา และเป็นไปตามลักษณะนิสัยในการบริโภคอาหารของคนไทยซึ่งมักนิยมรับประทานอาหารหลายรส ครบประเภททั้งคาว หวาน และผลไม้ ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงการรับประทานอาหารในแต่ละมื้อไว้ดังนี้

จนของคาวข้าวสิ้นกินของหวาน

ครั้นกินอิ่มอิ่มย่องจนท้องโร

ทั้งอ้อยตาลกล้วยส้มขนมโก๋

ก็พอโพลเพลคำย่ำราชวัง

พระอภัยมณี หน้า ๑๓๔

แม้ในยามถึงงานเทศกาล ประเพณีที่มีการทำบุญเลี้ยงพระชาวบ้านก็มักจะเตรียมอาหารไว้ทั้งอาหารคาว หวาน และผลไม้ ที่เรียกว่าครบเครื่อง ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนถึงการ

เตรียมอาหารเลี้ยงพระในเทศกาลสงกรานต์ ดังนี้

นิมนต์สงฆ์สาวกณต์ เวลาบ่าย
แล้วกลับบ้านเตรียมการเลี้ยงเจ้าชี
หาผ้าเยาแกงชมตั้งแกง
บ้างทำน้หอมกบปิดไว้
บ้างทำวันชาสาธุ
หน้าเตียงเรียงเส็ดข้าวเม่ากวน
มะพร้าวรางสาตลูกหวายหว่า
ทุกบ้านอลหม่านกันทั่วไป

ต่างฉลองพระทรายอยู่ยังมี
ปึงจีสารพัดจัดแจงไว้
ผ้าปักจักแพงพยเนงไก่
ตั้งไข่ต้ดปลาแห้งทั้งแกงบวช
ข้าวเหนียวหน้าหมูไว้ก็ล้วน
ของสวนส้มสุกทั้งลูกไม้
ส้มโอส้มซ่าทั้งกล้ววยไข่
จนตักขึ้นกลับไหลไปจับพลัน
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๑ - ๔๒

๒.๖ การรักษายาบาล

ในวิถีชีวิตของมนุษย์นั้น ส่วนหนึ่งมนุษย์จะต้องเผชิญกับสุขภาพต้องต่อสู้กับโรคภัยไข้เจ็บ เหล่านี้ทำให้มนุษย์ต้องอาศัยสติปัญญาสั่งการองค์ความรู้และประสบการณ์เพื่อการอยู่รอดตลอดทุกยุคทุกสมัย และอิทธิพลของความเชื่อและแบบแผนการปฏิบัติดั้งเดิมทำให้สร้างแบบแผนการปฏิบัติตัวแนวใหม่เป็นวิทยาการทางการแพทย์ของชาวบ้านสั่งสมสืบทอดกันมา มีบทบาทรับใช้ชาวบ้านมาโดยตลอดตั้งแต่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ^๑ ทรงเสด็จการปกครองปกครองไพร่พลไว้ว่า ... พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระปรารภว่า ตำรายาในโรงพระโอสถยังบกพร่องนัก จึงโปรดให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรินทราชนิกูล เป็นโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเวลานั้นรับราชการในกรมหมอเป็นผู้รับกระแสน้ำสั่งสืบถามพระราชคณณแลข้าราชการตลอดจนราษฎร ผู้ใดมีตำราดีขอให้จดสรรพคุณยานั้นมาถวายเพื่อจะได้ตรวจสอบจดลงเป็นตำราไว้ในโรงพระโอสถ ...

จากคำกล่าวข้างต้นเป็นที่ยืนยันได้ว่าความรู้ทางด้านการรักษายาบาลของชาวบ้านได้มีบทบาทรับใช้ชาวเมืองเช่นกัน เพราะสิ่งที่เด่นชัดมองเห็นแล้วไม่อาจจะทดสอบสรรพคุณยาและพืชสมุนไพรที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในแต่ละภูมิภาคได้หมด ประสบการณ์และข้อมูลของหมอชาวบ้านจึงเป็นส่วนช่วยเสริมให้หมอหลวงมีความรู้กว้างขวางมากขึ้น อันเป็นประโยชน์ต่อวิทยาการการแพทย์ไทย

นอกจากความรู้ในเรื่องสรรพคุณของตัวยาสมุนไพรที่ใช้ในการรักษาโรคต่าง ๆ แล้ว หมอชาวบ้านจะต้องเรียนรู้ถึงสมุฏฐานของโรคว่ามีสาเหตุมาจากอะไร ซึ่งบางครั้งก็เกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อที่ผูกพันมาอย่างยากที่จะแยกออกจากกันได้ แม้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมีคตินี้ลดความเชื่อเรื่องภูตผี สิ่งเร้นลับต่าง ๆ ลงบ้างแล้วแต่ก็เป็นส่วนน้อย ยังไม่สามารถต้านแรงเชื่อ แรงศรัทธาของชาวบ้านโดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีอิทธิพลครอบงำตามลักษณะสังคมไทยไปได้ แต่ความเชื่อก็อาจมีประโยชน์ที่เป็นโทษแก่ชาวบ้านเท่านั้น หากจะพิจารณาให้ดีแล้วการรักษายาบาลด้วยความ

เชื่อถือเป็นการรักษาพยาบาลผู้ป่วยทางจิตใจ ซึ่งจะเป็นแรงเสริมให้ผู้ป่วยมีสุขภาพใจที่ดีขึ้น เพราะหมอชาวบ้านจะมีระดับชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมเช่นเดียวกับชาวบ้าน จึงมีความเข้าใจ และสื่อสารกับคนไข้ได้ดีและเป็นกันเอง ทั้งยังมีผลต่อญาติพี่น้องของผู้ป่วย ช่วยสร้างความหวังกำลังใจให้เกิดขึ้นแก่ทุกฝ่าย ส่วนทางกายหมอชาวบ้านต้องตรวจวินิจฉัยผู้ป่วยให้ทราบลักษณะของโรค เพื่อยารักษาให้ตรงตามอาการ ในระบบการแพทย์พื้นบ้านนี้ได้ใช้อาพวยให้ครอบครัวของผู้ป่วย มีส่วนร่วมในการวินิจฉัยและรักษาพยาบาล ซึ่งถือได้ว่าครอบครัวเป็นเสมือนทีมงานการรักษาที่ค่อนข้างมีประสิทธิภาพ การรักษาพยาบาลผู้ป่วยของหมอชาวบ้านจึงเป็นการรักษาทั้งทางกายและทางใจควบคู่กันไป วิธีการรักษาในลักษณะนี้ช่วยให้ชาวบ้านทั่ว ๆ ไปได้รับรู้และสามารถถ่ายทอดความรู้สู่กันได้ไม่ยาก เพราะมีจุดร่วมในการมองสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นคล้ายคลึงกันและนำไปใช้ในยามขัดสนหรือไม่สามารถตามหมอมาได้ทัน จำเป็นต้องช่วยเหลือตัวเองในเบื้องต้นตามสภาพไปก่อน ในวรรณคดีที่บันทึกชีวิตของชาวบ้านนั้น มักจะสะท้อนให้เห็นชาวบ้านทั้งที่เป็นหมอและชาวบ้านทั่วไปได้ใช้ภูมิปัญญาของตนที่มีอยู่ในการรักษาพยาบาลคนเจ็บคนป่วย ตามกำลังสติปัญญาเท่าที่จะหาได้ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๒.๖.๑ การตรวจและวินิจฉัยอาการผู้ป่วย การจะรักษาผู้ป่วยให้หายได้ หมอจะต้องรู้ข้อมูลบางอย่างเกี่ยวกับตัวผู้ป่วยประกอบการวินิจฉัยโรค ซึ่งการแพทย์แผนโบราณของไทยไม่มีเครื่องมือเครื่องใช้ช่วยในการตรวจรักษา แต่ก็มีหลักการตรวจและวินิจฉัยโรคที่สืบทอดกันมา ดังที่ พ.ต.ต. ปราโมทย์ ศรีภิรมย์^๑ กล่าวไว้ว่า

... แพทย์แผนโบราณเราจะไม่ใช้เครื่องมือเครื่องใช้ช่วยในการตรวจรักษาโรคอย่างทันสมัย แต่ก็สามารถตรวจและรักษาโรคช่วยชีวิตมนุษย์มาเป็นเวลานานนับศตวรรษแล้ว ซึ่งใช้ตรวจรักษาโรคอยู่ในขณะนี้ คือ

^๑พ.ต.ต. ปราโมทย์ ศรีภิรมย์. "การตรวจรักษาโรคทางยา," ใน หมอไทยยาไทย. ๒๕๒๒. หน้า ๑๙ - ๒๐.

๑. ถ้าตรวจความร้อน ใช้มือตรวจ คือ เอาหลังมือทาไปตามอวัยวะที่ตรวจ
๒. การตรวจปอด หัวใจ อวัยวะภายใน แต่เดิมแพทย์จะใช้หูแนบลงไปกับอกคนไข้ หรืออวัยวะต่าง ๆ เพื่อฟังการเต้นของหัวใจหรือสิ่งอื่น ๆ
๓. การจับชีพจร ใช้นิ้วมือจับ คือใช้นิ้วชี้และนิ้วกลางจับที่ข้อมือคนไข้
๔. การนับการหายใจ โดยการสังเกตเอาจากการหายใจของผู้ป่วย

หลักการในการตรวจโรคประกอบการวินิจฉัย คือการถามประวัติส่วนตัวประวัติโรค ตรวจร่างกาย เช่น ดูรูปร่าง กาลัง สติ อารมณ์ ลิ้น ตา ผิวพรรณ เป็นต้น และการตรวจอาการ เช่น ดูเหงื่อที่ออก ดูจากรูปร่างสัณฐานว่ามีกลิ่น สี รสเป็นอย่างไร การกินอาหาร รสในปากคอ เสียงที่พูด การหลับนอน ความรู้สึก เป็นต้น เมื่อตรวจแล้วจึงจะวินิจฉัยว่าเป็นโรคอะไร ชื่อโรคอะไร เกิดจากสาเหตุอะไร ใช้ยาสรรพคุณอย่างไรรักษา เป็นต้น ...

จะเห็นได้ว่าหลักการตรวจและวินิจฉัยโรคแต่เดิมนั้นแม้จะไม่มีเครื่องมือที่ทันสมัยช่วยในการตรวจ แต่การตรวจและวินิจฉัยโรคก็ทำอย่างมีหลักการ ซึ่งขึ้นอยู่กับหมอชาวบ้านแต่ละคนจะมีความรู้และนำมาใช้กันมากน้อยเท่าใด ดังจะพบบทกล่าวให้เห็นดังต่อไปนี้

การตรวจร่างกาย เมื่อชาวบ้านเกิดการเจ็บป่วย หมอหรือญาติพี่น้องมักจะตรวจดูร่างกายในเบื้องต้นด้วยวิธีการง่าย ๆ ที่ใช้กันอยู่ คือ การสังเกตหรือคลำชีพจร ตรวจอุณหภูมิในร่างกาย ซึ่งเป็นความรู้ที่ชาวบ้านทั่ว ๆ ไปรู้และเข้าใจถึงลักษณะของคนที่ชีวิตว่าจะต้องจะมีสมุทัยใจ หัวใจเต้น แสดงถึงการทำงานของหัวใจและร่างกายมีความอบอุ่นหากคนป่วยหายใจแผ่วเบา ชีพจรเต้นช้า ไม่สม่ำเสมอแสดงถึงความผิดปกติในร่างกาย หากเสียชีวิตร่างกายจะเป็นลงลักษณะอาการเหล่านี้ ชาวบ้านสามารถตรวจและสังเกตกันได้ ซึ่งจะทำให้รู้สภาพของผู้ป่วยและความจำเป็นเร่งด่วนในการรักษาพยาบาลในขั้นต่อไป ภูมิปัญญาดังกล่าวปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน และนิทานดากลอน เรื่องสิงห์ไกรภพ ดังนี้

อนิจจาเมื่อมาตัวเป็นเพื่อน
 ราชกลางกลิ้งเกลือกลงเสือกกาย
ครั้นใดกลายคลาพั่วตัวยงอ่อน
ทรวงอกอุ่นคลายค้อยหายเย็น

กลับไปเรือนแต่ตัวดูพิวหาย
 ดังจะวายชีวังไปทั้งเป็น
เทพจร เบื้องหลังยังรักเดิน
 เยื่อเห็นฤทธิ์เมาค่อยเบาบาง
 ชนช้างชนแพน หน้า ๘๑๑

จึงแปลงกายเป็นพรหมด้วยความรัก
รอนาสิกิริกรบายนลมหายใจ

เข้าพิณลักปลุกสันไม้นั้นไหว
 รู้ว่าไม่ปลดปลงคงจะคืน
 สิงหไกรภพ หน้า ๑๘๔

การตรวจอาการ เป็นการตรวจอาการของผู้ป่วยในด้านการกิน การถ่าย การหลับนอน ความรู้สึกภายใน ฯลฯ อาการเหล่านี้สามารถสังเกตตรวจสอบหรือสอบถามจากผู้ป่วยโดยตรงได้ ลักษณะอาการต่าง ๆ จะมาประกอบกับการตรวจร่างกายในด้านอื่น ๆ เพื่อหาสัญญาณของโรค และสามารถรู้สภาพอาการของผู้ป่วยว่าดีขึ้น หรืออาการเลวลงอย่างไร การสังเกตอาการ ผู้ป่วยดังกล่าวมักกล่าววนนิทานคาถาลอนเรื่องพระอภัยมณี ดังนี้

สุดสาครร้อนจิตถึงบิดุเรศ
 กอนสขยันคืนพักตร์ชกเสนี
 หรือประชวรปรวนแปรกว่าแต่ก่อน
 เสนาทุลุมลความตามสาเนา
 พระอาหารวานนี้ก็มีรส
เห็นชื่นมันพิ้นพิ้งกำลังยา

ชลเนตรแนมองให้มองศรี
 ประเดี้ยวนี้ทรงธรรมค้อยบรรเทา
 อกราร้อนราวกับไฟประลัยพา
 ค้อยบรรเทาขึ้นด้วยถ่ายหลายเวลา
เสวยหมดข้าวสวยสักถ้วยฟ้า
 พระโรคคงจะหายเหมือนหมายไว้
 พระอภัยมณี หน้า ๓๘๘

การตรวจร่างกาย และอาการผู้ป่วยจะทำให้การวินิจฉัยโรคได้ผลแน่นอนขึ้นโดยสังเกตได้จากการขับถ่ายที่สม่ำเสมอ การกินอาหารได้มากหรือน้อย สอบถามความรู้สึกรสชาติของอาหาร และการสังเกตอาการภายนอกว่าผู้ป่วยมีรูปร่างหน้าตาสดชื่นขึ้นหรือไม่ ลักษณะอาการดังกล่าวจะทำให้ทราบว่าผู้ป่วยเป็นโรคอะไร เป็นมากหรือน้อยเพื่อกำหนดการรักษาพยาบาลในขั้นต่อไป หากได้ทำการรักษาพยาบาลแล้ว ลักษณะอาการที่เป็นผลตามมาจะมีผลต่อความเชื่อที่อยู่ในสรรพคุณยาที่ใช้เช่นกัน

การตรวจครรภ์ การดูแลอาการหญิงมีครรภ์มักจะใช้การวินิจฉัยหลายด้าน ตั้งแต่การถามประวัติการตั้งครรภ์เพื่อดูระยะเวลาใกล้ครบกำหนดคลอด การตรวจร่างกายเพื่อดูลักษณะครรภ์ การเคลื่อนตัวของทารกในครรภ์และการตรวจอาการการเจ็บครรภ์ในระยะใกล้คลอด ความรู้ในเรื่องลักษณะอาการของหญิงมีครรภ์ใกล้คลอดดังกล่าว ส่วนมากจะรู้ในหมู่ผู้หญิงที่ผ่านการมีบุตรมาก่อน และจากประสบการณ์ที่จะต้องช่วยเหลือกันในการหาคลอดยามที่ไม่สามารถหาหมอมาช่วยได้ทัน การช่วยเหลือซึ่งกันดังกล่าว จึงทำให้ชาวบ้านได้รู้และได้รับการถ่ายทอดประสบการณ์โดยปริยาย ในสภาเรื่องชนช้างชนแพน และบทละครนอกเรื่องสังข์ทองกล่าวถึงลักษณะอาการของหญิงใกล้คลอดและการช่วยเหลือกันในระหว่างหาคลอดไว้ดังนี้

เมื่อนั้น	มเหสีโสมนีนปิ่นห้าม
ค่อยเพียรรักษาพยาบาล	<u>พระครรภ์โสมงามได้สืบเดือน</u>
จวนใกล้ฤกษ์พานาที	<u>นางาใหญ่ค่อยก็ค่อยเคลื่อน</u>
<u>ระทมลมเส้นก็เดินเดือน</u>	<u>ลูกน้อยค่อยเคลื่อนเลื่อนลง</u>
<u>เจ็บครรภ์กระสันขึ้นทุกที</u>	พางเพียงชีวีจะพยุพาง
ร้องเรียกแสนสาวเหล่าหงัด	มาพร้อมล้อมองค์นางเหว
	สังข์ทอง หน้า ๑๔

เจ็บปวดหลายเดือนดิ้นก	พะอ้าพะอังกอดแอตอยู่ตัวสัน
<u>ท้องลดทศมาสลูกเก็บย่น</u>	พอกัสลักขัยมั้นเจ็บหนักไป
บิดตัวเรียกคว่ำหาพ่อแม่	ร้องเบื้อนเขื่อนขามเอาจ้าได้
ฝ่ายพี่พ่อแม่แลข้าไท	วิ่งวนครุ่นไต่พันเรือน
บ้างก็เสกมงคลปรายข้าวสาร	เอาเบี้ยนสนหลานเหน็บฝาเกลือ
บ้างเร่งหมอด้ายเยอย่าแซเขื่อน	ข่มท้องร้องเดือนลูกขวางตัว
บ้างก็เข้าทนนหลังนั่งเตียงข้าง	นางเทพทองร้องครางพลาญกลอกหัว
ขุนศรีวิชัยนั้นตัวสั้นร้ว	จิกหัวแล้วเป่ากรรหม่อมลง
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔

๒.๖.๒ การบำบัดโรค เมื่อได้วินิจฉัยอาการผู้ป่วยหาสาเหตุที่มาของโรคและ
 สันนิษฐานได้ว่าผู้ป่วยเป็นโรคอะไรแล้วก็จะพิจารณาหาทางรักษาแก้ไขโรคนั้น ตามความถนัดของตน
 เช่น รักษาทางยาสมุนไพร รักษาด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์ รักษาด้วยการนวด หรือรักษาผสมผสาน
 กันไป ซึ่งแบ่งวิธีการรักษาเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ วิธี คือ การบำบัดโรคด้วยสมุนไพร และการ
 บำบัดโรคด้วยการนวด หมอที่ใช้วิธีรักษาด้วยสมุนไพรจะเรียกว่าหมอยา ส่วนหมอที่ใช้วิธีการบำบัด
 ด้วยการนวดจะเรียกว่าหมอนวด ซึ่งจะมีความคิดเห็นและวิธีการแตกต่างกันไปตามความถนัดซึ่งจะ
 รวมถึงการวินิจฉัยโรคที่มีความเห็นต่างกันไปด้วย ดังจะเห็นได้ในนิทานคากลอนเรื่องสิงหนกรภพ
 ดังนี้

<u>พวกหมอยาว่าใช้กรรชัยสลด</u>	เอาหินบดยาถวายหลายขนาน
<u>พวกหมอนวดอวดรู้เข้าอยู่งาน</u>	ขอประทานโรคเป็นเพราขเส้นดึง

ทำให้วิทยุรยกำลังเพราชนัก

ต่างไล่เสียงเกียงกันสนั่นอิง

ที่เรดรีกนั้นใครดูไม่รู้ถึง

บ้างหวดคสังเส้นสายถวายยา

สิงทไกรภพ หน้า ๒๘๗

การบำบัดโรคด้วยสมุนไพร สมุนไพรนับเป็นสิ่งสำคัญมากในการบำบัดรักษาโรคและเป็น
ที่นิยมของชาวบ้าน หมอหรือชาวบ้านที่จยหาสมุนไพรมาใช้ในการรักษาคนเจ็บป่วยจะต้องรู้สรรพคุณ
ของสมุนไพรชนิดต่าง ๆ ว่ามีฤทธิ์ในการรักษาอาการของโรคอะไรได้บ้าง จยหาสมุนไพรนั้นได้ที่ไหน
และสมุนไพรนั้นมีลักษณะอย่างไร เพื่อไม่ให้เกิดการผิดพลาดในการใช้ยาผิด นอกจากนี้ยังมีตัวยา
อื่น ๆ ที่ได้จากแร่ธาตุและอวัยวะของสัตว์ ยานางชนิดชาวบ้านรู้สรรพคุณเป็นอย่างดีนำมาใช้กัน
อย่างแพร่หลาย ในวรรณคดีมีการกล่าวถึงตัวยาสมุนไพรที่ใช้รักษาอาการที่เกิดจากโรคภายในและ
การรักษาพิษบาดแผลภายนอกไว้เป็นจำนวนมาก ตัวอย่างจากนิราศสุพรรณ และนิทานคำกลอน
เรื่องลักษณะวงศ์ ดังนี้

ดึกดื่นขึ้นชุ่มไม้	ไพรทนม
พรวพรวน้ำค้างพรหม	พรางฟ้า
กลิ่นว่านชานสงลม	กรรหลบกรุ่น ชุ่มเอย
ยังมีดริตส่วางกล้า	กลิ่นกลุ้มคลุ้มเบา
หากครูรู้แก้วว่าน	ท่านสอน
เศกขมื่นกินจึงนอน	นั้นได้
เกรียงเมาเหล้าลูกถอน	ให้ขมื่น กินแฉ
เมาส่างต่างกราบไว้	ว่าขมื่นกินหาย
	นิราศสุพรรณ หน้า ๓๒๑

ละของลูกถูกเพื่อนหลอเล่ห์

พวกขอเฝ้าเหล่าโชนตะโกนฮึง

สมคณเภาสนุกฤทษสิ่ง

ใบตาสึงหม่อมจำแก้หม่อม

ลักษณะวงศ์ หน้า ๓๔๑

การบำบัดโรคด้วยการนวด หมอที่รักษาด้วยการนวด เรียกว่า หมอนวด ซึ่งต้องมีความรู้เรื่องส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ซึ่งทำให้เป็นโรคตรงส่วนนั้นมา เช่น กระดูก อวัยวะต่าง ๆ และเส้นเอ็น ที่ยังต้องรู้ถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดโรค ได้แก่ ธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ฤดู เวลา เป็นต้น เช่นเดียวกับการบำบัดโรคด้วยสมุนไพร เพราะอาการของโรคบางอย่างจำเป็นต้องหาแนวปฏิบัติกับการรักษา เช่น โรคลม โรคกระดูก โรคเหน็บชา เป็นต้น นอกจากนี้ยังต้องเรียนรู้ถึงขั้นตอนการนวด วิธีนวดที่ถูกต้อง ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดและจากประสบการณ์ของหมอแต่ละคน นิทานคาถาถอนเรื่องพระยกยงณี และสังข์ศิลป์ชัยได้กล่าวให้เห็นถึงการวินิจฉัยโรคและการบำบัดโรคด้วยการนวดไว้ดังนี้

พวกข้าเฝ้าเข้าประคองสองกษัตริย์

บ้างนวดเคลื่อนเส้นพระคอสองท่อนโ

ไม่ออกอรรถเชิงแซ่เข้าแก้ไข

ก็กลับได้สมพระดีด้วยฝีมือ

พระยกยงณี หน้า ๓๓๖

บัดนี้

จึงกราบทูลพลันทันที

ข้อสันนิบาตเสียดำให้เตี้อดตุ

ลมกรรชนพายุไม่สลาย

หมอยาใครครวญถ้วนถี่

ใช้นี้มีพิษติดจะร้าย

ถ้าถวายยารุเห็นจะหาย

จึงกระวนกระวายข้าพชายใน

หมอนวดต้องลงตรงบาท

จะต้องหอบส้อมตักกับไฟ

แล้วว่าเส้นปัดคอดพอกแก้ไข

ประคบให้เส้นสายกระจายดี

สังขีติลปัสย์ หน้า ๔๐๑

จากตัวอย่างที่ยกมา การนวดนั้นบางครั้งก็ต้องใช้สมุนไพรประกอบในการนวดประคบเพื่อให้ ความร้อนจากลูกประคบที่อังไฟไว้ช่วยยาคือตัวยาและความร้อนซึมซาบให้เส้นสายผ่อนคลายได้ ทั้งการนวด ด้วยมือเปล่าและการนวดด้วยการประคบด้วยสมุนไพร ปัจจุบันก็ยังคงมีการนวดเช่นนั้นอยู่ และได้รับความ นิยมในหมู่ผู้สูงอายุที่มีอาการปวดเมื่อยในจุดต่าง ๆ ของร่างกายตามวัยของแต่ละคน

๒.๖.๓ การประคบยา การประคบยามีวิธีการหลายอย่างแตกต่างกันไปตามลักษณะ ของตัวยาที่นำมาใช้ เช่น พืชวัตถุ ธาตุวัตถุ หรือสัตว์วัตถุ และขึ้นกับวิธีการที่จะนำไปใช้ เช่น ใช้ต้มกิน ก็จัดเป็นยาหม้อไอน้ำดื่ม หากเป็นยาผง ยาลูกกลอน ยาดอง ถ้าใช้สำหรับทา พอก ก็อาจบด ตำ หรือ หากเป็นขี้ผึ้งยา นอกจากนั้นก็มีการใช้เป็นยาฉีด ยาพ่น ใช้น้ำผสม ต้ม ประคบ เป็นต้น วิธีประคบดังกล่าว มีกล่าวในวรรณคดีหลายเรื่อง ซึ่งจะยกตัวอย่างให้เห็น ดังนี้

มาวางไว้ไสยาสน์บนอาสน์รัตน

เปลวสุภกรถอนพิษพอกใบชา

หมอบเข้าปัดเป่าแก้แผลรักษา

ขี้ผึ้งยาปิดแผลแก้ปวดร้อน

พระอภัยมณี หน้า ๒๓๒

ฝ่ายพวกหมอบขอสุราแทรกยาสด

กรุกกัษัตริย์จัดที่เลี้ยงเรียงนางนม

นวดประคบตบยอนนบประคบประหงม

ล้วนงามสมศักดิ์ปรชทานพรชหลานชาย

สิงหไกรภพ หน้า ๑๙๗

กระบวนการตรวจวินิจฉัยและการรักษาพยาบาลของหมอชาวบ้านที่กล่าวมา มีระบบ
 การรักษาแตกต่างกันไป ซึ่งขึ้นอยู่กับประสบการณ์และสิ่งที่เรียนรู้มาของแต่ละคนมักเป็นการสืบทอด
 ความรู้ที่ถ่ายทอดผ่านจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งโดยอาจเป็นการถ่ายทอดในวงศ์ตระกูล
 หรือจากอาจารย์ถึงศิษย์ ผสมผสานกับประสบการณ์การรักษาคนไข้มาเป็นเวลานาน ทั้งยังตั้งอยู่บน
 พื้นฐานของระบบสังคมและวัฒนธรรมเดียวกัน อันเป็นคุณค่าทางจิตใจต่อชาวบ้านเป็นอย่างมาก
 การรักษาพยาบาลด้วยวิธีแพทย์แผนโบราณดังกล่าวจึงเป็นที่ดึงดูดใจของประชาชนและสืบทอดมา
 จนถึงทุกวันนี้

๒.๘ ความเชื่อและพิธีกรรม

ในชีวิตของมนุษย์นั้น มนุษย์ต้องเผชิญกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม ทั้งทั้งคนและโทษ เช่น พิษผลทางการเกษตรได้ผลดี กิจกรรมค้าเจริญก้าวหน้า คนในครอบครัว ประพฤติตนดี หรืออาจจะประสบภัยพิบัติจากธรรมชาติ ป่วยเป็นโรคร้ายแรง สูญเสียทรัพย์สินและชีวิตคนในครอบครัว เป็นต้น เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นบางครั้งมนุษย์ก็ไม่สามารถหาคำตอบที่ดีมาอธิบายได้ จึงเกิดการแสวงหาคำตอบด้วยการเดาโดยเปรียบเทียบกับสิ่งที่ตนเคยรู้มาก่อน หรือเดาตามเรื่องราวที่เคยมีผู้เล่าไว้ก่อน ถ้าเรื่องราวที่ได้รับบอกเล่าไปตรงกับความคิดที่ต้องการจะเชื่ออยู่แล้วก็จะเชื่อทันทีและก่อให้เกิดการปฏิบัติในรูปแบบต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับความเชื่อของตน เกิดเป็นพิธีกรรม วัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งเป็นอิทธิพลที่ได้รับสืบทอดกันมาที่ทั้งเป็นความเชื่อพื้นบ้าน เกี่ยวกับภูตผี เทวดา และความเชื่อที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบศาสนา ความเชื่อดังที่กล่าวมาแม้บางครั้งจะดูเหมือนไร้เหตุผลแต่ในความจริงเหตุผลนั้น หากเราวิเคราะห์หาเหตุผลเบื้องหลังเราอาจจะพบเหตุผลที่แฝงเร้นอยู่ และแสดงถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี

๒.๘.๑ เพื่อสืบทอดแนวความคิดและการปฏิบัติตน ความเชื่อในลักษณะนี้จะมีความเชื่อที่ทั้งเป็นความเชื่อพื้นบ้านและความเชื่อที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบศาสนา ประเทศไทยมีศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ ประชาชนส่วนมากจึงนับถือศาสนาพุทธ ซึ่งทำให้ศาสนาพุทธมีบทบาทสำคัญในการกำหนดวิถีชีวิตของประชาชนในสังคม และเพราะความเชื่อทางศาสนาเป็นความเชื่อที่มีเหตุผลและอธิบายสิ่งที่คนสงสัยได้อย่างแจ่มชัด จึงทำให้คนไทยส่วนมากยึดมั่นตามแนวความคิดทางพุทธศาสนาและปฏิบัติตามบรรทัดฐานที่สอดคล้องกับความเชื่อนั้น ในนิทานคาถาลอนเรื่องพระอภัยมณี แสดงให้เห็นแนวความคิด ความเชื่อ ในพุทธศาสนาไว้อย่างนี้

สุดสาครอ่อนจิตคิดสงสาร	จึงตัดทวนทูลท้าวเจ้ากรุงศรี
ว่าขอโทษโปรดอย่าให้มาตี	เหตุทั้งนี้เพราะว่ากรรมกรหาไว้
ไม่ทนต์ันฉันทาพยาบาล	นึกว่าชาติก่อนกรรมจะหาไฉน
จะฆ่าพันนั้นก็เข้าเป็นกรรมไป	ต้องเวียนว่ายเวทนาอยู่ช้านาน
รูปบวชกายหมายไฉนจะได้ตรัส	ช่วยส่งสัตว์เสียให้พ้นวงสงสาร
จะเช่นฆ่าดาเด่มาไม่เข้าการ	ขอประทานโทษไว้อย่างให้ตาย
	พระอภัยมณี หน้า ๒๕๔

ในหลักคำสอนทางพุทธศาสนา นั้น สอนให้มนุษย์เชื่อมั่นในเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด
 ใครทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ใครทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว ผลกรรมนั้นจะปรากฏแก่ผู้ทำเสมอ
 ซึ่งอาจจะเป็นชาติหนึ่งหรือไปปรากฏผลในชาติหน้า ถ้าใครยังมีกรรมกิเลสอยู่ก็จะต้องเวียนว่ายตาย
 เกิดอยู่เช่นนั้นเพื่อรับผลกรรมนั้น หากใครสามารถตัดกิเลสได้และกระทำแต่กรรมดีจะช่วยให้หลุด
 พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก

ความเชื่อในกำเนิดมนุษย์นั้น หากเป็นความเชื่อพื้นบ้านดั้งเดิมจะมีความเชื่อเกี่ยวกับภูตผี
 เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

บทนี้จะยกไว้เสียก่อน	จะกล่าวกลอนถึงกำหนดคนทั้งหลาย
เมื่อแรกเข้าสู่ครรภ์บรรยาย	ว่าอ้ายผีแสนร้ายขนปลายไม้
กลางคืนเป็นรูปหัวเราะขิก	แล้วหยิบหยิกนับนิ้วเอาสาได้
ป็นแล้วนั้นเล่าเล่าริกาไป	เอานั่นไปใส่ให้ครบครัน
คืนหนึ่งฝันอยู่ปลายไม้	ยังมีสัตว์อยู่ในนรกนั้น
ทนต์ทุก เวทนาสาครรั้ง	ครันสิ้นกรรมทนต์ก็พ้นทุกข์

จิตใจจากเพศเปโตรต่อสุภกาย

จะไปสวรรค์มันจะพ้นทุกข์

วันวายวิงมาหาความสุข

ผีมันจึงชุกเข้าในครุฑ

ชนช้างขุนแผน หน้า ๒ - ๓

ความเชื่อที่เกี่ยวกับกำเนิดมนุษย์ทางพุทธศาสนาและความเชื่อพื้นบ้านดั้งเดิมนั้น ถึงแม้จะ
เชื่อว่ามนุษย์มีกำเนิดต่างกันก็ตามแต่ก็กล่าวถึงการได้รับผลแห่งกรรมไว้เช่นเดียวกัน ความเชื่อใน
เรื่องผลแห่งการกระทำกรรมดีกรรมชั่วที่มนุษย์จะต้องได้รับแน่นอนนั้นจะก่อให้เกิดมนุษย์รมัธยม
การปฏิบัติตนมากขึ้น เพราะกลัวว่าถ้าทำสิ่งที่ไม่ดีตามที่กำหนดว่าเป็นความชั่วร้ายแล้ว อาจจะได้รับ
เคราะห์กรรมนั้นในชาตินี้ หรือตายไปจะต้องตกนรกและอาจมีผลตามไปถึงชาติหน้าได้ และตาม
ธรรมเนียมของมนุษย์แล้วทุกคนอยากจะมีชีวิตที่ราบรื่น สมบูรณ์พลสุขด้วยประการทั้งปวง ในระบบ
ความเชื่อนั้นสอนให้มนุษย์เชื่อว่าถ้าทำสิ่งที่ดีงามตามบรรทัดฐานของสังคมแล้ว มนุษย์จะได้มี
ความสุขสมบูรณ์ และยังได้กำหนดแนวทางแห่งการประพฤติปฏิบัติไว้ เช่น บุตรต้องเลี้ยงดูบิดา
มารดา ต้องเชื่อฟังคำสั่งสอนและให้ความเคารพต่อบิดามารดา ญาติผู้ใหญ่ ครูอาจารย์ ผู้เฒ่าผู้แก่
พระมหากษัตริย์ ต้องมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ต้องเคารพเชื่อฟังในคำสั่งสอนทางศาสนา องค์พระ
ศาสดา พุทธสถาน และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่มีลี้ลับน่าพิศมัย เทวดารักษาคุ้มครองอยู่ ฯลฯ ในนิราศ
ทวารวดีกล่าวถึงความเชื่อในการกระทำกรรมดีอันเป็นบุญกุศลต่อผู้ทำไว้ดังนี้

อนัตตาเชื่อว่าของตนแท้

ชีวิตนี้ก็ไม่มีการเปลี่ยน

แม้จะได้ก่อสร้างทางกุศล

จนสิ้นกับนับกลับอันดัง

แม้ผู้ใดได้สร้างพระปรางค์ดู

ทั้งมนุษย์เทพไทได้บูชา

คงมีแต่บาปบุญเจ้าคุณเยี่ยง

อย่าเลยเมฆหมอกคิดนิจจัง

ครั้นวายชนม์ก็ไม่มีการจะหวัง

จะพบพระแต่ละครั้งเห็นเต็มประดา

ที่บรรจุมรรธาสืบศาสนา

คงมีอันสงฆ์นั้นพันทวี

จะพาดนพื้นอบายไปภายในหน้า	เมื่อวาสนาพบพระชินศรี
จะตัดท่วงปวงมารการโลภภัย	เพราะบุญที่ซ่อมแปลงตกแต่งเดิม
ขอเดชเทวฤทธิ์ทุกทิศา	ช่วยรักษาที่ผู้จะชูเฉลิม
มาก่อสร้างปรากฏคิฬารเหมือนฐานเดิม	ได้ส่งเสริมศรัทธาสาธุชน
แต่ไปแม้ใครมาสร้างสรรค	อย่าลืมฉันผู้แสดงแต่งอนุสนธิ์
ขอแบ่งบุญกรู้งบ้างสักคน	ให้ได้ผลานิสงส์เหมือนจาง
เดชศาสดากลอนอักษรสนอง	เทียบย่องศาสนาพาเลื่อมใส
บูชาบุญคุณพระรัตนตรัย	ขอจงได้ลูถึงซึ่งนิพพาน
อย่าขัดเคืองเป็นสุขทุกทุกชาติ	ให้ผดผองพิพรรคมตรงสันฐาน
ทั้งปราชญ์เปรี๊ยะเรื่องวิชาปัญญา	คิดเพลงการมธรสทุกบทกลอน
	นิราศทวาราวดี หน้า ๒๔

จากตัวอย่างที่ยกมา แสดงให้เห็นหลักคำสอนของพุทธศาสนาในเรื่องอนัตตา คือความไม่มีตัวตน ความไม่จริงแท้แน่นอนของสรรพสิ่งทั้งหลาย เมื่อมนุษย์เกิดมาแล้วก็ต้องแก่ เจ็บไข้และตายในที่สุด แม้จะสะสมทรัพย์สินเงินทอง หรือหวงแหนสิ่งใดไว้ก็ตาม ตายไปก็ไม่สามารถเอาอะไรไปได้เลย จะคงอยู่แต่บาปบุญที่ทาไว้จะติดตามตนไปเท่านั้น จะเห็นว่าหลักคำสอนดังกล่าวสอนให้คนไม่ยึดมั่นถือมั่นหรือหวงแหนทรัพย์สินเงินทอง แต่จะสนับสนุนให้ทุกคนรักษาศีล พังธรรม ทำบุญ บริจาคทาน สร้างกุศลต่าง ๆ เช่นการทานูบำรุงพระศาสนา พุทธสถาน เพื่อเป็นบุญกุศลแก่ตนเอง ครอบครัว ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ลักษณะคำสอนและแนวทางการปฏิบัติดังกล่าวจะเป็นส่วนช่วยในการสืบทอดความคิดความเชื่อ และการปฏิบัติที่สอดคล้องกับความเชื่อนั้นให้คงอยู่ และเป็นการเผยแพร่การพระศาสนาให้กว้างขวางขึ้น เช่น ความเชื่อในเรื่องการสร้างและทานูบำรุงพุทธสถาน คือการทำการมดีจะได้บุญ ผู้ที่ประสงค์จะให้ชีวิตมีความสุขด้วยผลแห่งการทานูก็จะบริจาคทรัพย์สินที่ตายไปแล้วก็ไม่สามารถนำไปได้ นามาสสร้างวัด โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ พระพุทธรูป เป็นต้น

ซึ่งเท่ากับเป็นการสนับสนุนและเผยแพร่การพระศาสนาให้คงอยู่อีกทางหนึ่ง ส่วนการปฏิบัติตนตามความเชื่อและหลักคำสอนทางพุทธศาสนาโดยการรักษาศีล ๕ ฟังธรรม มีเมตตา กรุณา อุเบกขา เป็น วัฏฏะ สามเณรนั้น ถือเป็นการสืบทอดการพระศาสนาให้คงอยู่เช่นเดียวกัน

๒.๗.๒ เพื่อความปลอดภัยและความสงบสุข ในวิถีชีวิตของมนุษย์นั้น มนุษย์ต้องเผชิญ

กับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย เช่นปัญหาสุขภาพ ปัญหาครอบครัว ปัญหาเศรษฐกิจ เป็นต้น ปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวบางครั้งมนุษย์ไม่สามารถหาคำตอบที่ดีได้ เช่นการเกิดอุบัติเหตุ การสูญเสียทรัพย์สิน และชีวิตของบุคคลอื่นเป็นที่รักอย่างไม่คาดคิด หรือความพิการของร่างกาย เมื่อมนุษย์ไม่สามารถหาเหตุผลที่ดีได้ มักจะอธิบายในรูปที่เหนือธรรมชาติ เช่น เป็นเรื่องของโชคชะตา เคราะห์กรรมที่ได้ทำไว้ มนุษย์พยายามหลีกเลี่ยงเหตุการณ์ที่เลวร้ายต่าง ๆ ไม่ต้องการให้เกิดกับตน และครอบครัว จึงพยายามประพฤติปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับแนวความคิดความเชื่อที่เป็นตัวกำหนดบรรทัดฐานของสังคม ว่าสิ่งใดคือความดี สิ่งใดคือความชั่ว โดยจะอธิบายผลแห่งการทำความดี และคาดโทษผู้กระทำความชั่วไว้เพื่อให้เกิดความกลัว เช่น ตายไปจะตกนรก เป็นต้น ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงการกระทำความดี ความชั่ว และผลที่จะได้รับไว้ดังนี้

อย่าลุ่มหลงจงดุสักรักษาศีล

ฯให้เพิ่มบุญญไปดังจันทมา

อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตคิดอุบาย

จะจำตายตกนรกอเวจี

พี่แบ่งบุญบรรพชาสภาพล

ส่วนกุศลให้สู่ตามารศรี

กลับไปอยู่คูหาในวาปี

อย่าได้มีห่วงใยอาลัยลาญ

พระอภัยมณี หน้า ๑๔๐

ในนิราศทวาราวดีกล่าวถึงการเลี้ยงดูผู้พระคุณเฝ้าว่าเป็นผู้ที่มีความกตัญญู อันเป็นการ
 กราบหาความดีอีกลักษณะหนึ่งตามที่สังคมกำหนดไว้ ดังความต่อไปนี้

พี่จากมิตรก็เพราะคิดถึงคุณป้า	อยู่เคหาต่างเมืองได้เคื่องเข็ญ
ด้วยทุกข์โศกโรคชราหน้าตากระเด็น	ฉันนี้เป็นหลานชู้ยากัญญ
แต่เหนื่อยน้อยท่านทนจนได้กล่อมเกลี้ยง	รักฉันเพียงโอรสไม่อดสู
พระคุณท่านอุปถัมภ์ที่ต่ำช	เป็นไม่รู้จะปรหม่นว่าปานใด
เหมือนชนนึ่งที่ประเสริฐบังเกิดเกล้า	เมื่อแก่เฒ่าหมายว่าจะอาลัย
ฉันเหมือนชั่วหัวอกมาตกาไกล	มิได้ไปปฏิบัติเพราะขัดแคลน
ครั้นได้ข่าวราวเรื่องว่าเคื่องเข็ญ	ก็ยิ่งเป็นทุกข์ทรวงเพราะห่างแสน
จึงจำพรากจากนางไปต่างแดน	หมายทดแทนคุณท่านที่กรุณา
	นิราศทวาราวดี หน้า ๓

ในนิราศปกรวิแสดงให้เห็นความคิดและความเชื่อว่าการได้ไปกราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทาง
 พุทธศาสนา คือการกราบหาความดีอันจะเป็นผลบุญที่ทำให้คุณพระคุณเจ้าต่าง ๆ ช่วยคุ้มครองป้องกัน
 อันตรายได้ ดังความต่อไปนี้

ก็ตั้งจิตอธิษฐานประสานหัตถ์	คุณพระรัตนตรัยเป็นใหญ่หลวง
ขอคุ้มครองระวังระไวภัยทั้งปวง	กว่าจะล่วงสู่พระฉายเหมือนหมายมา
บุญทั้งนี้ที่จะไปหวังไหว้พระ	เหมือนสละชีวิ้งไม่กังขา
เพราะรู้ถือว่าศัตรูจะบีบ	ยังตั้งหน้าเฝ้าเฝ้ามิได้คลาย

ทั้งเทพเจ้าเซาดงแล่งป่า

พระชนดิพิณ้อย่างนึ่งดาบ

ขอแผ่อาณิสสงส์ส่งถวาย

ช่วยป้องกันอันตรายให้แข็งแรง

นิราศปถวี หน้า ๔๗

แนวความคิดความเชื่อและการปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดกรรมดีนั้น จะเป็นส่วนช่วยให้เกิดความ
สงบสุขในสังคมได้ คือ ถ้ามนุษย์ปฏิบัติตามศีลห้ามีจิตใจเมตตากรุณา ไม่โลภหลง ไม่เบียดเบียนกัน
แล้ว ย่อมไม่ก่อให้เกิดการอมาตพยาบาท หรือการประทุษร้ายชีวิตและทรัพย์สินต่อกัน สังคมย่อมจะ
อยู่กันอย่างมีความสุข และผลบุญแห่งการทำความดีนั้นย่อมทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายคุ้มครองป้องกัน
ให้มีชีวิตรอดปลอดภัยและประสบโชคดีนานาประการ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวจะเป็นส่วนช่วยให้คน
ปฏิบัติตนตามบรรทัดฐานของสังคมมากขึ้น

๒. ๗. ๓ เพื่อความมั่นใจและอบอุ่นใจ ความเชื่อในลักษณะนี้จะมีอยู่หลายรูปแบบ เช่น
การทาบุญตักบาตร การฟังเทศน์ รดน้ำมนต์ ดูฤกษ์ยาม สละเคราะห์เคราะห์ การปฏิบัติตามประเพณี
เป็นต้น ซึ่งมักจะเกี่ยวพันกับพิธีกรรมทางศาสนาและพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ ในสภากาเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนกล่าวถึงการตั้งชื่อและการทำพิธีสู่ขวัญหลายแก้วไว้ดังนี้

ปี่ซาลวันอังคารเดือนห้า

กรุงจีนเอาแก้วอันแพรวพราว

ให้ใส่ปลายยอดพระเจดีย์ใหญ่

เรียกกวัดเจ้าพระยาไทยแต่ไรมมา

แล้วเร่งรัดจัดแจงแต่งบายศรี

กล้วยน้ำว้าแดงกว่าเอามาใส่

ตกฟากเวลาสามขึ้นฉาย

มากววยพระเจ้ากรุงอยุธยา

สร้างไว้แต่เมื่อครั้งเมืองหงสา

ให้ชื่อว่าพลายแก้วผู้แว่วไว

เงินทองของดีมาผูกให้

ดูเป็นดอกไม้มิหลายพรรณ

ให้หลานใส่เสื้อผ้าสวยๆ

บ้านว่าทองผดุงสองข้างแขนนั้น

.....

จัดแจงแขนงเป็นวงกัน

ยกบายศรีแล้วให้ขึ้นสามลา

ศรีศรีวันนี้ฤกษ์ดีแล้ว

ขวัญมาอยู่สู่กายให้สบายใจ

ขวัญเอ๋ยเจ้ามาเกิดพอมานะ

มาชมพวงแก้วพวงทอง

ครั้นแล้วจึงให้อีกสามที

ให้ขึ้นชานขึ้นหมั้นไป

กาโลทองค่างามเจ็ดชั้น

สายกุดันทั้งแห่งดั่งแก้งทา

.....

พวงคันทน์พร้อมอยู่ทั้งบูยา

เวียนแวนไปมาให้เอาชัย

เชิญขวัญหลายแก้วอย่าไปไหน

ชมช้างม้าช้างไท้ทั้งเงินทอง

อย่าเที่ยวล่าละเกดตระเวนทอง

ข้าวของเหลือหลายสบายใจ

ดั่งอัครีโศกวันเจิมพักร์ให้

มีชัยชนะสวัสดิ์

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘ - ๙

การตั้งชื่อเด็กจะมีความเชื่อว่าถ้าตั้งชื่อดี ถูกโฉลกมักจะช่วยให้เด็กอยู่รอดปลอดภัยและมีชีวิตที่ดีงาม ชาวบ้านจึงนิยมให้หมอ ดู หรือผู้ใหญ่ที่มีคุณงามความดีตั้งชื่อนี้ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่เด็ก ซึ่งมักจะดูฤกษ์ดูยามที่เกิดเพื่อกำหนดตัวอักษรในการตั้งชื่อ หรือตั้งชื่อให้คล้องกับเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่ดีและให้มีความหมายไปในทางที่ดี

นอกจากนี้ยังพิธีบายศรีสู่ขวัญเพื่อความสวัสดิ์ชัยให้แก่เด็ก โดยจะแต่งกายเด็กให้สวยงามด้วยเงินทองของดีค่า และญาติผู้ใหญ่นั่งล้อมวงเพื่อทำพิธีสู่ขวัญโดยคำร้องในพิธีสู่ขวัญนั้น จะเป็นการกล่าวในสิ่งที่ตั้งนามเพื่อเรียกขวัญให้มาอยู่กับตัวเด็ก การตั้งชื่อที่เป็นสิริมงคลและการแต่งกายเด็กด้วยสิ่งที่สวยงามมีค่านั้น ถือเป็นการให้สิ่งที่ดีที่สุดในชีวิตแก่เด็กในการเริ่มต้นการดำรงชีวิตในสังคม ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญนั้นเป็นพิธีกรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิพราหมณ์เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ตัวเด็ก และทำให้พ่อแม่มั่นใจว่าลูกของตนจะมีชีวิตยืนยาวเป็นคนดีและมีความเจริญก้าวหน้าต่อไป

ชาวบ้านเชื่อว่าการประสบเคราะห์กรรมต่าง ๆ สามารถทำให้ดีขึ้นได้ด้วยการสละเคราะห์
ซึ่งจะมีวิธีการต่าง ๆ กันไป เช่นไปทำบุญถวายสังฆทาน การรตน์มณฑ์ การรักษาศีล การบริจาคทาน
เป็นต้น ในสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงความเชื่อในเรื่องการสละเคราะห์ และพิธีกรรม
ที่ทำให้เกิดสิริมงคล ดังนี้

ขุนช้างสังศรพระบาทหน้ามณฑ์

มารดทนเสียให้จัญไรหาย

นิมนต์สงฆ์สวดสละเคราะห์ร้าย

ขัดน้ำชำระกายถ้วนสามวัน

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘๔๓

การนิมนต์พระสงฆ์มาทำพิธีสวดมนต์และรตน์มณฑ์ให้ขึ้น ถือเป็นพิธีกรรมที่สร้างความมั่นใจ
ให้กับผู้ทำว่าจะสามารถขับไล่สิ่งชั่วร้ายไปจากชีวิตของตนได้และจะทำให้ชีวิตและจิตใจแจ่มใส

ความเชื่อและพิธีกรรมที่ทำให้เกิดความมั่นใจและอบอุ่นใจ อีกลักษณะหนึ่งคือความเชื่อในเรื่องของการทำบุญ การขอขมาลาโทษสิ่งที่ทั้งหลายทั้งปวงที่ผู้ทำอาจจะลบหลู่โดยไม่ตั้งใจ เป็นต้น
ความเชื่อดังกล่าวจะทำให้เกิดความมั่นใจว่าได้ทำบุญสะสมไว้และบุญนั้นจะคอยอุปถัมภ์ค้ำจุนให้ชีวิต
ปลอดภัย ความเชื่อดังกล่าวจะเป็นสิ่งกำหนดพิธีกรรมที่จะเกิดขึ้น เช่น ประเพณีทอดกฐิน ลอยกระทง
สงกรานต์ เป็นต้น ในนิราศเตีโณกล่าวถึงการทำบุญและพิธีกรรมที่ทำในโอกาสต่าง ๆ ดังนี้

หิ้งคู่ดี ธิญูจาสังคาส

ยถาพุทธบูชาในวิหาร

ล้วนแต่งตัวท้าววันสงกรานต์

ดูสขคราญเพียรพรุ่งนี้ทั้งหญิงชาย

ที่เล่าแก่แม่หม้ายไม่ใคร่เพียว

สู้อดเปรี้ยวกินหวานลูกหลานหลาย

ที่กัดดัดซัดสัสสวาททั้งกาย

เพียวถวายหน้าอมพร้อมด้ร้อธา

.....

.....

ว่าคณึงถึงนุชสุดวิตก	ถึงเดือนหกเข้าแล้วนาเจ้าข้าเอ๋ย
เขาแต่งงานปลุกหอชอกันเขย	เราจะเฉยอยู่ก็เห็นไม่เป็นการ
เขาแรกนาแล้วมานักชัตฤกษ์	เอิกเกริกโหมจุททุกสถาน
ที่กาจัดจัดแจ่งกันแต่งงาน	มงคลการตามเล่ห์ประเพณี
.....	
เดือนสิบเอ็ดเสด็จจรพระชวา	ชาวพาราเชิงแซ่แห่งกรีน
ลงเรือเพียบพายยกเหมื่อนนกบิน	กระซเซสินธุ์สาตปวายกระจายฟอง
.....	
เดือนสิบสองล่องลอยกรทงหลวง	ชนทั้งปวงเลยตามอวามแสง
ดอกำไม้โพชติช่วงเป็นดวงแดง	ทั้งพลูแรงตึงตังดังสข้าน
.....	
บ้างก็แห่ผ้าป่าพฤษาภิเษ	มีเรือชักเชิงแซ่แลสลอน
ขับประโคมดนตรีมีละคร	อรชรว่าอยู่หน้าเรือ
	นิราศเดือน หน้า ๔๓ - ๔๔

ความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่ในประเพณีปฏิบัติที่สืบทอดกันมานั้น มีทั้งความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของพืชผลทางการเกษตร เกี่ยวข้องกับสังคม เช่น การรดน้ำผู้ใหญ่ในวันสงกรานต์ เกี่ยวข้องกับการทางศาสนา เช่น การทอดกฐิน ผ้าป่า และการลอยกระทง ความเชื่อและพิธีกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดความมั่นใจ อบอุ่นใจด้วยกระथाความดีอันเป็นสิริมงคล และผลบุญนั้นจะส่งผลดีแก่ชีวิตตนเองและครอบครัว

ความเชื่อเกี่ยวกับการเจ็บป่วย การตรวจรักษาโรคในสมัยก่อนไม่สามารถตรวจสอบได้ละเอียดมากนัก เนื่องจากเครื่องมือทางการแพทย์ไม่ทันสมัย เช่น ปัจจุบัน โดยเฉพาะโรคที่มีสาเหตุหรือเป็นภายในร่างกาย เมื่อไม่สามารถหาสาเหตุที่แท้จริงเพื่อบำบัดรักษาให้หายขาดได้ ชาวบ้านก็มัก

จะสันนิษฐานไปตามความเชื่อและคำบอกเล่า แล้วนำปัดรักษาด้วยพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เคยปฏิบัติกัน
มาเพื่อความปลอดภัย และหลีกเลี่ยงการกระทำที่อาจก่อให้เกิดอันตรายแก่ตนเอง ครอบครัว หรือ
ชุมชนได้ จนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนแสดงให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับการเจ็บป่วยไว้ดังนี้

ถามหมอกลางหมอมว่าไม่ตาย

บ้างว่าลมบาดทะยักชักหัวใจ

บ้างว่าผีเรือนวิ่งเข้าออก

มดหมออดยเกด้าวร่ายยา

คนเจ็บร้องเสียงเหมือนวัวมอ

จะให้มีรักษาไปว่าไร

.....

ปลอบลูกถูกต้องประคองมือ

ไม่พูดจามาบ้างเป็นอย่างไรว

ลูกเต้าของเราทำไมมัน

จะเช่นเหล้าข้าวทั้งเต้าปลา

.....

ครานั้นจึงท่านชวีตาทู

ครั้นดูรู้ประจักษ์ก็หักไป

มันตกลงที่นั่งนางสีดา

ถ้ามันไม่จากหัวตัวจะตาย

กลางหมอกว่าร้ายเห็นไม่ได้

บ้างว่าใช้เพื่อเลือกกระดูกา

ศรีประจันตากลอกไม่เป็นสา

มานั่งกินพลั่วพลั่วสบายใจ

อ้ายหมอนั่งหัวรอหาตุ้ม

ใส่หัวให้ไปพันเรือนกู

.....

กินข้าวต้มหรือแม่จะต้มให้

หรือผีใครมาเข้าอกเรามา

พ่อพันศรหัวช้ำหรือไรชา

ไม่รู้พ่อมาอย่าถือใจ

.....

พิเคราะห์จับยามดูหาเข้าไม่

อหิงพิลาไลยนี้ เคราะห์ร้าย

เมื่อศัพทศรลักพาไปสูญหาย

ถ้าย้ายย้ายแก้ไขไม่เป็นไร

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๓๐ - ๒๓๒

จากตัวอย่างที่ยกมา กล่าวถึงสาเหตุของการเจ็บป่วยว่าเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับเรื่องโหราศาสตร์ ซึ่งเชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลล้วนแต่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้อง ซึ่งกันและกัน และเป็นไปตามวิถีหรือโชคชะตาที่ถูกกำหนดโดยตำแหน่งที่อยู่ในอิทธิพลของจักรราศี ความเจ็บป่วยก็เช่นเดียวกัน ถือว่าเป็นเคราะห์ที่เกิดขึ้นเมื่อชีวิตได้เคลื่อนไปถึงจุดที่ต้องเกิด และอาจรู้ล่วงหน้าได้ด้วยการคำนวณและทำนายตามหลักโหราศาสตร์ และสามารถแก้ไขได้ด้วยการสละเคราะห์เพื่อผ่อนหนักเป็นเบา

ในกรณีของนางพิมพ์พิลาไลย หมอได้ตรวจดวงชะตาและทำนายว่านางพิมพ์พิลาไลยเคราะห์ร้าย เพราะตกที่นั่งตกพิภตรัถ์ภานางสีดา ซึ่งเคราะห์กรรมนี้ร้ายแรงถึงขนาดถ้าไม่แยกจากพ่อตัวเองจะต้องตาย แต่ก็ยังมีวิธีแก้ไขซึ่งหมอได้เสนอแนะให้เปลี่ยนชื่อเป็นวันทอง โรคภัยไข้เจ็บก็จะหาย และสามารถครอบครองทรัพย์สมบัติได้ ดังกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

ผลัดชื่อเสียพลันว่าวันทอง

จะครอบครองทรัพย์สินทั้งปวงได้

โรคนี้พลันจะคลายหายไป

หาบรล้นไม่ดอกสีกายาย

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๓๒

การตรวจโชคชะตาอาการของผู้ป่วยและเสนอวิธีแก้ไขดังกล่าว น่าจะแสดงให้เห็นภูมิปัญญาของหมอที่เสนอวิธีแก้ไขได้สัมพันธ์กับข้อเท็จจริงแห่งการป่วยของนางพิมพ์ ซึ่งแท้จริงแล้วนางพิมพ์ป่วยเนื่องจากต้องพลัดพรากจากขุนแผนที่ต้องไปทัพ สาเหตุแห่งการป่วยจึงน่าจะมาจากสภาพจิตใจเป็นสำคัญ เมื่อหมอมทำนายให้การพลัดพรากนั้นเป็นผลดีแก่ตัวนางพิมพ์เอง และแก้ไขเคราะห์กรรมต่าง ๆ ด้วยการเปลี่ยนชื่อ จึงเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้แก่ผู้ป่วยได้เป็นอย่างดี

๒.๘ การควบคุมสังคม ?

สังคมมนุษย์ประกอบด้วยคนเป็นจำนวนมาก การที่จะให้คนจำนวนมากอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบ จำเป็นต้องมีการกำหนดสิทธิและหน้าที่ของคนในสังคมไว้ให้แน่นอน การกำหนดสิทธิและหน้าที่นี้เป็นสิ่งแสดงสถานภาพหรือฐานะทางสังคม เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการสร้างแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องให้กับสมาชิกของสังคม

สถานภาพของบุคคลนั้นแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ สถานภาพที่มีมาแต่เกิด และเป็นสถานภาพที่สังคมกำหนดให้ เช่น เพศ ลูกไฟร์ ลูกทาส ลูกขุนนาง เป็นต้น สถานภาพอีกลักษณะหนึ่งคือสถานภาพที่สังคมไม่ได้กำหนดให้ขึ้นอยู่กับความสามารถของบุคคลนั้น สถานภาพแบบนี้จะพบในสังคมเปิด ซึ่งเปิดโอกาสให้คนมีการแข่งขันและใช้ความสามารถเพื่อให้ได้มาซึ่งสถานภาพตามที่ต้องการ ให้ออกาสบุคคลพัฒนาตนเองและสังคมได้ใช้บุคคลที่มีความสามารถสร้างความเจริญให้กับสังคม ลักษณะของสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จะมีลักษณะเป็นสังคมเปิด แม้บุคคลจะเกิดขึ้นมามีสถานภาพที่สังคมกำหนดให้แล้ว แต่สังคมก็เปิดโอกาสให้บุคคลเปลี่ยนสถานภาพได้ แต่การเปลี่ยนสถานภาพดังกล่าวเป็นไปได้ยาก โอกาสที่จะให้บุคคลเปลี่ยนสถานภาพได้จะขึ้นอยู่กับการศึกษา การสมรส อาชีพ เศรษฐกิจ และสถานการณ์บ้านเมือง

สถานภาพของบุคคลและโอกาสในการเปลี่ยนสถานภาพดังกล่าวจะเป็นส่วนช่วยในการควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมให้เป็นไปตามขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ที่สังคมกำหนดไว้ โดยมีสถาบันต่าง ๆ เป็นหน่วยควบคุมสมาชิกของสังคมนั้น ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สถาบันที่มีความสำคัญต่อการควบคุมสังคมเป็นอย่างมาก ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ ส่วนในวิถีชีวิตของชาวบ้านไทย สถาบันครอบครัวและสถาบันศาสนาจะมีอิทธิพลต่อการควบคุมสังคมในระดับชาวบ้านได้ใกล้ชิดกว่า ซึ่งแต่ละสถาบันมีวิธีการควบคุมสังคมแตกต่างกันไปดังนี้

๒.๘.๑ การควบคุมสังคมในระบอบครอบครัว ครอบครัวเป็นสถาบันขั้นพื้นฐานที่

เก่าแก่และมีความสำคัญอย่างยิ่งในทุกลัทธิ เป็นจุดศูนย์กลางในการถ่ายทอดคุณค่า วิถีประเพณีปฏิบัติ และมาตรฐานทางสังคม ให้แก่สมาชิกในสังคม ที่ทำหน้าที่ในด้านการควบคุมดูแลพฤติกรรมของสมาชิก ให้อยู่ในระเบียบอีกด้วย ลักษณะการควบคุมดูแลนั้นจะเป็นไปตามลำดับขั้นอาวุโสและใช้ความเชื่อ วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ เป็นเครื่องมือการอบรมสั่งสอน

การควบคุมดูแลกันโดยใช้ลำดับขั้นอาวุโสนั้น เดิมทีจะถูกอบรมกล่อมเกล่าจิตใจให้เชื่อฟัง ผู้ใหญ่ พระสงฆ์ ครูบาอาจารย์ หรือผู้ที่อยู่ในสถานภาพที่สูงกว่าโดยให้เหตุผลว่าผู้ใหญ่นั้น เจริญ เดิมโต ผ่านโลกหรือผ่านเหตุการณ์ต่าง ๆ มาก่อนเด็กย่อมมีความรู้และประสบการณ์มาก่อนซึ่งจะเป็นส่วนช่วยให้คำปรึกษาแนะนำแก่เด็กได้ดีกว่าที่เด็กจะตัดสินใจทำอะไรด้วยตนเอง การปลูกฝัง ความเชื่อลักษณะนี้จะเป็นการชักนำให้เด็กคิดว่าสิ่งที่ผู้ใหญ่คิดตัดสินใจนั้น เป็นสิ่งที่ถูกต้องเสมอไป ซึ่งผู้ใหญ่เองก็จะใช้โอกาสนี้ในการอบรมความประพฤติ ถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ แก่เด็ก การปลูกฝังความเชื่อดังกล่าวนอกจากผู้ใหญ่จะสั่งสอนโดยอ้างประสบการณ์ของตนเองแล้ว ยังอ้างคำสอนนั้นให้เป็นคำกล่าวที่มีมาแต่โบราณ รวมทั้งในรูปของสุภาษิต คำพังเพยต่าง ๆ ที่เด็ก จะต้องนำไปเป็นแนวทางในการตัดสินใจและประพฤติปฏิบัติตามเพื่อที่จะได้เป็นคนดีตามบรรทัดฐาน ของสังคม ในนิทานคำกลอน เรื่องพระอภัยมณี และบทละครนอก เรื่องไชยเชษฐากล่าวถึงการเชื่อฟัง คำสั่งสอนของครูบาอาจารย์ ผู้สูงอายุ พระมหากษัตริย์ และบิดามารดา รวมทั้งคำโบราณที่มีกล่าว เล่าสืบกันต่อมา ดังนี้

คำโบราณหลานยังหาไม่รู้ไม่

ที่พี่เฒ่าคร่ำครวญมาทวน

จะดับไฟหัวผมนั้นยากอยู่

จะนั่งดูเล่นตามสบายใจ

ไชยเชษฐ์ หน้า ๒๘๐

ฝ่ายพี่น้องสองนางต่างคำนับ	ที่บังคับควรที่มิทั้งสาม
คือครูเล่าเจ้าสุธาบิดาปารม	ต้องทำตามตัวจึงได้พึ่งพา
.....	
อันหนังสือมือเสียดคงเชื่อได้	ด้วยเขียนไว้ก่อนกาลนานหนักหนา
คาโบราณท่านว่าคิดผิดดารา	ไปเบื้องหน้าจะลำบากได้ยากเย็น
	พระอภัยมณี หน้า ๔๘๓

๒.๘.๒ การควบคุมสังคมในระบอบศาสนา สถาบันศาสนาเป็นสิ่งที่มีความหมายแล้ว

เช่นเดียวกับสถาบันครอบครัว มีบทบาทสำคัญต่อการวางพื้นฐานความคิด การศึกษา ความเชื่อ และทัศนคติรวมของสมาชิกในสังคม ทำให้สมาชิกในสังคมมีความอบอุ่นและมีความมั่นใจ ทั้งเป็นเครื่องมือในการวางแผนการประพฤติปฏิบัติของสังคม ทำให้มนุษย์ยอมรับบรรทัดฐานหรือปฏิบัติตามข้อกำหนดของสังคมนั้น ถ้าเป็นบรรทัดฐานที่เกี่ยวข้องกับสิ่งซึ่งมนุษย์ไม่มีความรู้แน่นอนด้วยแล้ว มนุษย์ย่อมต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด ซึ่งจะช่วยในการควบคุมสังคมให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเพราะบรรทัดฐานต่าง ๆ ที่ถูกกำหนดขึ้นโดยสถาบันศาสนานั้น มักจะสอดคล้องกับกฎเกณฑ์ของสังคม เช่น การสอนให้ชาวบ้านประพฤติปฏิบัติตามศีลห้า ซึ่งเป็นคำสอนทางศาสนาแต่อย่างเดียวนั้นคงไม่เป็นที่ดึงดูดใจ ชาวบ้านให้ปฏิบัติตามคำสอนนั้นได้มากนัก หากภาวเรื่องผลของการทำบุญทำบาป เข้าไปสอนเสริมผูกพันให้เป็นเรื่องเดียวกันด้วยแล้ว ชาวบ้านที่ยังอยู่ในวัฒนธรรมแห่งความเชื่อถือสิ่งเร้นลับที่พิสดาร เชื่อเท็จจริงยังไม่ได้ย่อมมีความกลัวที่จะได้รับผลแห่งกรรมนั้น และอยากจะมีชีวิตที่ปลอดภัยจากโรคภัยไข้เจ็บ ปราศจากความทุกข์ยากนานาประการที่คิดว่าเกิดจากผลแห่งการทำบาป ชาวบ้านจึงตัดสินใจเลือกที่จะปฏิบัติตามคำสอนทางศาสนาซึ่งคิดว่าเป็นทางเลือกที่ดีกว่า คำสอนในลักษณะดังกล่าวจึงเป็นภูมิปัญญาอย่างหนึ่งที่ใช้เพื่อการควบคุมสังคมให้ผู้คนประพฤติปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคมเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ดังกล่าวไว้ในนิทานคาถาลอนเรื่องพระอภัยมณี ดังนี้

แล้วองค์พระอัครมุขีพรต
ผู้ใดฟังทั้งหมดเมื่อแปลแปลง

บอกกำหนดศีลห้าอันสงฆ์
จะส่งไปสวรรค์ชั้นนิมาน
พระอภัยมณี หน้า ๗๒๖

ความเชื่อในเรื่องของบาป บุญ คุณ โทษ ที่เป็นส่วนในการกำหนดชะตาชีวิตของผู้คนนั้น มีอยู่ในจิตใจของชาวบ้านเป็นส่วนใหญ่ หากต้องการมีชีวิตที่ดีแล้ว การทำความดี การทำบุญ ตามคำสอนทางศาสนา และให้การเคารพบูชาบำรุงการพระศาสนาแล้ว ผลบุญแห่งการเป็นคนดีตาม บรรทัดฐานของสังคมก็จะช่วยให้ได้สิ่งที่ตนต้องการ แนวความคิดดังกล่าวสภากันศาสนาสามารถ นำมาใช้ควบคุมสังคมให้อยู่เย็นเป็นสุขได้เป็นอย่างดี หากท้องถิ่นใดที่ความเจริญทางเทคโนโลยีสมัย ใหม่ด้านต่าง ๆ เข้าไปไม่ถึงแล้ว แนวความคิดในเรื่องของผลกรรมจะเข้มข้นในจิตใจชาวบ้าน เป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวในนิราศพระบาท ดังนี้

มาคารพพทุพทุบาทแล้ว	ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
ฉันเกิดมาชาตินี้มีกรรม	แสนระยำยับด้วยอัปชน
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากอบ	ไม่สมปรารถนาพรพัสสิ้นก็ขัดสน
แม้กลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน	ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไกล
สตรีทั้งหนึ่งแพศยาหญิง	ทั้งสองสิ่งอย่าได้ขัดพิสมัย
สัญชาติชายทรชนที่คนใจ	ให้หลีกไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง
ถ้ารักใคร่ขอให้ได้คนนั้นด้วย	บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
อย่ารู้มีโรคาในสารพางค์	ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์
หนึ่งปิตรมารดาคนญาติ	ให้พูดพาตพาสุกเป็นนิจสิน
ความระยำคำใดอย่าได้ยิน	ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง

ทั้งถวายตรวถ้วนเครื่องที่สำบาก

ใครบอกร้ายขอให้กายนั้นเป็นเอง

ให้ปราศจากทั้งคนเขาม่มเหง

ให้ครั้นเครงเกียรติยศปรากฏครั้น

นิราศพระบาท หน้า ๑๓๘

ความเชื่อในเรื่องของผลแห่งการทำความดีกรรมชั่ว ยังคงปรากฏร่องรอยในกฎหมาย
ตราสามดวง ในพระราชบัญญัติสุจริตด้านาลุยเพลิง ดังนี้ "๑ มาตราหนึ่งมีพระราชกฤษฎีกาไว้ว่าถ้า
โจท จำเลย จะถึงพิสูทแก้กันมี ๘ ประการ ๆ หนึ่งให้ลี้วงดะกัว ๑ ซาบาล ๑ ลุยเพลิงด้วยกัน ๑
วายขึ้นน้ำ ช้ามพาก แข่งกัน ๑ ตามเทียนคนละเล่มเท่ากัน ๑"๑ ความเชื่อที่ว่าผู้ทำความดี ผู้ที่
ถูกต้องจะได้รับชัยชนะในการพิสูทดังกล่าว ยังคงใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคมได้เป็นอย่างดี
การพิสูทให้ให้เห็นจริงโดยการใช้อัฒาน้ำลุยไฟ ปรากฏให้เห็นในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

ปรึกษาเสร็จจรดสั่งสี่พระครู

เครื่องสำหรับดำน้ำให้ทามา

เข้ามาทอลกันวันพรุ่งนี้

ให้กำกับกันอยู่คอยดูแล

พนักงานกรมไหนให้ไปดู

คุมตัวไว้ในวังทั้งสองนาย

ครานั้นพระครูผู้รับสั่ง

จัดแจงแต่งหมายแยกย้ายไป

ให้ทามะรงสารองไว้สองหลัก

เสมียนเขียนฟ้องดำให้การ

ไปดูให้โจทจำเลยมันจัดหา

ไปปักหลักลงที่หน้าตำหนักแพ

จนถึงที่วันดำน้ำเจ็ดค่ำแน่

ให้พร้อมแต่เวลาบ่ายโมงปลาย

พระครูจัดแจงแต่งบัตรหมาย

พระสั่งเสร็จจันผายเข้าข้างใน

ออกมานั่งยังที่มิดดาบใหญ่

สั่งให้เรียกหลักนครบาล

แล้วปักมณฑลแลหาศาล

สุภาการให้อยู่เป็นกลาง

มิให้ส่งข้าวปลามาแต่บ้าน	ขุนศาลหาให้กินทั้งสองข้าง
ให้โจทก์จำเลขาผ้าขาวบาง	มาผูกกลางศาลทั้งสองร้องบ่ตรพลี
หมากพลูใส่กระถางประจงบ่เจียน	ทั้งธูปเทียนดอกไม้บายศรี
เครื่องตั้งสังเวทกรุ่พาลี	มีมฆกรุดส้มป่อยกระแจะจันทร์
ผ้าขาวนุ่งผ้าขาวท่มพรมลาด	เสื้อสาตสายสิญจน์ให้จัดสรร
หม้อข้าวหม้อแกงใหม่แลหม้อกรัณฑ์	กระโถนขันน้ำตั้งทั้งกระแจะ
กระตักเหล้าข้าวสารเชิงกรานใหม่	ช่อดอไคร้หอมกระเทียมพริกแห้ง
ครกสากคนใช้โกนขน	ทั้งสองแห่งจัดหาให้เหมือนกัน
ขุนช้างกับพระเวทย์ได้โภชา	ก็รับสั่งว่าข้าวมื้อนี้
บัดนี้ยวใจได้มาสารพัน	ก็วันจบครบครันดังโภชา
เข้ามณฑลเสร็จถึงเจ็ดค่ำ	นักการทามาให้เลิกไปพักทำ
ที่ตำหนักแพโรงโรงนาว่า	ทามธรรมาเมืองไว้คอยดี
คำสาบานแข่งชิงอาลักษณ์อ่าน	ตรยาการอ่านสาบานถ้วนถี่
เอาเชือกผูกเอวไว้ให้ดี	ประจำที่คอยท่าเสด็จมา
.....	
พระครูผู้รับสั่งก็บังคับ	ตามคำรับสั่งการโบราณว่า
พระหมื่นเวทย์ให้ขึ้นข้างเหนือ	ขุนช้างตาฝ่ายใต้ให้สมควร
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘๒๔ - ๘๒๖

การควบคุมสังคมในระบบศาสนา นอกจากจะใช้คำสอนทางศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ เข้ามาเป็นส่วนช่วยแล้ว กิจกรรมในการพระศาสนายังมีส่วนในการกำหนดสภาพของบุคคลในสังคมโดยปริยาย ซึ่งสภาพภาพนั้นอาจเป็นผลมาจากสภาพทางเศรษฐกิจหรือสังคมของบุคคลผู้นั้นเอง หากแต่กิจกรรมทางศาสนาจะเป็นส่วนเน้นให้คนในสังคมยอมรับสภาพภาพนั้นมากขึ้นเพราะมี

พระสงฆ์ ผู้เฒ่าผู้แก่ที่ชาวบ้านให้ความเคารพเป็นผู้กำหนด การยอมรับสถานภาพดังกล่าวจึงเป็นไป
 ด้วยดี เพราะมีผลแห่งบาปบุญรองรับและง่ายต่อการควบคุมให้เป็นระเบียบ กิจกรรมทางศาสนาที่
 ช่วยกำหนดสถานภาพของบุคคลดังกล่าวปรากฏให้เห็นในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

อยู่มาปรีชาสัปตศก
 ถึงเดือนสิบจวนสารทยั้งชาวัน
 พระมหาชาติทั้งสิบสามกัณฑ์
 ตาปะขาวเล่าแก่แซ่กันมา
 บ้างก็รับเทศพรหมพานต์
 ที่ลูกศรียชูกัณฑ์กลางวัน
 มหาราชพันชาติกัณฑ์กลางคืน
 นึกขัณฑ์ร้อยสั่งเจียบเจียบดี
 นางวันรับกัณฑ์จุลพน
 เทศน์กัณฑ์มหาพนชั้ตันใจ
 วันประเวศน์นั้นท่านวัดแค
 เอยกัณฑ์หนึ่งใหญ่ให้ใครดี
 ออเอยจริงแล้วกัณฑ์กุมาร
 นายบุญคุ้มกันไปไวไว
 จขมิ้นมหาชาติสิบสามกัณฑ์
 ตามแต่ใจหม่อมจะศรัทธา
 นางพินศรีประจันกัณฑ์มัทรี
 ขุนช้างหัวร่ออ้อชอบใจ

หายกในเมืองสุพรรณนั้น
 คิดกันจะมีเทศน์ด้วยศรัทธา
 วัดป่าเลไลยก์นั้นวันพระหน้า
 พร้อมกันนั่งปริกษาที่วัดนั้น
 บ้างก็รับเอาทานกัณฑ์นั้น
 ให้นายศรีประจันกัณฑ์มัทรี
 ฟังหัวเราะครีกครื้นกันยิ่ง
 ตามนั้นศรีคนแก่แก่รับไป
 เณรอันดีกัณฑ์ดัดขึ้นใหม่
 ตาโทก็รับไปพันที
 เป็นกัณฑ์ของตาแพกับยายคลี
 ยากที่ใส่บุรุษจะรับไป
 ให้เจ้าขร้าวหัวล้านบ้านริ้วใหญ่
 ถึงขุนช้างยืนใจให้นึกกา
 วัดป่าเลไลยก์นั้นวันพระหน้า
 พ้อชาทานบุญบ้างเป็นโร
 กุมารยังทมิฬใครรับไม่
 ที่กัณฑ์ใหญ่ใหญ่เรายินดี

จะคิดอะไรกับสิ่งยัง

เกิดชาติใหม่ก็จะได้ใบมีงมี

ถึงสิ้นสักห้าซังยังม่หนี

ทำบุญอย่างนี้เราเต็มใจ

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๔

การควบคุมสังคมในระบอบครอบครัวและในระบอบศาสนา แม้จะมีอำนาจในการควบคุมต่างกัน และวิธีการต่างกันบางอย่างก็ตาม แต่การควบคุมสังคมทั้งปวงสถาบัน ยังคงใช้ความเชื่อในเรื่องของผลแห่งการทำกรรมดี กรรมชั่ว เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจคนให้ประพฤติปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคมเช่นเดียวกัน อันเป็นภูมิปัญญาในการควบคุมสังคมที่ใช้ได้ผลดีตลอดมา แม้ในปัจจุบันก็ยังคงมีการใช้วิธีการดังกล่าวในการอบรมสั่งสอนสมาชิกในสังคมอยู่ เช่นกัน

๒.๙ การเดินทาง

การเดินทางในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่างรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทางน้ำและทางบกมีความยากลำบากในการเดินทางต่างกัน โดยทางบกอาจจะเป็นการเดินเท้าหรือใช้สัตว์เป็นพาหนะ หากเป็นการเดินป่ามักจะมิผู้ร่วมเดินทางไปหลาย ๆ คน เพื่อป้องกันอันตรายจากโจรและสัตว์ร้ายในป่า ส่วนการเดินทางทางน้ำโดยอาศัยเรือเป็นพาหนะจะเป็นที่นิยมมากกว่า เพราะเส้นทางน้ำมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ และประชาชนส่วนมากนิยมตั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำลำคลอง จึงทำให้การเดินทางติดต่อกันระหว่างชุมชนต่าง ๆ เป็นไปโดยสะดวกหากเป็นการเดินทางไกลแล้วจำเป็นต้องคำนึงถึงระยะเวลาที่เดินทาง ถ้าเป็นน้ำแล้งเส้นทางบางแห่งอาจตื้นเขินไม่สามารถพายเรือผ่านไปได้ หากเป็นฤดูฝนอาจพบปัญหาลมพายุ ฝนตกน้ำเชี่ยว เป็นต้น เส้นทางน้ำบางแห่งก็มีไม่ถึงจุดหมายปลายทาง การเดินทางไกลบางครั้งจึงต้องใช้เส้นทางทั้งทางน้ำและทางบกเพื่อให้ถึงที่หมาย หรือใช้ทางลัดเพื่อ่นระยะเวลา การที่ชาวบ้านจะเลือกเส้นทางหรือวิธีการเดินทางอย่างไรให้เหมาะสมกับระยะเวลาในการเดินทางและมีชีวิตปลอดภัยได้นั้น ย่อมขึ้นกับภูมิปัญญาของชาวบ้านแต่ละคนที่ได้สั่งสมความรู้และประสบการณ์อันนำมาใช้ประโยชน์แก่ตนเอง โดยจะกล่าวให้เห็นถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการเดินทางดังต่อไปนี้

๒.๙.๑ การเลือกเส้นทางเดินทาง ในสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวบ้านนิยมเลือกใช้เส้นทางทางน้ำกันมากเพราะมีแม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางธรรมชาติอยู่แล้ว โดยจะเห็นได้จากการเดินทางที่ปรากฏในวรรณคดีนิราศที่มีการเดินทางจริงทุกเรื่องจะออกเดินทางโดยใช้เรือเป็นพาหนะทั้งสิ้น ดังจะยกตัวอย่างในนิราศพระแท่นดงรังดังนี้

ในบึงอ้นกษัตริย์รัฐศก

ลงนาวาหน้าวัดพระเชตุพน

ชะตาตกต้องไปถึงไพรสมันต์

พิทุกษ์ทนถอนใจครรรโลจระ

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๓๔

ในนิราศเมืองเพชร สุนทรภู่ได้กล่าวให้เห็นถึงสภาพการใช้เส้นทางทางน้ำในการเดินทาง
ไปมาติดต่อกันไว้ดังนี้

หยุดประทับยังยั้งอยู่ฝั่งซ้าย	แสนสบายบังลมร่มรุกษา
บรรดาเรือเหินไถ่ทั้งไปมา	คอยคงคาเกลื่อนกลาดไม่ขาดคราว
.....	
บ้างถอนหลักชักถ่อหัวร่อรา	บ้างกม้างกม้างก็ในทั้งได้เหิน
บ้างขับร้องซ้องสาเนียงจนเสียงเดรื่อ	ต่างเลี้ยวเรือลงหน้าบ้านท่าจีน

นิราศเมืองเพชร หน้า ๔๑๑ - ๔๑๒

เหตุที่ชาวบ้านเลือกเดินทางทางน้ำเมื่อเวลาจำเป็นต้องเดินทางไกลนั้นคงด้วยเหตุผล
หลายประการคือ ประการหนึ่งคนไทยส่วนมากนิยมตั้งถิ่นฐานริมแม่น้ำลำคลอง ดังนั้นในชีวิตประจำวัน
ของชาวบ้านซึ่งต้องเดินทางเพื่อการติดต่อค้าขาย หรือทำกิจกรรมใด ๆ มักจะใช้เรือเป็นพาหนะ
ในการเดินทางทางน้ำ ชาวบ้านจึงมีเรืออยู่เกือบทุกครัวเรือนและเรือสามารถบรรทุกสิ่งของที่จำเป็น
ในการเดินทางได้จำนวนมาก โดยที่ผู้เดินทางไม่ต้องแบกหามและไม่ต้องดูแลมากเช่นการใช้สัตว์
เป็นพาหนะในการเดินทางทางบก ในสภาพเรือชนช้างชนแฉกกล่าวถึงการใช้เรือบรรทุกสิ่งของและ
เสบียงอาหารสำหรับการเดินทางไว้ดังนี้

จึงจัดแจงเงินทองของดีดี	เอาลงใส่ในที่กระท่ายใหญ่
อีกทั้งผ้าผ่อนท่อนสไบ	ที่เต็มรักจึงได้เลือกเอามา
จัดแล้วออกมาสั่งข้าไท	ไปถอยเรือมาไว้ที่หน้าท่า
ขนานอ้ายรับคำแล้วอาลา	เอาเรือบรรทุกส่วมาจอดไว้

อิหมะหมะของขลุบรพทุกระ

เครื่องครัวสิ่งของสารองไป

พริกเกลือเชิงกรานข้าวสารใส่

สร้อยฟ้าคลาโคลงเรือพลัน

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๐๔๘

เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ในด้านความปลอดภัยในการเดินทาง เส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำที่ต้องผ่านป่าเบญจวันอันตรายจากสัตว์ร้ายนานาชนิด และโจรผู้ร้าย แต่เส้นทางทางน้ำนั้นจะอันตรายน้อยกว่า เพราะสัตว์ที่จู่โจมอันตรายแก่ผู้เดินทางโดยเรือที่ปลอดภัยได้แก่ งู และ จระเข้ แต่ก็ยังพอหลีกเลี่ยงได้ ส่วนทางบกนั้นมีเป็นจำนวนมาก เช่น ช้าง เสือ แรด งู หาก เป็นต้น ในนิราศเมืองแกลง และนิราศสุพรรณกล่าวยให้เห็นถึงอันตรายที่จะได้รับจากสัตว์ต่าง ๆ ในการเดินทางไว้ดังนี้

ถึงโจรกรตรวยห้วยพระยูนจจะหยุดรื้อน

เรียกกันดูด้วยไม่รู้ว่สัตว์ใด

มันเห็นหน้าฟ้าดากรบบริบหนึ่ง

รู้ว่แรดกินหนามให้ค้ำมกลัว

ครู่หนึ่งถึงชะวากซากลูกหูกู้

แต่ลิ้นทากแต่ละรากลากุไฟ

กระโดดเผาเกาะลับกรหยับดับ

ปลัดที่ดินติดขาระอาแรง

เห็นแรดนอนอยู่ในดงให้สงสัย

เห็นหน้าใหญ่อย่างจระเข้ตะคุดตัว

เห็นหลายสิ่งคอด่างทั้งทางหัว

ขยับตัววิ่งพลันไป

ลิ้นพุกษายางยู่สูงไสว

ได้ใบไม้ยุ่งยางมากกลางแปลง

ก๊อบกรกั้มมิใคร่หลุดสุดแสง

ทั้งขาแข้งเลือดซึมชะโลมไป

นิราศเมืองแกลง หน้า ๔๘

ติดดินขึ้นถ่อดำ

บนบกกรังเสือ

เขนเรือ

ชอกชึม

น้ำพุเลื่อยเหลือ

สักครู่ตุ่คว่นกั่ม

หลีกยาก หลากแยะ

กลบข้างทางจร

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๗๗

ในด้านความปลอดภัยจากขโมยและโจรที่ประสงค์จะชิงทรัพย์สินของผู้เดินทางนั้น การเข้าถึงเรือเพื่อขโมยทรัพย์สินจะมีความยากลำบากกว่าผู้ที่เดินทางทางบก ดังจะเห็นได้จากนิราศภูเขาทอง ดังนี้

ได้ฟังเล่นต่างต่างที่ข้างวัด

ประมาณสามยามค้ำในอัมพร

นาวาเอียงเสียงกุกกักขึ้นร้อง

ไม่เห็นหน้าสำนัศษย์ที่ชิดเชื้อ

จนสงัดเงาบลับลงกับหมอน

อ้ายโจรจรรุ่งวิ่งเข้าล้วงเรือ

มันดาส่องน้ำไปข้างไวเหลือ

เหมือนเนื้อเปื้อนน้ำเคอะดูช่อยชะ

นิราศภูเขาทอง หน้า ๑๔๘

ในนิราศภูเขาทองกล่าวถึงขโมยว่ายน้ำมาตอนดึก เพื่อจะขึ้นขโมยของบนเรือที่จอดนอนพักแรมอยู่ แต่การขึ้นเรือทำให้เรือเอียงและมีเสียงดังขึ้น คนที่นอนในเรือจึงรู้สึกตัวส่งเสียงร้องขึ้น ขโมยจึงต้องหนีไป

ส่วนในนิราศทวารวดีกล่าวถึงขโมยพายเรือมาเพื่อหาโอกาสขโมยหรือปล้นทรัพย์สินผู้ที่เดินทางทางเรือผ่านมา แต่การเดินทางทางน้ำแม้จะเป็นทางเบี่ยงก็มิคว่ำใจเส้นทางผ่านไปมาอยู่บ้าง ซึ่งก็พยายามจะหาเพื่อนร่วมทางไปพร้อมกันทำให้ขโมยไม่กล้าปล้นเรือ แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการระมัดระวังความปลอดภัยในการเดินทางของตน ดังความต่อไปนี้

พอมันฟ้าชาเมื่อสักใจตม	เดือนยังคลุ้มมิใคร่สุขขมขมัว
ทิ้งเพื่อนเรือเขาจะไปเขาไม่กลัว	ต่างแต่งตัวเคลื่อนคลานหาเมื่อ
มีเพื่อนสองสภาพได้คลอเคล้า	สัจตเหงาเจ็บทั่วปากกลัวเหลือ
ทิ้งเงาไผ่ไม้ท่อนออกคลุมเครือ	เห็นแต่เรืออ้ายขมอยเที่ยวชยช่าย
ข้างพวกเราเพื่อนเรือก็เหลือพริ่น	แต่ตัวฉันภาวนาให้ช่าย
พลเดชเมตตารักกาย	มันผันผายไปเจ็บไม่เสียเบียดียง
	นิราศทวาราวดี หน้า ๑๔

เส้นทางนี้มีความสำคัญต่อการเดินทางติดต่อค้าขายและการสงคราม ที่ปริมาณผู้ใช้คงมี
จำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่เส้นทางนี้บางแห่งก็อ้อมคดโด้งทำให้เสียเวลาในการเดินทางจึงได้มี
การขุดคลองเพื่อใช้เป็นเส้นทางลัดในการเดินทางมากขึ้น ดังกล่าวไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์
กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ความว่า

✓ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีแต่การขุดคลองในต่างจังหวัดเช่น
เดียวกับในรัชกาลที่ ๒ คือใน พ.ศ. ๒๓๗๑ ขุดแต่งคลองสุนัขหอนในแขวงจังหวัดสมุทรสาคร
และสมุทรสงครามเดิมเป็นคลองเล็กน้ำตื้นการคมนาคมไม่สะดวก ขุดคลองแยกตรงน้ำชน
เข้าไปในทุ่งโพธิ์ พ.ศ. ๒๓๗๔ ขุดแต่งคลองบางบอน ในแขวงจังหวัดธนบุรี ตั้งแต่วัดปากน้ำ
ถึง บางขุนเทียนตอนหนึ่งยาว ๗๐ เส้น ๑๘ วา อีกตอนหนึ่งจากบางขุนเทียน ถึง วัดเลียบยาว
๑๐๐ เส้น และใน พ.ศ. ๒๓๘๐ ขุดคลองบางขนากในแขวงจังหวัดพระนคร และฉะเชิงเทรา
ตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขนาก ยาว ๑,๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก ... ๑

๑ สำนักนายกรัฐมนตรี. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓
เล่ม ๑. ๒๕๒๔. หน้า ๑๖๖.

การขุดแต่งคลองดังกล่าวน่าจะเป็นส่วนช่วยให้ชาวบ้านนิยมเลือกเดินทางทางน้ำกันมากขึ้น
ในนิราศปกรีกสาวถึงการขุดคลองไว้ดังนี้

พระราชทรัพย์นั้นพันสรวงดีสละ

ทรงสร้างพระบารมีอภินิหาร

ให้ขุดคลองท้องที่นี้เป็นทาน

แสนสารธาราษฎรสัญจรไป

นิราศปกริ หน้า ๔๗

เส้นทางเดินทางทางน้ำบางแห่งมิไปถึงสถานที่ที่จะต้องเดินทางไปถึงจำเป็นต้องใช้
เส้นทางทางบกแทน ดังกล่าวไว้ในนิราศพระแท่นดงรัง ดังนี้

ถึงวัดท่าเป็นท่าที่เรือจอด

ไม่เบาะปลอดเรือแพแลไสว

สิ้นหนทางคงคาสล้าย

จะขึ้นไปเดินป่าพนาว์

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๔๘

การเดินทางทางบกนั้นชาวบ้านมักจะเลือกเดินทางตามทางเกวียน ซึ่งเป็นเส้นทางที่มีผู้คน
ใช้กันอยู่เป็นประจำทำให้เห็นร่องรอยของเส้นทางนั้นได้ชัด ซึ่งจะช่วยให้ไม่หลงทางและลดอันตราย
จากการถูกลักหรือสัตว์ร้ายขบกัด ในนิราศพระแท่นดงรัง และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวให้เห็น
สภาพของทางเกวียนไว้ดังนี้

หนทางเกวียนเตียนโล่งตลอดลี้ว

สยพรั้งทิวแถวไม้ไพรพทุกษา

ระบัดใบร่มรื่นพื้นสุธา

ดาดาดอกดวงแก้ววางราย

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๔๗

เจ้าพลาญงามตามทางไปกลางทุ่ง	เข้มนมุงเขาเขินเดินสะอื้น
ออกหลังบ้านตาลตะคุ่มเป็นพุ่มขึ้น	ร่มรื่นรังเรียงเคียงตะเคียน
ต้นแคคางกร่างกรงชุมชุ่มออก	ทิ้งช่อดอกดูไสวเหมือนไม้เขียน
เจ้าพลาญเพลินเดินพลาญตามทางเกวียน	ตลอดเลี่ยนลมเรื่อยเรื่อยเรื่อยมา
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๒๓

สุนทรภู่คราวเดินทางไปเมืองแกลงเพื่อพบบิดาได้นายแสงเป็นคนนำทาง เนื่องจากการเดินทางคราวนั้นเป็นหน้าผ่น้ำท่วมทางเกวียน และห้วยกั้นกรงรัง นายแสงจึงพาหลบไปเดินเส้นทางอื่น เพื่อหนีน้ำและปลิงจนหลงทาง แต่ตอนหลังจึงต้องยอมลุนน้ำจนหาทางเกวียนพบ จึงเดินตามทางเกวียนไปโดยไมยอมออกนอกทางอีกดังกล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงดังนี้

เข้าเดินดงพงช่อสดเจียม	เย็นยะเยิบน้ำค้างพร่างพสุธา
ออกชวากปากทุ่งทัทยา	นายแสงพาเลี้ยวหลงทิวเงียน
บุกละแวกแฝกแซมแอร่มรก	ก้นกอกสูงสูงเสมอเดิยร
ด้วยน้ำฝนล้นลงท่นทางเกวียน	ขึ้นโศดเดียนตอกรอกยอกระยา
กล้วยลิงเกาะเลาะลัดขัดเขมร	ลงลุยเลนพรวดพรวดพลาดกลา
ถึงแนวหนองบ่งก้าวเอาเท้าคสา	แต่ท่อน้ำอยู่จนเพียงจึงพบทาง
พอยกเท้าก้าวเดินบนทางแห้ง	ทิ้งขาแข็งเข้าช้อให้ขัดขวาง
เจ้าบรรจบคมหญ้าคาระคาง	ค่อยย่องย่างเหยียบฝุ่นให้งุนงง
.....	
เห็นบ่อน้ำว่าเต็มเอาโดยอยาก	พออ้าปากเหม็นหื่นให้คลื่นเหียน
ค่อยมีแรงแข็งใจไปทางเกวียน	ไม่แวะเวียนเดาเดินดำเนินไป
	นิราศเมืองแกลง หน้า ๔๓ - ๔๔

การเดินทางทางบกซึ่งต้องผ่านป่าเขาที่มีสัตว์ป่าดุร้ายอาศัยอยู่ หรือเป็นแหล่งซ่อนสมุขของ
โจรผู้ร้าย อาจจะได้รับอันตรายจากการถูกสัตว์ป่าทำร้ายหรือถูกปล้นทรัพย์สินได้ ชาวบ้านจึงมักจะ
ไม่เดินทางคนเดียวหรือไปกันจำนวนน้อย โดยจะพยายามรวมกลุ่มกันหาผู้ร่วมเดินทางไปพร้อมกัน
จำนวนมากซึ่งจะช่วยลดเปลี่ยนแปลงกันระงับภัย ทำให้มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินมากขึ้นในนิราศ
พระยาศรีสุทนต์วงศ์ว่าไว้ดังนี้

สับบุรุษหยุดเรืออยู่พร้อมหน้า	เสียงเฮฮาอิงอื้อหือฤทธรรษ์
เป็นพวกพ้องเข้าประสมสมทบกัน	จะพาผันทักเดียวก็เปลี่ยนใจ
จึงจ้างเกวียนชาวนาสืบห้าเล่ม	ประทุกเต็มพร้อมกันเสียงหัวเราะ
ทั้งหนุ่มสาวเก้เก๋ออกแซ่ไป	จะเดินไพรให้สนุกไม่ทุกข์ร้อน
	นิราศพระยาศรีสุทนต์วงศ์ หน้า ๔๔

๒.๙.๒ การเลือกเวลาในการเดินทาง ในวรรณคดีนิราศที่นำมาวิเคราะห์ทั้งหมด
ส่วนมากจะออกเดินทางในตอนกลางคืน คือ สองยาม รองลงมาเป็นตอนเย็น และตอนรุ่งเช้า
หากเป็นการเดินทางในราชการสงครามจะมีการดูฤกษ์เดินทางเพื่อเป็นสิริมงคลด้วย เหตุที่ทำให้
เลือกเวลาเดินทางในเวลาดังกล่าวมาจะเป็นการเดินทางในช่วงเวลาข้างขึ้น ที่แม้จะเป็นเวลาดำคืน
ก็ยังพอมีแสงจันทร์ส่องให้เห็นหนทางได้บ้าง และอีกประการหนึ่งการเดินทางทางน้ำโดยใช้เรือ
เป็นพาหนะนั้น เรือที่ใช้เดินทางอาจจะมิได้ค้างค้ำตอนกลางคืน ส่วนหัวหรือท้ายเรือที่เป็นที่นั่งพายเรือ
จะไม่ลี้กำบังแดด หากเป็นตอนเช้า หรือเย็น แดดจะไม่ร้อนจัดอาจพายเรือหลบเงาไม้ได้บ้าง แต่ถ้า
เป็นเวลาสายหรือเที่ยงพระอาทิตย์ขึ้นสูงเหนือเงาไม้แล้วจะทำให้ผู้พายเรือเหนื่อยและร้อนมาก จึงทำ
ให้ผู้เดินทางเลี่ยงการเดินทางในเวลาดังกล่าว ในนิราศพระยาศรีสุทนต์วงศ์ สุนทรภู่กล่าวถึงวันเวลาที่
ออกเดินทางไว้ดังนี้

ลงनावาคลาเคลื่อนออกเลื่อนลา
น้ำค้างย้อยพรอยพรหมเป็นลมว่าว
มาลับเหมือนเดือนดับพยับโพยม

ถวิลวันจันทร์ทิวาขึ้นห้าค่ำ
พอเสียงย่ำยามส่องกลองประโคม
อนาถหนาวนิกเคยได้เชยโคม
ยิ่งทุกข์โศกมนัสในใจรัญจวน
นิราศพระบรมม หน้า ๔๓๔

ในนิราศทวาราวดี หลวงจักรปาณีเดินทางไปกรุงเก่ากับออกเวลาที้ออกเดินทางไว้ว่า
เดินทางตอนเย็น ดังความต่อไปนี้

ไปกรุงเก่าเส้าอุราให้อาวรณ์
เสียตวยดวงพวงกลิ้งประหินพิพม์
เมื่อวันออกนาวาหน้าตากระเด็น

นิราศร้างทางไกลอาลัยสมร
จะจำจรจากงามเมื่อยามเย็น
จะลอยลิบลับไปมิได้เห็น
แต่จำเป็นจำไปอาลัยลาน
นิราศทวาราวดี หน้า ๓

วรรณคดีนิราศที่นำมาวิเคราะห์มีเพียงเรื่องเดียวที่บอกว่าออกเดินทางตอนสาย คือ นิราศ
เพ็ญผด แต่การเดินทางดังกล่าวเดินทางโดยเช้าเรือกลไฟเป็นพาหนะ ซึ่งใช้พลังไอน้ำในการขับเคลื่อนเรือ ไม่ได้ใช้แรงคนพายเรือทำให้การเดินทางรวดเร็วขึ้น จึงไม่จำเป็นต้องรอแดดร้อน
เหมือนการต้องพายเรือไป ดังข้อความที่กล่าวไว้ดังนี้

ยามสายวายไตรภู่
ไปน่านจักคืน

อดฝัน ลังเอย
อย่าเศร้า

ยามรักตั้งจักกลืน

เจียวแม่ นามแม่

ยามทุกข์จักจากเจ้า

เจ็บช้ำรชากาทรวง

เรือกลเพลิงเร่งฉิม

ชลธี

เด็ดพล่านสละมี

มากล้น

ทรวงร้อนสั่นอัคคี

เลือดเดือด เจียวแม่

ร้อนรักแรงยั้งกัน

หม้อน้ำเรือไฟ

นิราศเพนียด หน้า ๓๐๑ - ๓๐๒

ส่วนการเดินทางที่ต้องใช้เส้นทางทางบกในบางตอนมักจะเดินทางกลางวัน โดยออกเดินทาง
แต่เช้าตรู่และไปพักนอนในตอนพล เมื่อแสงแดดอ่อนแสงลงแล้วจึงเดินทางต่อดังกล่าวไว้ในนิราศ
วัดเจ้าฟ้า ดังนี้

ท่านหลีกสัดตัดทางไปกลางทุ่ง

ตั้งแต่รุ่งไปจนแดดก็แผดแสง

ได้พักเพลเอณนอนพอผ่อนแรง

ต่ออ่อนแรงสุริยาจึงคลาไคล

นิราศวัดเจ้าฟ้า หน้า ๑๘๓

ในนิราศพระแท่นดงรังกล่าวถึงการเดินทางทางบกซึ่งเป็นการเดินทางบกเป็นกลุ่มใหญ่
ซึ่งใช้เกวียนเทียมควายในการบรรทุกสิ่งของและบางคนก็เดินตามกันไป การเดินทางดังกล่าวออก
ให้ทราบเวลาในการเดินทางว่าออกเดินทางเวลาบ่าย หยุดพักนอนในเวลาดึกและเริ่มออกเดินทางกัน
ต่อตั้งแต่เช้าตรู่ ดังความต่อไปนี้

เราออกเกวียนพร้อมหน้าเวลาย่ำ

แลดูควายเดินระดับสลับสลอน

เจ้าของหวดด้วยตะพดให้บทร

เกวียนสยท่อนกางสะเทือนเขยื้อนดัง

ดูดวงทางมนุญเป็นคันทิ้ง
ถืออาวุธกันภัยระเริงระวัง

.....

แล้วหยุดนอนในป่าเวลาดึก
หักใบไม้ปูลาดกวาดตุลลี

.....

เสียงจิ้งหรีดกรีดกรังระริงร้อง
จนแสงทองส่องฟ้าสว่างาม
ต่างคนต่างก็ตื่นขึ้นพร้อมหน้า
รยขทางกลางไพรยังไกลครัน

คนเดินมุ่งมาดมาทั้งหน้าหลัง
ไม่รอรั้งรับมาเป็นข้าพนา

.....

คณิกถึงห้องยังหมองศรี
กองอัคคีรอบเกรียนเวียนระวัง

.....

เย็นสยงเย็นย่างเข้ายามสาม
เรืองอร่ามรุ่งรางสว่างวัน
แล้วรีบมาเร็วไวในไพรสันต์
แรมอรุณเรศสังเกตมา

นิราศพระแท่นดงรัง หน้า ๔๔ - ๔๗

ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการเดินทางโดยใช้ม้าเป็นพาหนะและบอกเวลาของการเดินทางว่าเดินทางตอนเช้าหยุดพักในเวลาใกล้เพลและคงออกเดินทางในตอนบ่าย ไปหยุดพักเพื่อกินอาหารกันตอนเย็น แล้วจึงเดินทางต่อไปจนไปถึงนอนกันอีกในตอนดึก ดังความต่อไปนี้

ขึ้นม้าลงสัสะบัดย่าง
ดะวันเย็นหยุดม้าหาพื้นไฟ
เข้าตรู่ดีสิบเอ็ดพากันไป
กินแล้วขึ้นม้าพากันจร

วิ่งพาพาพักอาชาไม่
กินแล้วรีบไปยามสามนอน
น้องเพลหยุดไพร่หุงข้าวก่อน
ดึกนอนเข้าไปไม่รุ่งรา
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๔๔

จะเห็นว่าการเดินทางทางบก ไม่ว่าจะเป็นการเดินทางด้วยเท้า หรือใช้สัตว์เป็นพาหนะ ในการเดินทางหรือบรรทุกของก็ตามชาวบ้านมักจะเลือกเดินทางในเวลาที่ไม่แสงแดดร้อน คือตอนเช้าตรู่ ตอนบ่าย หรือในตอนหัวค่ำ เพื่อหลีกเลี่ยงอากาศร้อนซึ่งจะทำให้เหนื่อยได้ง่ายและอาจเป็นอันตราย ต่อร่างกาย ทั้งการเดินทางด้วยเท้าในสมัยนั้นจะเป็นการเดินทางด้วยเท้าเปล่า หากเดินในป่าที่มีต้นไม้ ปกคลุมพื้นดินจะเย็น แต่ถ้าเป็นพื้นหิน กรวด หวาย พื้นจะร้อนโดยเฉพาะในเวลากลางวัน จึงน่าจะ เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านหยุดพักการเดินทางในเวลากลางวัน ส่วนการหยุดพักในตอนกลางคืน เพราะการเดินทางในเวลากลางคืนจะมีอันตรายจากสัตว์ร้ายและโจรได้มากและยากแก่การป้องกัน ส่วนการเดินทางทางเรือจะสามารถเดินทางในเวลากลางคืนได้ หากเป็นเวลาช้างขึ้นจะมีแสงจันทร์ส่อง พอเห็นทาง ทั้งอันตรายที่จะเกิดจากโจรผู้ร้ายหรือสัตว์ร้ายนั้นน้อยกว่าการเดินทางทางบก แต่ก็ต้อง คำนึงถึงน้ำขึ้นน้ำลงด้วย

ส่วนการเดินทางในช่วงฤดูกาลต่าง ๆ ชาวบ้านจะพบปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ แตกต่างกันไป เช่น การเดินทางในฤดูฝน ถ้าเป็นทางบกต้นไม้จะขึ้นรก พื้นดินชื้นแฉะหรือมีน้ำท่วมขัง ชาวบ้าน อาจจะหลงทางหรือได้รับอันตรายจากงู หาก เป็นดั้น ถ้าเป็นทางน้ำ บางแห่งน้ำอาจจะไหลเชี่ยวท นาท้ายเรือลำบาก หรืออาจพบอุปสรรคจากคลื่นลมหรือฝน ทำให้ต้องหยุดพักเสียเวลาในการเดินทาง หากเดินทางในฤดูแล้ง การเดินทางทางบกจะสะดวกกว่าเดินทางในฤดูฝนแต่อาจจะขาดแคลนน้ำดื่ม น้ำใช้ในระหว่างทาง เนื่องจากน้ำในห้วย หนอง คลอง บึงต่าง ๆ ลดน้อยลง หรือบางแห่งแห้งจน ไม่มีน้ำเลย ถ้าเดินทางโดยเรืออาจจะต้องใช้เกวียน ข้างควายโยงเรือลากไปบ้าง ดังกล่าวไว้ใน นิราศสุพรรณ ดังนี้

เป็นโคลนตมหล่มกลา น้ำก็แห้ง

ต้องจ้างโยงโยงเรือมาเปื้อนใจ

ฤดูแล้งคลองเขินเดินไม่ไหว

เอาเงินให้แต่พอมตามราคา

นิราศสุพรรณ หน้า ๖๘

งานนิราศพระขรรค์ กล่าวถึงวิธีการแก้ปัญหามือพมออุปสรรคน้ำไหลเชี่ยวในบางเส้นทางไว้ดังนี้

ถูกลมหนาวหนาวซ้ำน้ำก็เชี่ยว	คนแจวเหี่ยวสามเล่มจนเต็มเมื่อย
คูอิเหละเปะปะสวะเพื่อย	น้ำเห็ดเหี่ยวหนักเหลือเรือโป่งโผล่
ถึงดลิ่งเส้นโง่งพองได้	เด็กดีใจแลเห็นออกเดินโหยง
ผูกเชือกแล้วขึ้นดลิ่งวิ่งตะโพง	พอเชือกโยงถึงเลื่อยแล่นเหี่ยวไป
ถึงที่รกวาสัดฉวัดเฉวียน	ถึงที่เส้นก็ชะโง่งไปใหม่
ประเดี๋ยวรกวประเดี๋ยวบ้านราดาญใจ	มันพิเรนทร์ว่าไม่สามม
	นิราศพระขรรค์ หน้า ๑๖

ส่วนการเลือกเดินทางในฤดูหนาวนั้น จะมีความสำคัญต่อการเดินทางทางทะเลเพราะในฤดูหนาวจะมีลมพัดแรงและพัดสม่ำเสมอ แรงลมจะสามารถช่วยพัดใบเรือให้เรือเดินทางได้รวดเร็วขึ้น การรู้จักใช้แรงลมมาช่วยในการเดินทางเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านอีกด้านหนึ่งดังกล่าวไว้ในนิราศพระพิพิธสาส์ และนิราศกลางถึงลักษณะการใช้แรงลมในการเดินทางไว้ดังนี้

ลิว ๆ ลมว่าวหู้	วายุพัด
ชาวเพื่อนแบบใบดัด	ดาษฟ้า
เลี้ยวลอดรอกริงวัด	ระยางแย่ง โยงนา
พลันจากจำเนียรหน้า	แม่หน้าบัวจันทร์ ๆ
	นิราศพระพิพิธสาส์ หน้า ๑๔๒

สิ้นประเทศเขตทางกลางสมุทร

ถึงบ้านดอนหมดกัลดใบ

ก็รีบรุดเข้าในสำแม่น้ำไหล

แจวขึ้นไปตามลำแม่น้ำนั้น

นิราศฉलग หน้า ๑๐๐

การเดินทางในช่วงฤดูกลางต่าง ๆ ชาวบ้านคงต้องพิจารณาการเลือกโดยคำนึงถึงปัญหาอุปสรรคและความจำเป็นเร่งด่วนในการเดินทางซึ่งบางครั้งก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ แต่ชาวบ้านก็มีวิธีแก้ปัญหาในการเดินทางด้วยภูมิปัญญาของตนเองตามสภาพการณ์จะอำนวย

~~๒-๒-๓~~ การพักแรมในป่า การเดินทางไกล ซึ่งจะต้องผ่านป่าเขาและจะต้องพักแรมระหว่างทางกลางป่าเพื่อหยุดพักหาอาหาร มักเป็นเวลาไม่ตีงมาก หากเป็นการเดินทางโดยเรือ ชาวบ้านสามารถนอนพักแรมบนเรือได้ โดยผูกเรือไว้กับหลักเพื่อไม่ให้เรือลอยไปตามน้ำหรืออาจขึ้นมานอนพักบนฝั่ง

นอกจากนี้การป้องกันอันตรายจากโจรผู้ร้าย หรือสัตว์ป่าลอบเข้ามาทำอันตรายในตอนพักแรมนั้น ชาวบ้านจะใช้วิธีผูกกองไฟให้ลุกโชนและตามไฟไว้ตลอดคืนเพื่อให้เกิดแสงสว่างในบริเวณที่พัก แสงไฟจะช่วยให้เห็นสิ่งต่าง ๆ โดยรอบได้ชัดเจนขึ้น และชาวบ้านทราบดีว่าสัตว์ร้ายในป่ากลัวแสงไฟ หากกองกองไฟไว้สัตว์เหล่านั้นจะไม่กล้าเข้ามาทำอันตราย ทั้งยังช่วยให้เกิดความอบอุ่นและช่วยไล่ยุงที่มีอยู่อย่างชุมชุมด้วย นอกจากการกองกองไฟแล้วบางครั้งยังต้องพลัดเปลี่ยนกันนั่งเฝ้าระวังภัยเพื่อความปลอดภัยมากขึ้น หากได้ยินเสียงสัตว์ป่าเข้ามาใกล้ชาวบ้านจะใช้วิธีส่งเสียงดังเพื่อให้สัตว์ตกใจหนีไป วิธีการนี้ชาวบ้านใช้ในการเตือนจับสัตว์ด้วย ในนิราศสุพรรณกล่าถึงการเดินทางทางน้ำและวิธีป้องกันอันตรายเมื่อต้องขึ้นมากพักแรมบนฝั่งไว้ดังนี้

มีดคำจาจอดค้าง

หม่อมหม่อมสุ่มหินไฟ

หว่างไพร

ฝั่งน้ำ

เป็นอย่างค้างเคื่องาน

หมูแบ่ง แกงแยะ

เพื่อสตรสอ่วยล้า

กรขลบทึงดั่งแหลม

เกือบหลับกับเกเรียนไม้

ได้เหื้อ

คุ่มคุ่มคุ่มตามเรือ

รอบข้าง

ปลุกหม่มมูมโห่เสื่อ

สวโรยด โตดแยะ

เด็กดำคว่ำพื้นขว้าง

ก่อให้โพพลง

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๘๒

อนึ่ง ยังวิธีป้องกันอันตรายโดยปักไม้ไว้โดยรอบที่พื้นมักจะใช้น้ำที่มีหนามเพื่อป้องกัน
อันตรายที่จะเข้ามาใกล้ตัวอีกชั้นหนึ่งดังกล่าวไว้ในนิราศพรมแผ่นดินร้าง ดังนี้

พอพลบค่ำท่าที่จะอาศัย

บ้างปักไม้เกยกลแล้วสขหนาม

บ้างกองไฟจุดได้ตะเกียงตาม

ดูอวามรายเรียงเคียงกันไป

นิราศพรมแผ่นดินร้าง หน้า ๘๒

การนอนพักแรมในป่าอีกวิธีหนึ่ง คือนอนบนต้นไม้ ซึ่งอาจจะมีส่วนที่เดินป่าเป็นประจําทำค้างไว้
บนต้นไม้เพื่อพักผ่อนหรือซุ่มยิงสัตว์ การนอนบนต้นไม้ใหญ่จะช่วยลดอันตรายจากสัตว์ เช่น เสือ แรด
ช้าง เป็นต้น เนื่องจากสัตว์เหล่านี้จะขึ้นไปหาอันตรายคนบนต้นไม้ได้ยาก ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
กล่าวถึงนางทองประศรีหนีการจับกุมของตำรวจเข้าไปในป่าและพักแรมที่ค้างบนต้นไม้หวรโดยยี่ฟ้าผูก
เอวพลายแก้วไว้กับกิ่งไม้เพื่อป้องกันไม่ให้ตกต้นไม้ขณะนอนหลับ ดังความต่อไปนี้

พันบ้านขึ้นต้นไม้ไซ่หัวนอน

ถือนวอนปลอบลูกอย่าร้องไห้

แม่ลูกเขาจะผูกเอาคอไป

นางกอดลูกเอาไว้แล้วโศก

รู้ว่าพลายแก้วของแม่เอ๋ย

ตกยากกรากกรากันมารดา

.....

อยู่บนห้างยามตีกลางคืนพรัน

เอาชายผ้ามาผูกเอวลูกชาย

อีกชายหนึ่งกระหนวัดรัตรันคง

ไม่มีผ้าผูกเปลจะห้อยไกว

.....

ทั้งสองเหนื่อยอ่อนกันนอนไป

พากันหลับใบไม้ได้ช้า

เกิดมาไม่เคยจนอนป้า

ภาพร่ำเพื่อแม่แม่ปราณี

.....

จันทวันวันกลัวย้ายใจคอย

จะตกต้นไม้ตายมิไว้ใจ

ผูกลงกับกิ่งต้นไม้ใหญ่

ค่อยเอามือลูบไล้ให้ลูกนอน

.....

ตื่นต้นไม้ไทรสาชา

ตลอดคืนเพลาราดรี

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๑ - ๓๒

หากจะนอนกับพื้นดิน ชาวบ้านจะใช้ใบไม้ช่วยในการนอน ดังในเสภาเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนกล่าวถึงการใช้ใบตองนอนไว้ดังนี้

จึงร้องสั่งโหงพรายกุมารทอง

แล้วตัดตองมารองใต้ร่มไม้

คอยสอดส่องคนมาอย่าให้ใกล้

ปูให้วันทองนอนกันที่

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๐๗

การเดินทางทางบกนั้น เมื่อเวลาจะพักแรมชาวบ้านมักหาที่พักผ่อนใกล้แหล่งน้ำจึงเพื่อใช้
ดื่มอาบและใช้ทำอาหาร ทั้งต้องเก็บตุนน้ำจืดเพื่อเป็นเสบียงในการเดินทางต่อไป ในนิราศพระแท่นดงรัง
กล่าวถึงการใช้ที่พักแรมใกล้แหล่งน้ำไว้ดังนี้

มาถึงหัวปลาคดเขาปลดเกวียน

เป็นที่เดินหยุดประทับสลับสอลน

ลงอาบน้้ำตาเกล้านรพรเทวเรือน

เห็นสาครลิกซึ่งเป็นปัจเจก

นิราศพระยงแทนดงร้าง หน้า ๔๐

๒.๙.๔ การเตรียมอุปกรณ์และเสบียง ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์การเดินทางไกลไป

ยังท้องถิ่นต่าง ๆ ต้องใช้เวลาในการเดินทางหลายวัน ดังนั้นชาวบ้านต้องเตรียมเสบียงอาหารและ
อุปกรณ์จำเป็นในการดำรงชีพกลางป่าไปให้พร้อมอาหารที่เตรียมไว้มักเป็นอาหารแห้งเช่น ข้าวสาร
พริก เกลือ ปลาแห้ง เป็นต้น ส่วนอุปกรณ์ที่สำคัญได้แก่ ชุดไฟ มีดพร้า หม้อข้าว ยา เป็นต้น
ในนิราศกลางกล่าวถึงเสบียงอาหารและอุปกรณ์ที่นำไปด้วย ดังนี้

ขนข้าวสารข้าวสุกบรรจุทุกช้าง

กระโถงกระถางหม้อไหมิให้เหลือ

กระจุกกระจิกพริกหอมกะปิเกลือ

เตรียมไปเพื่อขัดสนในหนทาง

นิราศกลาง หน้า ๑๐๗

นอกจากจะเตรียมอาหารแห้งเป็นเสบียงในการเดินทาง ชาวบ้านอาจหาอาหารได้จากในป่า
เช่น ผัก ปลา เนื้อสัตว์ มันเผือก เป็นต้น ดังกล่าวไว้ในนิราศกลาง และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
ดังนี้

บ้างเก็บผักหักพินมายืนส่ง

บ้างโจนลงนาวาไม่ปราศรัย

บ้างก็แบกปืนพาพากันไป

เที่ยวยิงได้เนื้อกว่ามาอย่างแกง

นิราศกลาง หน้า ๑๐๖

ชักชวนพลนางให้ล้างหน้า

เพื่อกันฉมึนตามอยู่ไพร

ต่างชำระกายาพองใส

หาลูกไม้เงาพลับกระจับบัว

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘๖๔

การที่ชาวบ้านมีชีวิตคุ้นเคยอยู่กับธรรมชาติ จึงทำให้ชาวบ้านมีความรู้และประสบการณ์พอที่จะรู้แหล่งและวิธีหาอาหารเพื่อให้มีชีวิตดำรงอยู่ได้ในระหว่างที่อยู่นป่า ทั้งรู้ว่าอะไรเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการเดินทางในป่า และควรระวังอันตรายตัวเองอย่างไรเพื่อให้สามารถเดินทางสู่จุดหมายปลายทางได้อย่างปลอดภัย

๒. ๑๐ การติดต่อสื่อสาร

การสื่อสารเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์ ในการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคม กล่าวคือการสื่อสารเป็นเครื่องมือในอันที่จะรักษาสถาบันต่าง ๆ สร้างความเข้าใจตรงกันเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ของสังคม ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สื่อที่ใช้ในการติดต่อสื่อสารได้แก่ ภาษาพูด ภาษาเขียน สัญลักษณ์ และภาพวาด ซึ่งใช้กันอยู่โดยทั่วไปทั้งในชนบทและในเมือง ส่วนในเมืองหลวงนั้น การติดต่อกับต่างประเทศเริ่มมีอิทธิพลมากขึ้นทำให้คนไทยต้องให้ความสนใจในการเรียนภาษาอังกฤษเพื่อการติดต่อสื่อสารและการเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่ต่าง ๆ ทั้งการพิมพ์หนังสือด้วยแท่นพิมพ์ เริ่มเข้ามามีบทบาทแทนที่การใช้เขียนบนใบลานหรือกระดาษไทย

ในสังคมชนบทไทย การติดต่อสื่อสารในชีวิตประจำวันนั้น ภาษาพูดเป็นสื่อสำคัญที่สุด เนื่องจากประเทศไทยยังไม่มี การจัดระบบการศึกษา ชาวบ้านที่ได้อ่านการให้บุตรหลานเรียนหนังสือ มีความรู้ก็จะพาไปฝากเรียนกับพระที่วัด ดังนั้นโอกาสทางการศึกษาของเด็กไทยจึงยังมีอยู่เป็นส่วนน้อย ผู้ที่รู้หนังสืออ่านออกเขียนได้มีไม่มาก การติดต่อสื่อสารโดยทางจดหมายหรือการเขียนการอ่านหนังสือ จึงมีน้อยตามไปด้วย ส่วนวัสดุที่ใช้ในการเขียนหนังสือก็ได้แก่กระดาษไทย ใบลาน ซึ่งเป็นวัสดุที่ชาวบ้านคิดประดิษฐ์ขึ้นเอง นอกจากการใช้ภาษาพูด ภาษาเขียนแล้ว มีการใช้สัญญาณเสียงต่าง ๆ ในการติดต่อเวลา การประชุม หรือแจ้งเหตุด่วน ข่าวสารต่าง ๆ ซึ่งมักใช้ควบคู่ไปกับการประกาศ หากมีเหตุจำเป็นที่ต้องส่งข่าวสารนั้นในเวลารวดเร็วก็จะใช้คนเดินสารหรือม้าเร็ว ภูมิปัญญาของชาวบ้านในการติดต่อสื่อสารในแง่มุมต่าง ๆ ดังกล่าว สามารถแยกให้เห็นได้ดังนี้

๒. ๑๐. ๑ วิธีการสื่อสาร วิธีการสื่อสารที่ใช้กันอยู่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่

การติดต่อสื่อสารด้วยคำพูด การสื่อสารเป็นลายลักษณ์อักษร การใช้สัญญาณเสียง การใช้สัญลักษณ์ และภาพวาด

การติดต่อสื่อสารด้วยคำพูดนั้น ในการดำเนินชีวิตประจำวันชาวบ้านต้องใช้ในการติดต่อกับผู้คนในชุมชนหรือสังคมแวดล้อมตนเอง ภาษาพูดที่ใช้จะไม่ว่าจะคร่ำครึด้นระเบียนแบบแผนของภาษามากนัก หากเป็นการใช้ภาษาพูดเพื่อการบันเทิงหรืออย่างเป็นทางการก็จะใช้ถ้อยคำที่ไพเราะ

สละสลวย เช่น การขับร้องเพลง การเล่านิทาน ซึ่งเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ อันเป็นการสื่อความหมาย
 สู่ผู้ฟังอีกรูปแบบหนึ่ง ในนิราศกลางกล่าวถึงการเล่านิทานซึ่งเป็นการสื่อสารเรื่องราวต่าง ๆ สู่ผู้ฟัง
 ในยุคที่การเขียนการอ่านหนังสือยังไม่แพร่หลาย ดังกล่าวกวีได้ชี้

พวกเพื่อนฝูงมากหลายชายทั้งนั้น

พัลวันหนึ่งลูกสนุกสนาน

บ้างล้อมตาเล่าเล่านิทาน

ต่างสารภยสรวลเสเสียงเฮฮา

นิราศกลาง หน้า ๙๓ - ๙๔

① การติดต่อสื่อสารเป็นลายลักษณ์อักษร เช่น การแต่งนิทาน ภาพยนตร์ กลอน การเขียนจดหมาย
 เพื่อติดต่อข่าวสารต่าง ๆ การเขียนประกาศเพื่อแจ้งข่าว หรือบอกเหตุต่าง ๆ วิธีนี้คนที่รับสารได้
 จะต้องอ่านหนังสือออก แต่เนื่องจากชาวบ้านส่วนมากยังไม่มีโอกาสได้ฝึกอ่านเขียนเรียนเลข การ
 ติดต่อสื่อสารด้วยลายลักษณ์อักษรกับชาวบ้านจำเป็นต้องทำความเข้าใจกันเกี่ยวกับการใช้สัญลักษณ์และคำพูด
 โดยมีประกาศที่เป็นลายลักษณ์อักษรเปิดไว้เป็นหลักฐาน มีการตีเกราะ ตีระฆังเป็นสัญญาณให้รู้ว่ามีเหตุ
 ให้ต้องเรียกประชุม ชาวบ้านที่ตึกบ้านเรือนอยู่ไกลกันได้ยินเสียงก็จะทราบว่าเป็นสัญญาณอะไร ผู้เปิด
 ประกาศหรือผู้แจ้งข่าวก็จะอธิบายเหตุต่าง ๆ ด้วยคำพูดให้ชาวบ้านได้เข้าใจ ชาวบ้านที่รับทราบ
 ข่าวสารนั้นแล้วก็จะสื่อสารไปยังผู้อื่นต่อ ๆ กันไป เพื่อเป็นการกระจายข่าวให้รู้กันโดยทั่วไปในนิทาน
 ตากกลอนเรื่องพระอภัยมณี และบทละครนอกเรื่องอิเหนา กล่าวถึงการสื่อสารในลักษณะดังกล่าวไว้ดังนี้

ให้อาลักษณ์แต่งท้าวรับสั่ง

ไปเปิดทั้งประตูบุรีศรี

แล้วออกไปให้เมืองเอกทอดรี

ว่าใครมีวิทยาวินิจฉัย

ทั้งส่งทนต์ทนต์เข้ามายุทธ

เพลงอาวุธเข้มแข็งกำแหงหาญ

รู้ตำราฟ้าดินสิ้นชำนาญ

ประจบการกลศึกที่ลึกลับ

ให้มาเป็นข้าเฝ้าเราจะเลี้ยง

ต่างเห็นชอบนอนบเคารพรัก

ฝ่ายเสนามาทาทูกตำแหน่ง

เขียนลิขิตปิดทวารทุกบานบัง

.....

ฝ่ายฝูงคนชนบททุกบ้านช่อง

ทั้งขอบคันจันทประเทศทุกเขตแดนวัน

รู้รับสั่งหนังสือที่สื่อเล่า

ต่างเฝ้าอีกศึกษาวิชาการ

ให้ชื่อเสียงรุ่งเรืองเครื่องประดับ

เสด็จกลับเข้าปราสาทราชวัง

อาลักษณ์แต่งเรื่องความตามรับสั่ง

แจกไปทั้งหัวเมืองตามเรื่องความ

.....

ย่อมเฝ้าเฝ้าหน้าเฝ้าเฝ้าเป็นเฝ้าเฝ้า

อเนกแน่นได้เหื่อนเหลือประมาณ

ว่าผ่านเกล้าเกล้ากล่อมกล่อมทหาร

จะคิดอ่านเอาเจียดเกียรติยศ

พระอภัยมณี หน้า ๒๔๔

บัดนี้

ออกมาเกณฑ์กันทันที

อาณาตัยรับสั่งใส่เกศ

เสด็จร้องร้องไป

มณีนีล หน้า ๓๘๑

นอกจากนี้ยังมีสื่อลายลักษณ์อักษร ที่แต่งเป็นกลอนในรูปแบบต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ มีการใช้
กลวิธีการเขียนหลากหลายรูปแบบด้วยภาษาที่ไพเราะกินใจ ซึ่งต้องใช้สติปัญญาความรู้ความสามารถ
ที่ได้รับการถ่ายทอดและจากการสร้างสรรค์ของตนเองในการประดิษฐ์ถ้อยคำสนวน เพื่อให้สามารถ
สื่อสารแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดีและได้อารมณ์รสด้วย ดังมีกล่าวไว้ในนิราศทวารวดี ดังนี้

อย่าขัดเขยเป็นสุขทุกทุกชาติ

ทั้งปราชญ์เบื่องเรื่องวิชาปัญญา

ให้พูดพาดพิวพรหมทรงสัจฐาน

คิดเพลงการมธุรสทุกทุกกลอน

ให้เร็วไวเพราะเสนาะหลัง

ใครฟังออกชื่อฤาสลอน

แม้หญิงใดได้สดับสิ่งลับนอน

ให้ทอดถอนนึกถึงฉันทุกวันคืน

นิราศทวาราวดี หน้า ๒๔

①

วิธีการสื่อสารด้วยสัญญาณเสียง นอกจากจะมีการตีฆ้อง ตีเกราะเพื่อเป็นสัญญาณในการเรียกประชุม แจ้งเหตุการณ์ต่าง ๆ แล้ว ยังมีการใช้สัญญาณเสียงในการบอกเวลา และการใช้สัญญาณเสียงต่าง ๆ ได้แก่ ฆ้อง ระฆัง เป่าหลอด เป็นต้น ในนิราศสุพรรณของสุนทรภู่กล่าวถึง

- ② การตีฆ้อง ตีกลองบอกเวลา ถ้าเป็นเวลาค่ำก็จะใช้สัญญาณกลองบอกเวลาเป็นทุ้ม เช่น สองทุ้ม สามทุ้ม หากย่างเช้าวันใหม่ไปจนตกเย็นก็จะใช้สัญญาณฆ้องบอกเวลาเป็นโหมง คล้ายเสียงดังของฆ้อง เช่น สองโหมง สามโหมง เป็นต้น ซึ่งเมื่อสัญญาณดังกล่าวดังขึ้นชาวบ้านก็จะสามารถรับรู้ได้เช่นเดียวกับสัญญาณกลองเพลที่พระสงฆ์ตี ซึ่งจะแจ้งหวั่นการตีเป็นที่ทราบกันโดยทั่วกันในหมู่บ้าน การตีฆ้องกลองบอกเวลา มีกล่าวไว้ดังนี้

เชิงเลนเป่นตลาดสล้าง

หลักเรือ

โองอ่างบ้างฉิดเกลื้อ

เกลื่อนกลุ้ม

หลีกส่งช่องเล็กเหลื้อ

ลำบาก ยากแยะ

ออกแม่หัวป่ากุ่ม

ก็โองสองยาม

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๑๔

ส่วนการใช้สัญญาณฆ้อง มีกล่าวในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นการใช้นาฏศิลป์สื่อความหมายถึงการยอมแพ้ในการทำศึกสงคราม ดังความต่อไปนี้

จึงปรึกษาว่ากันลงเห็นชอบ

จะหาเป็นหนนอนไม้ขัดข้อง

ยอมถวายดอกไม้เงินทอง

โบกธงปรองดองขอเควพ

.....

.....

จึงร้องบอกออกไปกับนายทัพ

แล้วยกธงค่านักวัดแก้ว

ช่วยสู้รบได้นายอย่าแคลง

เชิญท่านแจ้งแก่ผู้ใหญ่ให้จงดี

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๗๐

วิธีสื่อสารด้วยสัญลักษณ์ หมายถึงการใช้เครื่องหมายต่าง ๆ ในการสื่อสาร เช่น ตรา
เฉลว เป็นต้น ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ที่ผู้แต่งเดินทางไปตามเส้นทางเดินเรือมักจะกล่าวถึง
 สัญลักษณ์ที่ใช้กันโดยทั่วไป ได้แก่ เฉลว ซึ่งเป็นสัญลักษณ์บอกที่ตั้งด้านเกวมาซึ่งตามเส้นทางคมนาคม
 ต่าง ๆ นอกจากนี้เฉลวยังใช้ในทางอื่นอีก เช่น การปักเฉลวที่หม้อยามีความหมายห้ามแตะต้อง
 ห้ามเปิด หรือห้ามหม้อยาซึ่งเป็นเหตุทำให้ยาสมุนไพรนั้นเสื่อมคุณภาพ บ้างแห่งปักเฉลวในบริเวณ
 บ้านเรือนหรือที่ดินมีความหมายถึงห้ามละเมิดสิทธิ์ ส่วนในที่นี้จะขอยกปักเฉลวไว้เป็นการแจ้งความ
 ประสงค์ชายที่ดินนั้น วิธีหาเฉลวอาจทำได้หลายรูปแบบ เช่น จักดอกเป็นเส้นบาง ๆ สานตาเหลี่ยม
 หรือตาซอลอม บางทีสานเป็นรูปดาวหรือสานดอกเป็นแฉก ๆ แล้วใช้ดอกลัดกับซี่ไม้ไผ่เตรียมไว้ปัก
 ในนิราศวัดเจ้าฟ้ากล่าวถึงการใช้สัญลักษณ์เฉลวปักไว้ที่ด้านเกวมาซึ่ง ดังนี้

ถึงด้านทางบางไพรไขว่เฉลว

เห็นไพร่เลวหลายคนอยู่บนดำน

ตั้งกำตั้งนั่งชักควักหน้าตาล

คอยว่าขานชู้คนลงดินเรือ

นิราศวัดเจ้าฟ้า หน้า ๑๗๑

๒. ๑๐. ๒ การใช้อุปกรณ์การเขียน อุปกรณ์การเขียนหรือจารึกเพื่อให้เป็นตัวอักษรนั้น

ได้แก่ สมุดข่อย ใบลาน และกระดานชนวน สมุดข่อย มี ๒ ชนิด คือ สมุดขาว และสมุดดำ วัสดุที่ใช้เขียนสมุดข่อย ได้แก่ ดินสอพขาว ซึ่งได้จากดินธรรมชาติชนิดหนึ่ง น้ำหมึกขาวได้จากเปลือกหอยมุก น้ำหมึกดำได้จากเขม่าไฟ สีแดงได้จากชาด สีทองได้จากทองคำเปลว สีเหลืองได้จากรงดและหรรดาส ส่วนใบลานจะใช้เหล็กแหลมเขียนลงบนใบลานให้เป็นตัวหนังสือเรียกว่า "จาร" ส่วนกระดานชนวน ทำด้วยไม้ทาสมุก หรือทำด้วยแผ่นหินชนวน ซึ่งเขียนแล้วเมื่อต้องการเขียนใหม่ต้องใช้น้ำลบตัวเขียนเดิมออกใช้สำหรับฝึกหัดเขียนชั่วคราว อุปกรณ์ในการเขียนหนังสือต่าง ๆ ดังกล่าว ชาวบ้านสามารถทำขึ้นใช้เองด้วยวัสดุที่มีในท้องถิ่นและมีราคาถูก จนนิราศตามเสด็จทัพหลวงนั้นย่อกล่าวถึง การเขียนหนังสือในใบลานไว้ดังนี้

บางลานลายสวาดิไธ	ยี่สดง
รับรทสุวิเณทรลง	ปัตตล้อย
ขอลานลักษณ์จำนง	สนองสั่ง แม่พา
<u>ลาน</u> ที่เขียนสารห้อย	ผากไว้กลางทาง

นิราศตามเสด็จทัพหลวงนั้นย่อ หน้า ๑๑๖

ส่วนในบทละครนอกเรื่องดาวิกาเล่าถึงกระดานขไทยที่ใช้เป็นอุปกรณ์การเขียนหนังสือติดต่อสื่อสารกัน ดังนี้

เพื่อนเป็นคนสามารถอาษา	ทั้งธานีธานีการรบพุ่ง
มีฝีมือสื่อเสียงเพื่องทั้ง	พระเจ้าลุงไว้เนื้อเชื่อใจ

ขยายช่วยลอบถือหนังสือลับ

ว่าพลางทางหยิบกระดาศไทย

ไปบอกให้ยกทัพมาจงได้

เขียนหนังสือส่งให้แก่ท่านยาย

คำวิ หน้า ๔๔๐

จากสมุดข่อย

นอกจากการเขียนอักษรบนใบลาน กระดาศไทย กระดาศชนวน และศิลาจารึกแล้ว ยังมี
การใช้วัสดุอื่น ๆ ในการเขียนหนังสือตามโอกาสต่าง ๆ อีก ดังเช่นในเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึง
การใช้ถ่านเขียนอักษรบนไม้ทองหลาง ที่ถากให้เรียบเข้าใจว่าวิธีนี้คงใช้กันมาตั้งแต่เดิมก่อนมีกระดาศ
ใช้ ซึ่งเขียนข้อความได้สั้น ๆ ใช้เขียนเป็นป้ายประกาศ หรือทำสัญลักษณ์ต่าง ๆ ดังกล่าวไว้ในเสภา
เรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

มีาขุนแผนพลาญงามตามต้อนหลัง

ควั่นกิ่งที่สี่แพรกระชกแยกทาง

เอาถ่านมาจารึกอักษรตรี

จดรมาพบอักษรอย่างอนใจ

กรหีบใบกลอนกึ่งกึ่งสยัดอย่าง

ขุนแผนถากไม้ทองหลางคาบหลักไว

ให้ชาวบุรีรัมย์ลิ้นส่งสัย

จงรีบเอาเข้าไปให้นายมิ่ง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๖๘๓

ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงการใช้ใบตองอ่อนและแผ่นกระดาศหนึ่งในการเขียน
หนังสือติดต่อดสื่อสารกัน ดังนี้

พระว่าพลางทางตัดใบตองอ่อน

จนลงเอยอ่านดันไปจนปลาย

มาเขียนกลอนกล่าวประโลมนางโฉมฉาย

ไม่ตลาดคลายถูกลิ้นแล้วมีวนตอง

พระอภัยมณี หน้า ๔๔

ครั้นคำลงทราลงอักษรสนอง

เขียนคำกลอนลงแผ่นกระดาษหนึ่ง

ให้หูกใบเต้าร้างที่กลางวัง

มาทอทั้งดอกรักอักษร

พระขอมณี หน้า ๔๘

ในนิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ กล่าวถึงการใช้แผ่นทองเป็นวัสดุในการเขียนอักษร และเรียกว่า ลานทองคำ คงจะใช้วิธีการเขียนเช่นเดียวกับโบราณ คือใช้เหล็กแหลมจารเป็นตัวอักษร แต่จารลงบนแผ่นทองคำแทนโบราณ ดังกล่าวไว้ดังนี้

น้องจะทาคาลังเป็นหนังสือ

ที่ลอบถือไปถวายสายสมร

แล้วให้แม่แผ่นสุวรรณอันบรร

เขียนอักษรสั่งความตามพรทัย

.....

.....

พวกอาลักษณ์นักปราศน์แต่งราชสาร

จดลงลานทองคำไม่ช้าหมอง

ใส่กล่องรัตนชีษวาลิพานรอง

ครบสิ่งของข้าวฟ้าเป็นสาเสียง

สิงห์ไกรภพ หน้า ๑๙๐

๒. ๑๐. ๓ วิธีการส่งสาร วิธีการส่งสารเพื่อให้ถึงมือผู้รับนั้นนับเป็นขั้นตอนสำคัญเช่นกัน โดยเฉพาะในท้องถิ่นชนบททางไกลและมีภูมิประเทศไม่สะดวกในการส่งข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ชาวบ้านจำเป็นต้องหาวิธีการส่งข่าวสารนั้นให้ทันตามกำหนดซึ่งขึ้นอยู่กับความจำเป็นเร่งด่วน ถ้าเป็นการส่งจดหมายธรรมดา ก็จะฝากไปกับคนรู้จัก พ่อค้าแม่ค้าที่ขึ้นลงขายของอยู่เป็นประจำ หากเป็นกรณีเร่งด่วนหรือเกี่ยวกับความปลอดภัยของสถานการณ์บ้านเมืองก็จะใช้ม้าเร็วในการส่งสาร โดยใส่จดหมายนั้นในหลักไม้ไผ่หรือหีบ หากเป็นความลับก็จะปิดซีตังหรือครั่งเพื่อป้องกันการสูญหายหรือเปิดออกก่อนถึงมือผู้รับ ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการส่งสารโดยบรรจุในหลักและให้คนขี่ม้าไปส่งสารไว้ดังนี้

จึงพร้อมกันให้เขียนเป็นสารา
กับสาเนาเข้าตึกบันทึกความ
ปากกระบอกพอกครึ่งประจำตรา
เอ็งไปเลือกมัดที่สาด้วย

ประทับตราหมานชาญสาม
ทอสามชั้นใส่ในกลักพลัน
สั่งนายปานขวานพันายคงนั้น
พากันรีบไปในพรุ่งนี้
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๗๓๙

นอกจากนี้ยังมีการส่งสารอีกลักษณะหนึ่ง คือการผูกจดหมายไปกับตัวนกที่ได้รับการฝึกฝน
มาเป็นอย่างดีเพื่อใช้ในการติดต่อสื่อสารโดยเฉพาะ ในนิทานคำกลอนเรื่องโคบุตรกล่าวถึงการใช้
นกในการติดต่อสื่อสารไว้ดังนี้

ครั้นเสด็จสรรพัสทุกกับคอนก
พอระวังเหยี่ยวภาในป่าวัน

ผมจะตกไม่ต่องในไพรสณฑ์
ให้จอมขวัญไปด้อย่ามิภัย
โคบุตร หน้า ๗๔

วิธีการนี้คงใช้กันอยู่เป็นส่วน้อยเพราะการฝึกฝนให้มีความสามารถถึงขั้นส่งสารได้เป็น
อย่างดีนั้นต้องใช้เวลามาก และอีกประการหนึ่งตัวนกเองอาจจะไม่ปลอดภัย เนื่องจากถูกสัตว์ปีก
ขนาดใหญ่ เช่น นกเหยี่ยว นกอินทรีฯ ทำอันตรายอันเป็นผลให้ข่าวสารนั้นสูญหายกลางทางได้

๒.๑๑ การถ่ายทอดความรู้

การที่มนุษย์จะเจริญก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ ได้นั้น มนุษย์จำเป็นต้องถ่ายทอดความรู้ที่สะสมไว้จำนวนมากมาต่อกันรุ่นต่อ ๆ มา เพื่อให้สมาชิกใหม่ของสังคมได้เรียนรู้แบบอย่างการประพฤติปฏิบัติ ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม การประกอบอาชีพ และศิลปวิทยาการแขนงต่าง ๆ อันเป็นแนวทางในการปฏิบัติตนให้ดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างกลมกลืน สามารถประพฤติให้สอดคล้องกับสิ่งต่าง ๆ ที่สังคมยอมรับและยึดถือกันมา ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ กระบวนการถ่ายทอดความรู้ แนวคิดและแนวปฏิบัติดังกล่าว ยังไม่เป็นระบบที่ชัดเจนเหมือนอย่างในปัจจุบัน สถาบันที่เข้ามามีบทบาทสำคัญอย่างมากในการส่งเสริมการเรียนรู้ต่าง ๆ ของชาวบ้าน ได้แก่ สถาบันครอบครัว และสถาบันศาสนา นอกจากนี้สมาชิกของสังคมยังอาจได้รับการถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรมจากกลุ่มเพื่อนและสมาชิกอื่นในสังคมอีกด้วย ส่วนวิธีการถ่ายทอดความรู้จะมีรูปแบบต่างกันไปขึ้นอยู่กับความรู้ ความชำนาญของผู้สอน ดังจะกล่าวต่อไปนี้

๒.๑๑.๑ การถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจา ในยุคสมัยที่ชาวบ้านยังด้อยโอกาสทางการศึกษา

การศึกษานั้น การถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจาเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะสามารถใช้ได้กับชาวบ้านโดยทั่วปั้งทั้งที่รู้หนังสือและไม่รู้หนังสือ วิธีการถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจาก็มีหลายวิธีด้วยกันโดยอาจสอนด้วยการบอกกล่าววิชาความรู้โดยตรงให้ผู้เรียนรู้ได้ท่องจำนำไปปฏิบัติ การสอนโดยตรงลักษณะนี้มักเป็นการสอนในเรื่องของระเบียบสังคม แนวทางในการปฏิบัติตนและการดำเนินชีวิตให้สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ดังนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงโยคีสอนสุดสาครไว้ดังนี้

บัดเดี๋ยวดังหึ่งเห่งวังเวงแว่ว	สยดงแล้วเหลียวแลชนเจ้าหา
เห็นโยคีชี้รุ่งพุ่งออกมา	ประคองพาขึ้นไปจนบนบรรพต
แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์	มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงแก่วัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด	ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน

มนุษย์นี้ที่รักอยู่สองสถาน
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน
แม้ใครรักรักมั่งชั่งชั่งตอบ
รู้สิ่งใดไม่สู้รู้วิชา

บิดามารดาก็รักมักเป็นพล
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
ให้รอบคอบคิดอ่านขบถหลายหนา
รู้รักษาดั้วรอดเป็นยอดดี
พระอภัยมณี หน้า ๒๘๙ - ๒๙๐

ในสภาพเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนนางพิมแต่งงานกับพลายแก้ว นางศรีประจันได้สั่งสอน
การใช้ชีวิตคู่ให้แก่นางพิม ดังความต่อไปนี้

ร้อยชั่งจางทั้งคำมารดา
ร้อยคนพันคนไม่ตลใจ
แม่เลี้ยงไว้มาที่อื่นใดแพว
ครั้นเติบโตใหญ่จะไปเสียจากอก
ช่วยชุกคำกำลิดแม่คิดกลัว
เพื่อเป็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน
เข้าออกนอกน่านาให้ระวัง
อย่าทิ้งหวงจ้วงจาบปรจจานเงิน
แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ดี

พี่คู่เคยของเจ้ามาแต่ก่อนแล้ว
จาเพาะเจาะได้เจ้าพลายแก้ว
แต่แนวไม้เปรียบหนึ่งไม่ต้องตัว
แม้วิตกอยู่ด้วยเจ้าจะเลี้ยงพี่
อย่าท้าวชั่วขึ้นเชิงให้ชายชัง
ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
ลูกนั้นชอบบ่แก่สามี
อย่าก่อเกียมก่อนหัวไม่พอที่
จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา
ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๖๔

นอกจากการสอนแนวทางการดำเนินชีวิตในสังคมแล้ว การถ่ายทอดความรู้ในศิลปวิทยาการ
และความรู้ในเรื่องทั่ว ๆ ไปด้านอื่น ๆ ที่ใช้ในชีวิตประจำวันมาด้วยวาจานั้น ยังมีอยู่โดยทั่วไป เช่น

การกล่าวถึงการเล่าสืบทอดกันมาถึงเรื่องแหล่งแร่เหล็กอย่างดี ดังนี้

ถึงช่องคลองน้ำซับ	ซ้ายมือ
เกิดแร่แรงออกหรือ	ควัดห้อย
ผู้เล่าเล่าเสียงถา	เหล็กที่ ดีเยย
ครีครระเรื่อต้อย	ติดดินจีนเซ
	<u>นิราศสุพรรณ หน้า ๒๗๘</u>

การเทศนา เป็นการอบรมความรู้ในเรื่องคุณธรรม จริยธรรม ความรู้ในเรื่องหลักธรรมทางพุทธศาสนา ประวัติพระศาสนา และพระศาสนา ซึ่งผู้เทศน์จะเป็นพระสงฆ์ที่ได้รับการฝึกหัดการเทศน์มาโดยเฉพาะ การเทศนาลักษณะดังกล่าวบางครั้งผูกเรื่องให้เป็นนิทานหรือนิทานชาดกมาเป็นสื่อในการอบรมสั่งสอน บางครั้งเทศนาลักษณะเป็นทำนองต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความดึงดูดใจให้มีผู้สนใจฟังและเข้าใจจดจำได้ง่าย ในนิทานชาดกตอนเรื่องพระขอมกับณิกาสาวถึงพระขอมกับณิเทศนาลักษณะนางผีเสื้อสมุทรเป็นภาษาไทย ดังนี้

จงฟังธรรมคำนับดับโมโห	ให้โทษสร้างเสื่อมค่อยเสื่อมใส
แล้วทรงเดชเทศนาภาษาไทย	ด้วยความใจนโลภก็สิ้นประการ
คือรูปสกลสิ้นเสียงเคียงล้มพัส	ที่คฤหัสถ์ทวงแทนไม่แก่นสาร
ครั้นรับระดับชั้นชันดาน	ย่อมสาธยายเปื่อยเฟ้อเสียเปล่าตาย
อย่าลุ่มหลงจจะสุดสักรักษาดีล	ให้เพิ่มบุญไปดังจจะหมาย
อย่ามัวสัดหัดชีวิตคิดอุบาย	จะจาดายตนกรอเวจี
	พระขอมกับณิ หน้า ๑๔๐

การเล่านิทาน เป็นการถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจาอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งผู้เล่ามักจะเป็นผู้สูงอายุ
ที่มีประสบการณ์และสั่งสมความรู้ไว้มากมาย นิทานที่เล่าอาจจะเป็นเรื่องที่ให้ความรู้ ให้แง่คิด คติ
สอนใจ เป็นเรื่องชาดกของปัญญา หรือนิทานอธิบายเหตุ เป็นต้น ในนิราศพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
ผู้เล่าเล่าตำนานอธิบายเหตุการณ์สร้างพระปฐมเจดีย์ซึ่งให้ทั้งความรู้และคติสอนใจไว้ดังนี้

ถามผู้เล่าเล่าแจ้งแจ้งแต่ไร

ว่ารูปกษัตริย์องค์ใด

ด้วยเดิมเรื่องเมืองนั้นแก้วราชย์

เอาพานทองรองประสูติพระบุตร

พอโหรทายร้ายกาจไม่พลาดเพียง

พระยาภักสงฆ์ไปให้นามพราน

ยายหอมรู้จูบเอาไว้เลี้ยง

ใครถามไถ่ไม่แจ้งให้แพร่พราย

ครั้นเติบโตใหญ่ได้วิชาดาบชว

รู้ผูกฆ่าฟันพญามนต์จ้อง

พระยาภักสงฆ์จับก็รับรบ

ฝ่ายท้าวพญามหาพราน

เข้าหาพระมเหสีเห็นมีแผล

ขอรู้ความถามไถ่ได้สำคัญ

ครั้นถามไถ่ยายหอมก็ยอมคิด

ขอโกธธำมาชอนไว้นวายนม

แทนคุณตามความรักแต่ให้กว่า

ที่ยายตายหมายปักเป็นหลักประโคน

หวังจะให้ทราบความตามประสงค์

พระยาภักสงฆ์พาไปมารดา

เรียกพระญาติพระยาภักสงฆ์

กราบทูลหน้าแต่ค่อยน้อยเป็นรอยพาน

ผู้ใดเลี้ยงลูกน้อยจะพลอยพลาย

ทั้งที่ธำมาชอนยังไม่ตาย

แก่รักเพียงลูกรักไม่หักหาย

ลูกผู้ชายขึ้นคิดสู้รบ

แก่เป็นชาวเชิงพนมอาคมขลัง

มีกำลังสื่อฤทธิพิสดาร

ดีกรชนทัพถึงชนสาร

จึงได้ผ่านภพดงกรุงสุพรรณ

จึงเล่าแต่ความจริงทุกสิ่งสรรพ

ด้วยความนั้นตนเขารู้ทุกผู้คน

ด้วยปกปิดปฏิเสธเหตุผล

จึงให้คนก่อสร้างพระบรมราชโอรส

ต้องเช่นมาก่อนเพราะกรรมเหมือนคำโหร

แต่ก่อนโหรทำนายมาเป็นช้านาน

จึงสาเหตุนึกเรียกย่านบ้านยายหอม	ด้วยเดิมจอมจักรพรรดิอริยฐาน
ครั้นเสร็จสรรพกลับมามาอาจารย์	เหตุด้วยบ้านนั้นมีเนินศิลา
จึงทำเมรุเกณฑ์พลพลรบ	ปลงพระศพพระยาภักทพร้อมวงศ์
แล้วปลดเปลื้องเครื่องยศตรียัตติยา	ของบิดามารดาแต่ก่อนกาล
กับธาตุใส่ในตุบบรรจุไว้	ที่ถ้ำใต้เนินพนมประยอมสถาน
จึงเลื่องลือชื่อว่าพระยาพาม	คู่สร้างชานเชิงพนมประยอมทอง

นิราศพระประยอม หน้า ๔๙๖ - ๔๙๐

การถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจาอีกลักษณะหนึ่ง ได้แก่ การใช้สุภาษิต คำพังเพย หรือคำกล่าวอ้าง มาแต่โบราณ ดังในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงนางทองประศรีสอนขุนแผน ดังความต่อไปนี้

แต่ทว่าราชการงานเมือง	จะสามารถปราบเปรื่องยากหนักหนา
โบราณท่านจึงตั้งคตินา	ว่าผู้มีสี่ประการ
หนึ่งเป็นผู้มีเชื้อชาติ	กิริยามารยาทส่งฐานาน
หนึ่งได้ศึกษาวิชาชาญ	เป็นแก่นสารคือคุณอุตุนหุต
หนึ่งว่าอายุเจริญวัย	เข้าใจพิศชอบประกอบทั่ว
หนึ่งปัญญาอ่อนไวไม่ลืม	จึงจะรู้ดีชั่วในทางงาน
ท่านว่าเป็นข้าฟ้าธลี	ผู้ต้องทั้งสี่สถาน
เจ้านี้ดูก็มีทุกประการ	จะสู้เพ้อสมภารก็ควรแล้ว
.....	
โบราณว่าเป็นข้าจอมกษัตริย์	ราชสวัสดิ์ต้องเพียรเรียนรักษา
ท่านกำหนดจดไว้ในตำรา	มีมาแต่โบราณช้านานครั้น

หนึ่งวิชาสามารถมีอย่างไร	ไม่ปิดไว้ให้ท่านทราบทุกสิ่งสรรพ
หนึ่งกล้าหาญทำการถวายนั้น	มุ่งมั่นจนสำเร็จเจตนา
หนึ่งมิได้ประมาทราชกิจ	ชอบคิดวิตริภักดิ์ศึกษา
หนึ่งสัตย์ซื่อถือธรรมจรรยา	เหมือนสมათาสนศีลไว้มั่นคง
หนึ่งเสียมเสียมตัวไม่กำเริบ	เอื้อมเอิบหยิ่งเยอเพื่อหลง
หนึ่งอยู่ใกล้ชีวิติตติพระองค์	ไม่ทำเทียมด้วยทนต์พราหมณ์
หนึ่งเซวีไม่ร่วมราชาอาสน์	ด้วยอุบาทว์จัญไรเป็นพนักหนา
หนึ่งเข้าเฝ้าสังเกตซึ่งกิจจา	ไม่ใกล้ไกลไปกว่าสมควรการ
หนึ่งผู้หญิงชวาวนไม่ทันพัว	เล่นหัวผัวรักสมัครสมาน
หนึ่งสามัคคีดีรักษาดรณบาล	ถึงถูกกริ้วทนต์หาไม่ตอบแทน
ราชสวัสดิ์จัดจบครบสิบข้อ	พอจงจำไว้ให้หนักแน่น
สัตย์ซื่อแลสาธัญนั้นเป็นแดน	พอแผนของแม่จางสำเริง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๑๗ - ๓๑๘

การละเล่นหรือการมหรสพต่าง ๆ ถือเป็นสื่อสำหรับการถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจา ในอีกลักษณะหนึ่งที่ผู้ฟังได้รับรู้เรื่องราวในส่วนหนึ่งของเนื้อเรื่อง ความรู้ในด้านวัฒนธรรม ประเพณี และข้อคิดต่าง ๆ ที่ผู้แสดงสอดแทรกเข้าไปในเนื้อหาของเรื่อง ที่ผู้ฟังได้รับความสนุกสนานบันเทิงใจ จากการชมศิลปการแสดงพร้อมกันไป จนนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงการแสดงโขนเรื่อง รามเกียรติ์ซึ่งเป็นการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับเนื้อเรื่องของวรรณคดี วัฒนธรรมและศิลปการแสดง แก่ประชาชนทุกเพศทุกวัย ดังนี้

ริมป้อมโรงโรงโขนเมืองมัจฉา	ขึ้นเล่นชักกรอกเวียนเหาะเหียนหัน
เป็นอินทร์องค์ทรงพระยาเอราวัณ	ค่อยขึ้นคันศรสาธิตพรพมาศตร์เมียง

บทพระลักษณ์ได้ดาป้องหน้าแหงน
 อินทรชิตฤทธิ์รังเื้อยวงศ์เอียง
 ต้องพระลักษณ์ปีกอกพลัดตกรถ
 พวกลิงกลิ้งเกลื่อนลงกลางแปลง
 เสียงกลองโชนโชนเมืองพลิกเล่น
 เล่นบุตรลบพลบค่ำต้องจำจง
 นายโรงราชทานทาสสดเตร้า
 สะอึกสะอื้นพินเช็ดชลนา
 คู่หญิงคู่อยู่ข้างโชนเมืองพลิก
 หุ่นละครมอญรำร่ายไทย
 คนมาดผู้ดีพันชีช้า
 เทียวดูเล่นเต็นร่าเจ้าเรื่องราว

คนพากย์แทนทาสม้อยชดช้อยเสียง
 วางศรเบี่ยงเสียงดังกำลังแรง
 ต้องทาบทวายุบุตรจุดพระแสง
 พวกลิงแผลงพระโศคนุโฆฆกลอง
 ทานทเป็นละครด้วยช่วยฉลอง
 ขึ้นชานยังนั่งยองยองหน้าตา
 นั่งทอดเข้าคิดถึงแม่ชนเจ้าหา
 หิ้งร้องช้าปี่เอกวิเวก
 บ้างก็โกแวนหน้าตาไหล
 เพลงปรบไก่เทพทองร้องดังดาว
 แก่ชราเด็กยิ้มทั้งหนุ่มสาว
 ด้วยการครวครวร้องนั้นประชันเมือง
 พระขอมณีนี หน้า ๖๔๘

จนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงนางทองประศรีเล่านิยายเรื่องไชยเชษฐาให้หลายชุมพล
 ซึ่งเป็นหลานพี่ โดยกล่าวว่าได้จดจำเนื้อเรื่องของนิยายมาจากการไปชมการแสดงในงานเทศกาล
 ต่าง ๆ ดังความต่อไปนี้

เอาเรื่องไชยเชษฐ์เกิดหรือเหวย
 กุजाได้แต่เมื่อไปอยู่ป่าร้าง
 เขียวผิแล้วพอต่อจะมีไซ้
 ไม่ได้ดูเขาเล่นงานมานานแล้ว

เป็นกระไรไม่รู้เลยลืมในมั่ง
 เมียออกลูกข้างหลังกลายเป็นแมว
 กูหลงเลอเพื่อไปแล้วหลานแก้ว
 จะเป็นแมวหรือท่อนไม้ไม่รู้เลย
 ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๓๘

๒.๑๑.๒ การถ่ายทอดความรู้ด้วยตัวอักษร การถ่ายทอดความรู้ในลักษณะนี้จะให้เด็กได้ฝึกหัดอ่านเขียนตัวอักษรในภาษาไทย รู้จักประสมคำอันเป็นการเรียนการรู้ภาษาไทยซึ่งเป็นพื้นฐานในการศึกษาศิลปวิทยาการขั้นสูงแขนงต่าง ๆ ต่อไป ในนิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ และนิราศวัดเจ้าฟ้า กล่าวถึงการเรียนอักษรวิธีในภาษาไทยไว้ดังนี้

เมื่อยากใคร่ไปด้วยจะช่วยบวช

ฝึกสอนเจ้าเล่า ก ข และ ก กา

ให้รู้สวดดีกราชศาสนา

ได้เห็นหน้าเหมือนหนึ่งน้องทั้งสองนาง

สิงห์ไกรภพ หน้า ๓๔๒

ถึงเกาะเรียนเรียนรักกันนอก

เมื่อเรียนกันจนจบถึงจบเกย

แสนวิตกเต็มดวงเจียวน้องเอ๋ย

น่ายากเลยเรียนได้ดังใจจง

นิราศวัดเจ้าฟ้า หน้า ๑๗๗

ส่วนผู้ที่สนใจในด้านการแต่งร้อยกรอง ก็สามารถศึกษาได้จากหนังสือจินตามณี ซึ่งเป็นตำราภาษาไทยที่ใช้เป็นหลักในการถ่ายทอดความรู้ด้านอักษรวิธี ในนิราศพระปฐมภมรกล่าวถึงหนังสือจินตามณีไว้ดังนี้

ไปไม่ทันท่านก็มักจะควักค้อน

ที่ใจรักอักษรภาพก็กลอนภาพท์

สู่อตมหนึ่งยามความสงสาร

มาเขียนอ่านศึกษาจินตามณี

นิราศพระปฐม หน้า ๔

การถ่ายทอดความรู้ ศาสนด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองต่าง ๆ ทำให้น่าสนใจ
อ่านและจดจำได้ง่ายขึ้น สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในนิราศสุพรรณ ถึงความคาดหวังที่จะให้โคลงนิราศเรื่องนี้
เป็นข้อคิดเตือนใจแก่ลูกหลานในเรื่องยาอายุวัฒนะและแนวปฏิบัติ ดังนี้

โคลงแทนแผนที่ช้าง	ทางสุพรรณ
เที่ยวเล่นบนสาดัน	เขตคุ้ม
ไรรูปาปลายจัน	ตประเทศ หุเรตเอย
เขาฟ้าสาธารทั้ง	ถิ่นลว้าป่าโหลง
หวังไว้ให้ลูกเต่า	เหล้าหลาน
รู้เรื่องเบื่องป่วยการ	เกิดร้อน
อายุวัฒนชนาน	นี้พอ ขอเอย
แนวปรอทยอดยากขึ้น	คิดไว้ให้จำ
	นิราศสุพรรณ หน้า ๓๖๖

๒. ๑๑. ๓ การถ่ายทอดความรู้ด้วยการปฏิบัติ การถ่ายทอดความรู้ด้วยการปฏิบัติ
มักเป็นการถ่ายทอดความรู้ทางวิชาชีพหรืองานบ้านงานเรือน ที่ผู้เรียนต้องลงมือฝึกหัดทำจึงจะเกิด
ความชำนาญ ไม่สามารถเรียนรู้ได้จากตำราเพียงอย่างเดียว หรืออาจจะยังไม่มีกำนันทักไว้เป็น
ตำราวิชาการต่าง ๆ จนเสกาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการเรียนเย็บปักถักร้อยของนางพิมพิลาไลย
ไว้ดังนี้

ทรวดทรงส่งศรีไม่มีแก่น	อรชรอันแน่นปรนหนึ่งเหล่า
ผมสรวยสรวยช่างมเงา	ให้รู้เฝ้าว่าพิณพิลาไลย

สอนเย็บเก็บปักหักทองขวาง

ที่รุ่มราวคราวนางไม่เปรียบได้

เข้าเย็บออกไปเส้นเก็บดอกไม้

ที่ช่างวัดเขาใหญ่อยู่ตรา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๐

ในนิทานคากลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงผู้ที่เป้นทหารจะต้องเรียนรู้และฝึกฝนการใช้อาวุธ และกลวิธีการศึกสงครามให้เกิดความชำนาญ เพื่อเป็นการเตรียมพร้อมไว้ สำหรับการทำการศึกสงครามจริง ๆ ดังกล่าวกวไว้ดังนี้

อนึ่งว่าข้าศึกยังอีกยัก

จะโหมทัณฑ์เห็นไม่ได้ดังใจหมาย

สืบสังเกตุเหตุผลกลอุบาย

ดูแบบค่ายคาค้างกำลังพล

อนึ่งให้รู้รบที่หลบไล่

ทหารไม่เคยศึกต้องฝึกฝน

ทั้งถ้อยคำสำหรับบังคับคน

อย่าเวียนวนวาทาเหมือนงาช้าง

พระอภัยมณี หน้า ๒๐๘

๒.๑๑.๔ สถานที่ถ่ายทอดความรู้ ในสมัยรัตนโกสินทร์แหล่งที่จะถ่ายทอดความรู้ และศิลปวิทยาการแขนงต่าง ๆ ให้แก่เด็กและประชาชนทั่วไป ได้แก่ บ้าน วัด และสำนักอาจารย์ต่าง ๆ บ้านเป็นสถานที่ให้ความรู้แห่งแรกของเด็ก ซึ่งเป็นความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี ระเบียบปฏิบัติของสังคม และการประกอบอาชีพ หากผู้ใหญ่ในบ้านมีความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาวิชาใดอย่างลึกซึ้ง เด็กก็จะได้รับการถ่ายทอดความรู้และมีโอกาสฝึกฝนได้อย่างเต็มที่ ในนิทานคากลอนเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงการสอนให้ลูกหลานดูลักษณะดาวไว้ดังนี้

เพยพรชเกลแลดูเดือนสว่าง

แจ่มกระจ่างกลางทะเลแลเวหา

พระชนนีชี้ชวนชมดารา

ให้ลูกหลานรักรู้จักไว้

ดูโพนแม่ม่อขุนรี้ดลี	ตรงจื่อชื่อดาวเด่นดาวโกล
โพนดาวตรงตรงหน้าอาชาไนย	ดาวลูกไก่เคียงอยู่เป็นหมู่กัน
องค์อรุณอุลลภามพระเจ้าป้า	ที่ตรงหน้าดาวโกลชื่อวรนัน
นางบอกว่ดาวตรงอยู่ตรงนั้น	ที่เคียงกันเป็นรชนาวชื่อดาวโกล
แม้นดาวกามาใกล้ในมนุษย์	จะมีวณุฒมรมาเป็นท่าโหง
ดาวดวงลำสาเกมีเสากระโคง	สายระโยงระยาทางเสียวาว
นั้นแม่ม่อดูดาวจระเข้	ศิรชเร้นกทางขึ้นกลางทาว
ดาวนิตินิศาพายัพดูบัววาว	เขาเรียกดาวยอดมหาจุฬามณี
โพนดาวคันช้างช่วงดวงสว่าง	ที่พรางพรางพรายงามดาวหามณี
ท่อนรินทร์สินสมุทรกับบุตรี	เฝ้าเข้าชี้ชัฏตามตามสงกา
	พระมัยมณี หน้า ๒๐๓ - ๒๐๔

งานเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงพลายงามในวัยเด็กได้เรียนวิชาความรู้ทางด้าน
เวทมนตร์และกรรมฐานจากนางทองประศรีผู้เป็นย่าไว้ดังนี้

อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย	ค่อยเรียนบรือเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี	เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์
ปักมั่งตั้งตัวนบโดดตลอด	แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นสองทนต์
หัวใจวิจิตอิทธิเสกสหัสกล	แล้วเล่ามนตร์เสกขม้นกินน้ำนันทน์
เข้าในห้อยลงวิชาประสาเด็ก	แทงจนเหล็กแหลมสู้ขู่ขยัน
มหาพณินยืนยงคงกะพัน	ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เคสื่อนคลาย
แล้วทำตัวหัวใจอิติปิโส	สะเดาะโรคตรวนได้ตั้งใจหมาย
สขกตมนตร์จั่งจังกาบักกาย	เมมฉายสุริย์จันทร์ขยันดี

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร

ร้องเรียนกษัตริย์ปราณกัรวาฬิ

ถูกพณธัญญ์เข้ารวี

ทองประศรีสอนหลานชานุมมา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๓๓

วัดเป็นแหล่งความรู้อีกแหล่งหนึ่งที่ทำให้ความรู้ในระดับสูงขึ้น และมักเป็นที่รวมของศิลปวิทยาการ
แขนงต่าง ๆ ผู้ที่สนใจอยากเห็นบุตรหลานเรียนรู้อีกวิธีจนสามารถอ่านออกเขียนได้มักจะพาลบุตรหลาน
ของตนไปฝากเป็นศิษย์วัด หรือให้บวชเรียนเป็นสามเณรเพื่อจะได้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ใส่ตน ทั้งยัง
ได้รับการอบรมขัดเกลาความประพฤติให้เป็นไปตามบรรทัดฐานของสังคม วิชาความรู้ที่พระสงฆ์ถ่ายทอด
กันนั้น มักจะเป็นการคัดอ่านเขียนภาษาไทย การเรียนเลข และการเรียนหลักธรรมทางศาสนา
ในนิราศสุพรรณกล่าวยถึงสุนทรภู่เคยเรียนหนังสือที่วัดปขาวหรือวัดศรีสุดารามไว้ดังนี้

วัดปขาวคราวรู้

เรียนเขียน

ทำสูตรสอนเสมียน

สมุดน้อย

เดินราววังเวียน

หว่างวัด ปขาวเอย

เคยขึ้นกลิ้งกลิ้งสรว้อย

สวาดิห้างกลางสวน

นิราศสุพรรณ หน้า ๒๒๐

ใครที่ใฝ่การศึกษาวิชาความรู้แขนงใดให้ถ่องแท้ก็จะสืบหาวัดที่มีพระที่มีความรู้ความชำนาญ
ในวิทยาการแขนงนั้น แล้วเข้าไปฝากตัวเป็นลูกศิษย์เพื่อเรียนวิชา ในนิราศสุพรรณกล่าวยถึงขรัวเฒ่า
เป็นพระจำพรรษาอยู่วัดเพลง มีความรู้ความสามารถในวิชาช่างเขียนจนคนนำมาเป็นแบบอย่าง
คัดเรียนไว้ดังนี้

แต่ก่อนพระวัดนี้ท่านดีมา
มีคนจำแนบอย่างมาวางเรียน

ชื่อช้วนาคช่างฉลาดช่างวาดเขียน

จนช่างเขียนประเดี๋ยวนี้ก็ดีจริง

นิราศสุพรรณ หน้า ๖๖

สำนักศึกษา ถือว่าเป็นแหล่งความรู้ในระดับสูงอีกแหล่งหนึ่งซึ่งเจ้าสำนักมักเป็นอาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถในวิทยาการแขนงใดแขนงหนึ่งเป็นพิเศษ และเปิดเป็นสถานศึกษาให้ผู้สนใจเข้ามาสมัครเรียนซึ่งก็ต้องเสียค่าเล่าเรียนตามที่สำนักนั้นตั้งราคาไว้ การถ่ายทอดก็เป็นไปตามความพอใจของเจ้าสำนักและตามความสามารถของผู้เรียน ซึ่งมักเลือกเอาใจใด ๆ ตามตัว จนนิทานคำกลอนเรื่องสิงหนกรมณ และพระอภัยมณีกล่าวถึงการไปศึกษาหาความรู้ในสำนักอาจารย์ต่าง ๆ ดังนี้

เราจะไปศึกษากับปาโมกข์
ได้เสด็จสรรพจึงจะกลับนิคมคาม

โดยสังโยควิสัยเที่ยวได้ถาม
สั่งแล้วพราหมณ์น้อยขนาดำเนินจร
สิงหนกรมณ หน้า ๑๓๗

สิบห้าวันตื่นเดินในไพรสนธ์
เรียกว่าบ้านจันตคามพราหมณ์เพคะ
อาจารย์หนึ่งชานาญในการบูช
รากรของป้องกันกายสภณ
อาจารย์หนึ่งชานาญในการปี
ผู้ใดฟังวังเวงในวิญญาน
อันสองท่านราชครูนั้นอยู่ดี
เป็นชื่อความตามมิวิชากร
แม้ผู้ใดใครจะเรียนวิชามัง

ถึงตำบลบ้านหนึ่งใหญ่หนักหนา
มีศิลาปาโมกข์อยู่สองคน
ถึงอาวูชัฒมาดังท่าพน
รักษาดนมิให้ต้องคมศัสตรา
ทั้งติดสินสนเสนาะเพราชนหนักหนา
เคลิมนิทราลิมกายดังวายุปราม
จดจารึกอักษรไว้ในหน้าบ้าน
แสนชานาญเลิศลภภาพไตร
จงอ่านหนังสือแจ้งแกลลงไซ

ถ้ามีทองแสนตาสั่งมาถึงใจ	จึงจะได้ศึกษาวิชาการ
.....	
ศรีสุวรรณขุนมารชาญฉลาด	บุรพาตรเยี่ยงอย่างมาข้างศึก
เห็นมูลนิธิฐานเคหาโอฬาริก	ทั้งที่ฝึกสอนสาธุศิษย์มี
มองเขม้นเห็นพราหมณ์พละภาค	กรขมวดเกล้าเอนหลังนั่งเก้าอี้
ดูรูปร่างอย่างเยี่ยงพระโยคี	กรขมวงสี่ศอกวางไว้ข้างกาย
.....	
จึงตื่นตื่นเนิ่นปามาถึงนี้	พอเห็นมีอักษรอยู่บนบ้าน
รู้ว่าท่านพละภาคเป็นอาจารย์	ขอประทานพาทิเฝ้าเรียนวิชา
.....	
ถึงยามศึกฝึกสอนในการยุทธ์	เพลงอาวุธตามตั้งให้ตั้งท่า
กรขมวงกรขบี่ถนัดทุกวิชา	ค่อยศึกษาตั้งใจจะให้ได้
.....	
หน่อภักษัตริย์โรมันสัดด้วยสาก	จดจารึกคำท่านอาจารย์สอน
พิราวีร่าเริงด้วยอาวุธ	แล้วบทจรจากบ้านอาจารย์ตน
	พระขอมัญฉิ หน้า ๓ - ๔

ลักษณะการถ่ายทอดความรู้ดังที่กล่าวมา ถึงแม้จะใช้วิธีการถ่ายทอดในหลายวิธีก็ตาม แต่การถ่ายทอดความรู้นั้นเป็นการสอนโดยให้เด็กผู้เรียนท่องจำหรือจดไว้เป็นปฏิบัติตาม ซึ่งครูผู้สอนหรือบิดามารดาเป็นผู้กำหนดเอง การสอนลักษณะนี้เป็นการสอนให้เด็กจำเพียงอย่างเดียวโดยไม่ได้นำส่งเสริมให้เด็กใช้ความคิดหาเหตุผล ซึ่งเป็นไปตามค่านิยมของสังคมในเรื่องของการเคารพเชื่อฟังบิดามารดา ผู้อาวุโส นักบวช และพระมหากษัตริย์ และที่สำคัญโอกาสทางการศึกษายังไม่เท่าเทียมกัน จะเห็นได้ชัดว่าชาวบ้านจะได้รับการศึกษาจากครอบครัวและจากวัดเท่านั้น วิชาความรู้ก็จะ

อยู่ในวงแคบกว่า ส่วนบุตรหลานของข้าราชการชั้นสูงหรือผู้ฐานะทางเศรษฐกิจดีก็ได้รับการศึกษาจากผู้รู้ในแต่ละสาขาวิชาอย่างใกล้ชิด เพราะมักจะถูกส่งตัวเข้าไปรับการศึกษาในวังหรือสำนักปราชญ์ราชบัณฑิตโดยตรง ซึ่งส่วนมากจะเป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงมักจะถูกอบรมสั่งสอนและศึกษาหาความรู้ในวิชาการบ้านการเรือนเท่านั้น โอกาสในการศึกษาวิทยาการในสาขาอื่น ๆ ยังมีน้อยมาก วิชาความรู้ที่ศึกษากันนั้น มักเป็นความรู้ในเรื่องอักษรศาสตร์ เช่น การเรียนโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เรียนคำสอนของศาสนาและการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ การฝึกหัดและปฏิบัติเพื่อประกอบอาชีพหลายอย่าง ส่วนมากเป็นอาชีพที่ทำงานในวงศ์สกุลหรือครอบครัว การเรียนกำหนดกฎหมาย การปกครอง การฝึกฝนอาวุธเพื่อป้องกันตัว และรับราชการทหาร เป็นต้น ค่าใช้จ่ายในการเข้ารับราชการโดยคิดว่าการรับราชการนั้นมีเกียรติยศ และมีความมั่นคงยังคงมีอยู่ในความคิดของคนไทยในปัจจุบัน

๒.๑๒ การบันเทิง

ในวิถีชีวิตของสังคมชนบทไทยที่ชาวบ้านส่วนมากประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก นั้น ในแต่ละวันชาวบ้านจะต้องเคร่งเครียดกับการทำงานตลอดทั้งวันโดยเฉพาะในฤดูฝน หรือฤดู

เก็บเกี่ยว ชาวบ้านจึงคิดผ่อนคลายอารมณ์ด้วยการเล่นในขณะทำงานได้ด้วย เพื่อให้เกิดความสนุกสนาน และเพลิดเพลินไปกับการทำงานทำให้ไม่รู้สึกเหนื่อยหรือเบื่อหน่ายมากเกินไป เมื่อยามว่างจากฤดูกาลทำ หรือในหน้าเทศกาลประเพณีจะมีการละเล่นต่าง ๆ เพื่อความบันเทิงใจทั้งผู้เล่นและผู้ชม การละเล่น หรือการแสดงที่ชาวบ้านคิดสร้างสรรค์ขึ้นหรือได้รับอิทธิพลมาจากสังคมเมืองก็ตาม เป็นภูมิปัญญาอย่างหนึ่งที่ปรากฏในวิถีชีวิตของชาวบ้าน เป็นการบันเทิงที่เกิดขึ้นในโอกาสต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๒.๑๒.๑ การบันเทิงในระหว่างการทำงาน อาชีพที่มีการละเล่นเข้าไปประกอบ

เพื่อความสนุกสนานมากกว่าอาชีพอื่น ได้แก่ การทำนา ซึ่งต้องใช้แรงงานคนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะ ในเวลาหน้าเกี่ยวข้าว ชาวบ้านจะขอแรงงานจากเพื่อนบ้านมาช่วยในการเกี่ยว ซึ่งแรงงานดังกล่าว จะมีแรงงานคนหนุ่มสาวรวมอยู่ด้วย เมื่อคนหนุ่มสาวเหล่านี้ได้มีโอกาสมาทำงานร่วมกัน ช่วยเหลือกัน ได้พูดคุยหยอกล้อสนทนากัน จะมีการโต้ตอบกันทั้งคำพูด บทกลอนและเพลง การละเล่นดังกล่าว ได้แก่ เพลงพื้นเมือง ซึ่งใช้ปฏิภาณไหวพริบทางภาษาในการโต้ตอบกัน มีรูปแบบการประพันธ์ที่เรียบง่าย ประพันธ์เป็นรูปกลอนหัวเดียว คือลงสัมผัสท้ายคำกลอนเป็นเสียงเดียวและมีการร้องซ้ำคำ คงจะเพื่อ จังหวะเวลาคิดโต้ตอบและเพื่อให้ผู้อื่นร่วมสนุกร้องเป็นลูกคู่ด้วย ทุกคนมีส่วนร่วมในการเล่น ผู้ที่มีความ สามารถในการเล่นแบบนี้ถ้าเป็นชายเรียกว่าพ่อเพลง ถ้าเป็นหญิงเรียกว่าแม่เพลง ลักษณะของเพลง พื้นบ้านดังกล่าว สุภัญญา ภัทราชัย* ได้กล่าวไว้ดังนี้

*สุภัญญา ภัทราชัย. "เพลงพื้นบ้าน," ใน ภาษาไทย ๘ หน่วยที่ ๑ - ๗. ๒๕๓๑.

... เพลงพื้นบ้านในเชิงคติชนวิทยา รวมความทั้งบทร้องและดนตรีซึ่งส่งทอดมาตามประเพณี มุขปาฐะ เพลงพื้นบ้านมีลักษณะทั่วไปดังต่อไปนี้คือ เป็นงานของชาวบ้านส่งทอดมาจากปาก ต่อปาก ด้วยการจดจำร้องปากเปล่า เพลงบ้างเพลงอาจได้รับอิทธิพลมาจากชาวเมืองผ่าน เข้าก็กลายเป็นเพลงชาวบ้าน ไม่มีเนื้อร้องและทำนองตายตัว เนื้อร้องหรือบทเพลงสามารถ ขยายออกไปได้เรื่อย ๆ หรือตัดทอนให้สั้นเข้าตามใจคนร้อง สำนวนโวหารจังหวะของคำ และสัมผัสเป็นแบบเรียบง่ายไม่ฉีกกฎเกณฑ์ตายตัว ความสำคัญอยู่ที่จังหวะในการร้องมีทำนอง หล็กเดียวร้องซ้ำไปมาหลายเที่ยว การร้องซ้ำนั้นอาจอยู่ที่บทหรือของพ่อเพลงแม่เพลง ซึ่งร้อง ทวนวรรคเดิมเพื่อทอดเวลาคิดวรรคต่อไป หรืออาจเป็นการรับของลูกคู่ก็ได้ส่วนความเรียบ ง่ายในการแสดงออก คือในยามร้องเล่นไม่ต้องการอุปกรณ์มาประกอบมากมาย ถ้าเพลง พื้นบ้านที่มีลักษณะเป็นมหรสพ เช่น เพลงปรบไก่ เพลงฉ่อย ฯลฯ ร้องเล่นกันตามลานบ้าน ลานวัด หรือตามเวทียกสูงก็ไม่มีฉากประกอบ เวทีสร้างเพื่อช่วยในการดูการฟังมากกว่า เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบก็เป็นเพียงเครื่องดนตรีให้จังหวะ หรือใช้ปรบมือประกอบ ในด้านการแต่งกายก็แต่งตามแบบชาวบ้านทั่วไป ไม่ได้มีเครื่องแต่งกายพิเศษเฉพาะ ...

ลักษณะของเพลงพื้นบ้านดังกล่าว เนื้อหาจะเกี่ยวกับสภาพของงานนั้น ๆ แม้ผู้ใหญ่ที่มีอายุ เกินวัยหนุ่มสาวก็เล่นสนุกสนานไปด้วย ใครร้องเพลงเป็นและเสียงดีก็จะเป็นต้นเสียง เพลงที่ร้องเล่น กันตอนเกี่ยวข้าวก็จะมิเพลงเกี่ยวข้าว เพลงร่อนซัง ซึ่งร้องในทางนาไป เมื่อหยุดพักหลังจากเกี่ยวข้าว แล้ว ชาวบ้านจะร้องเพลงแซ่ก้า (รำเคียว) ซึ่งจะร้องและรำประสมประสานกันโดยมือขวาถือเคียว มือซ้ายถือรวงข้าว มีลูกคู่ร้องรับและให้จังหวะ เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้วต่อมาก็จะนวดข้าว ซึ่งชาวบ้าน จะมาช่วยกันส่งฟางให้เมล็ดข้าวร่วงหล่นออกมา ชาวบ้านก็จะฉีกโอกาสเล่นเฝ้าหยกกันอีก เพลงที่ร้อง เล่นกันตอนนี้ ได้แก่ เพลงส่งฟาง และเพลงฟางฟางร้องเล่นตอนเขี่ยฟางที่ไม่มีเมล็ดไปรวมกัน หรือ ที่เรียกกันว่า "ลอมฟาง" หลังจากการลอมฟางแล้ว ฟางบางส่วนจะเป็นเศษฟางกับข้าวเปลือกเศษฟางนี้ ชาวบ้านเรียกว่า "สาพน" ต้องเก็บทั้งหมดเพลงที่ร้องเล่นกันตอนนี้จะเรียกว่า เพลงส่งคอสาพน หลังจากเก็บเศษฟางหมดแล้ว จะจับมือกันเตะข้าวเปลือกที่เรียกรวมกันกลางลาน ขณะเตะข้าวไป

ก็ร้องเล่นกันใบจึงเรียกว่า เพลงเตชะข้าว เนื้อร้องมิได้เกี่ยวกับเตชะข้าวแต่เป็นการเกี่ยวพาราสี
และร้องเพลงชักกระดาน ขณะที่กวาดข้าวเปลือกมากองรวมกันไว้เพื่อเก็บเข้าฉาง/ในนิทานศากลอน
เรื่องพระขรรค์กล่าวกึงการละเล่นพื้นบ้านขณะเกี่ยวข้าวไว้ดังนี้

ตำรวรับขับไพเราะให้เข้าเกี่ยว	บ้างว่าเดี่ยวขึ้นหน้าก็ขอพราขอ
เกี่ยวภรรยาหัวรั้วสาธุกอ	บ้างแข็งข้อชิงกันเกี่ยวเสียงเกรียวกราว
เสียงกริบกรวบรวรดแล้วมัดฟ่อน	<u>ร้องละครทำเพลงโจงเจงฉาว</u>
ที่ล้าหลังยังห่างยาวยาว	ยายสาวสาวฉวยเดี่ยวเกี่ยวไปตาม
	พระขรรค์กล่า หน้า ๑๓๖

ส่วนชาวบ้านที่ทาสวนท้าวไร้ก็จะมีเพลงร้องเล่นเพื่อความสนุกสนานในขณะทำงานเช่นกัน
โดยเนื้อร้องจะต่างกันไปจากเพลงที่ใช้ร้องเล่นในสวนท้าว เช่น ร้องเพลงโก่ป่าในขณะเก็บดอกฝ้าย
จนไร้ ดังกล่าวกึงในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

อีเฝ้าเต้าหับอีพลับเทศ	อีตานเปรตอีควายพึ่งนายว่า
ฉวยกระบุงแบกไปพอไกลตา	<u>ก็ร้องเพลงโก่ป่าเก็บฝ้ายพลาง</u>
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๘๓

๒.๑๒.๒ การบันเทิงในงานเทศกาลและประเพณี ในงานเทศกาลงานประเพณี เช่น
งานสงกรานต์ ลอยกระทง เข้าพรรษา เทศกาลกรฐิน งานบวช แต่งงาน หรือการฉลองสมโภชต่าง ๆ
มักจะมีพิธีการทางศาสนาและการบันเทิงควบคู่กันไป ซึ่งจะเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ร่วมแรง
ร่วมใจในการพระศาสนาแล้วยังจะได้ความสนุกสนานบันเทิงใจด้วย คนหนุ่มสาวก็จะได้มีโอกาสพบปะ
พูดคุยกันทั้งได้รับการถ่ายทอดวัฒนธรรมประเพณีของสังคมสืบต่อกันไป

การปันเหงิงในงานเทศกาลและประเพณีต่าง ๆ มักจะมีการละเล่นหลายรูปแบบทั้งที่เป็นของพื้นเมืองโดยตรง การละเล่นของหลวงที่แพร่กระจายสู่สังคมชนบทและการละเล่นที่ได้รับอิทธิพลมาจากชนชาติอื่นในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการละเล่นในงานประเพณีโกนจุก และงานเทศกาลของชาวบ้านไว้ดังนี้

สมการรับกลับมายังอาวาส

หาเสภามาทั่วทั้งตัวดี

ดูท่าทองทองคอเสียงอ้อแอ้

ดาร์องศรีดีแต่ชั้นรู้ครันครบ

แล้วนายทั้งดั่งโด่งเสียงโง้งวอก

ฝ่ายนายเพชรเม็ดมากลากเข้า

ส่วนนายมาพระยานนท์คนดลก

ตาทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว

เสียงพิณพาทย์พวกฟ้องทองประศรี

ท่านตามีช่างประทัดถนัดรบ

พวกคนแก่ชอบนุว่ารู้จบ

กรับกระบพาทหลอกแล้วกลอกตา

ว่ากระโศกกระชั้นชั้นหนักหนา

ตั้งสามวาสองศอกเหมือนนอกยาว

ว่านยกหยกหยาบเข้าคนฮ่าจาว

แล้วส่งกราวเชิดเพลงโหม่งแห่งไป

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๑๔

มาถึงบางเหวที่ฝ่ายป่าโมก

ที่นั่นน้ำลิกนกตระหงักทั้ง

เป็นเทศกาลชาวบ้านมาไหว้พระ

แข่งกันไปมาอยู่หน้าวัด

.....

เจ้าเงรพระสงฆ์ลงเรือโชน

ยังพวงนางสาวสาวชาวแม่คำ

จระเข้โบททางกันเข้าแข่งฝั่ง

เข้าเพื่อแข่งแบบตายอยู่ท้ายวัด

เสียงเอะอะเรือแพออกแอ้อัด

บ้างขัดเพลงปรบไปใส่เพลงเรือ

.....

ยาวโยนเกรียวกราวอยู่ฉาวฉ่า

ผิดหน้ากันไรใส่เสื้อแพร

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๐๖๔

ตะวันบ่ายได้ลวดขึ้นเดินเสียบ
 หกคะเมนใต้เต๋อเซซาน
 พวกรบเบงพากระบวณแล้วทวนหัน
 คลาไ้ไม้เส้นดุนเป็นวง
 แล้วมีมวยหมัดรับกันกับโกก
 ปับเขาฮาปาเขาเฮเซคหนอง
 ดอกไม้เพลิงจุดโหลงขึ้นเร็วพลัน
 แสนสนุกสุโรชโมสร
 สมโภชศัพโณมงามได้สามคืน

ราชแพนเหยียบแป้นโยนอวดตนหาญ
 ลอดบ่วงไพลนลานเอาหัวลง
 ขยับยันยืนอิงรูปบุหร่ง
 เหล่าอ้ายพวกรวมครุ่มกรหม่อมกลอง
 แขนขยับขยับโปกปะตะทอง
 ตำนันแรงแดงเป็นรองตกรางวัล
 เสียงพลุสิ้นปึงปึงเหมือนดังปืน
 ราชบุตรเบิกบานสำราญรื่น
 จันทร์แอร่วมแจ่มกั้นกิมพร
 ลักษณะวงศ์ หน้า ๔๑๓

 ที่จะได้ทุลลาไปหาเจ้า
 พอแรมคำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง
 มีละครผู้คนอลหม่าน
 สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เข้าไป
 ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก
 บ้างฮาดรีนยืนยัดอยู่ยัดแอ
 ละครหยุดสุดสุดด้วยมวยปล้ำ
 มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน
 ดีเข้าปับรับโปกสองมือปิด
 กรหวัดหวัดหวีพวาเสียงฮาฮือ

เป็นทุกข์เท่านี้แลน้องไม่วายหลัง
 หาน้อยยังไปฉลองศาลาลัย
 กรับประสาธสวสวส่งเสียงงาส
 พี่เลี้ยงาสหอกยนต์ไ้บนแกล
 ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ
 บ้างจ่อแจสุรเสียงที่ไ้เสียงกัน
 ยืนประจําหมายสู้เป็นคู่ขึ้น
 ตั้งประจันจตจับกรหย่นมือ
 ประจบติดเตะพางหมัดขว้างหรือ
 คนดูฮือเฮฮาสนั่นยิ่ง

นิราศพระบาท หน้า ๑๔๔

นอกจากการเล่นและการแสดงมหรสพต่าง ๆ แล้วยังมีการทำดอกไม้ไฟรูปแบบต่าง ๆ มาจัดประดับประดาให้ดูสวยงามแปลกตาแก่ผู้มาเที่ยวงาน ซึ่งเป็นการนำความรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของวัสดุธรรมชาติต่าง ๆ มาสร้างสรรค์ความบันเทิงใจได้เป็นอย่างดี ดังกล่าวไว้ในกลอนนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

ครั้นเสร็จจกั๊กทั้งสองศพ

เวียนประจบแล้วตั้งในเมรุใหญ่

ปักกลองคร่ำเคร่งโหมงเหม่งไป

คำจุดดอกไม้ไฟพะเนียง

ประชิดพลุดึงอยู่ถึงผาง

จันทน์กรวดวางตรงรางสังเสียง

โป่งปับตีบราวปัวปาวเปรี๊ยะ

จอหนังตั้งเรียงเล่นครื้นไป

ครั้นแสงทองส่องฟ้าเพลงสว่าง

พระสงฆ์ลงสามสร้างไม่ช้าได้

มิโรนุ่นชักอยู่ชักไว้วัว

เสียงพระถวายไตรไทยทาน

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๔

จากตัวอย่างต่าง ๆ ที่ยกมากล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า ชาวบ้านนั้นสามารถคิดสร้างสรรค์ความบันเทิงที่ให้ความรู้ สดใญ่ ทั่วพริบ และความบันเทิงที่เป็นการศึกษาที่สร้างความสามัคคี ความพร้อมเป็นประโยชน์ต่อร่างกาย ทั้งการบันเทิงเหล่านี้ได้แสดงออกถึงความสามารถในเชิงศิลปะแขนงต่าง ๆ โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง แต่ชาวบ้านทั้งผู้ใหญ่ คนหนุ่มสาว แลเด็ก ๆ สามารถเข้าร่วมกิจกรรมนั้นได้ โดยได้ประโยชน์ทั้งการงาน ร่างกาย สดใญ่ และการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมที่ดีงามสู่ชนรุ่นต่อ ๆ มาพร้อมกันไปด้วย

ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านกับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์

ภูมิปัญญาชาวบ้านเกิดจากการที่ชาวบ้านได้สะสมความรู้และประสบการณ์มายาวนาน ซึ่งเป็นความรู้ที่อยู่รอบตัว เช่น ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี เศรษฐกิจ สังคม เป็นต้น ชาวบ้านสามารถรับรู้เชื่อมโยงความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้เข้าด้วยกัน เพราะความรู้นั้นได้มาจากการดำเนินชีวิตประจำวัน ได้มาจากการสังเกต ทดลอง ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง เพื่อพยายามแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ความรู้ที่ชาวบ้านสั่งสมมานั้น จะมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสังคมทั้งเพิ่มพูนปรับเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมของสังคมและภูมิศาสตร์ เช่นกัน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๓.๑ การตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม สหพันธ์ให้เห็นถึงการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคม กล่าวคือ สภาพภูมิศาสตร์จะเป็นสิ่งกำหนดสถานที่ตั้งบ้านเรือน ชุมชน สถานที่ใดมีแหล่งน้ำ มีความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีความปลอดภัยจากภัยธรรมชาติ เช่น สมพายุ น้ำท่วม ภูเขาถล่ม สัตว์ร้าย เป็นต้น สถานที่นั้นก็จะจะมีชาวบ้านอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานกันมาก หากสภาพภูมิประเทศเปลี่ยนแปลงไป เช่น น้ำในแม่น้ำสาบลงตื้นเขิน หรือเปลี่ยนเส้นทางเดินจนบางแห่งแห้งหายไป ชาวบ้านย่อมต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่เปลี่ยนไป ซึ่งอาจจะแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยการขุดลอกแม่น้ำ สาบลงหรือการย้ายถิ่นฐานเพื่อหาแหล่งที่อยู่อาศัยแห่งใหม่

ในด้านสภาพแวดล้อมทางสังคม ปัญหาความปลอดภัยจากโจร ชนเผ่า การสงคราม การเมืองการปกครองมีส่วนในการตัดสินใจตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่ม เป็นหมู่บ้าน และเป็นเมืองเพื่อความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน สะดวกในการติดต่อระหว่างกันและกันของคนในชุมชน และสะดวกในการใช้บริการที่ชุมชนจัดสร้างขึ้น เช่น วัด ตลาด ที่ทำการของฝ่ายปกครอง เป็นต้น ปัญหาสังคมด้านความปลอดภัยต่าง ๆ ยังเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านต้องย้ายถิ่นฐาน หรืออาจจะตั้งถิ่นฐาน

แบบชั่วคราวเป็นบางครั้งเพื่อหลีกเลี่ยงช่วงเวลาหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีปัญหาการขยายตัวของชุมชน
ปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ เป็นต้น

หากจะพิจารณากันให้ดีแล้วสภาพแวดล้อมทางสังคมน่าจะมิใช่อิทธิพลต่อการตัดสินใจตั้งถิ่น
ฐานมากกว่าสภาพภูมิศาสตร์ กล่าวคือ พื้นฐานทางความคิดความต้องการของมนุษย์ย่อมต้องการตั้ง
ถิ่นฐานในแหล่งที่ดีอุดมสมบูรณ์และมีความปลอดภัย ชาวบ้านสามารถตั้งถิ่นฐานกระจัดกระจายตาม
แม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ได้ และอยู่เป็นกลุ่มหรือชุมชนย่อยเพื่อความปลอดภัยจากโจรผู้ร้าย แต่เพราะ
บ้านเมืองยังคงมีภัยสงครามทำให้ชาวบ้านต้องตั้งบ้านเรือนรวมกันเป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้น เพื่อร่วม
กันจัดการป้องกันภัยต่าง ๆ ให้มั่นคงขึ้นทำให้การเลือกตั้งถิ่นฐานต้องคำนึงถึงพื้นที่ที่เหมาะสมกับชุมชน
ขนาดใหญ่ และเป็นชัยภูมิที่ดีในการป้องกันภัย ทางด้านดำเนินของสังคมชุมชนใหญ่น่าจะมีผู้มีความรู้
ความสามารถในแขนงวิชาต่าง ๆ มากกว่า ซึ่งจะทำให้มีโอกาสได้ศึกษาหาความรู้และเจริญก้าวหน้า
จนยกระดับสภาพภาพของตนเองให้ดีขึ้นได้ ทั้งยังเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญซึ่งเป็นที่ตั้งศูนย์รวมให้คน
เข้ามาตั้งถิ่นฐานกันมากขึ้น แต่ในบางครั้งอิทธิพลของสังคมด้านการเมืองการปกครองก็ทำให้คนบาง
กลุ่มต้องอพยพหลบหนีไปหาที่ตั้งถิ่นฐานใหม่ในที่ห่างไกลที่ไม่ปลอดภัยจากธรรมชาติ แต่ปลอดภัยจาก
อิทธิพลของสังคมดังจะเห็นจากเนื้อหาในนิราศสุพรรณ ดังนี้

บ้านช่องช่องชวากเว้ง	เชิงหวาย
เหล่าทัพมิขุนนาย	เนินช้า
ช่องสุ่มชุมเรือนราย	ริมกับ กะเหวเรียงแยะ
ใครจับกลับรุมช้า	ขัดช่องช่องหลวง
	นิราศสุพรรณ หน้า ๒๖๘

๓.๒ การสร้างที่อยู่อาศัย

ประเทศไทยมีภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่ม ที่ลุ่มแม่น้ำสาขาลงหลายสาย พื้นที่บางแห่งเป็นภูเขาและที่เนินดอน อาภาคร้อนและชื้นตกชุกในฤดูฝน อิทธิพลทางด้านภูมิศาสตร์เหล่านี้ส่งผลต่อภูมิปัญญาของชาวบ้านในการออกแบบรูปทรงของที่อยู่อาศัย การเลือกใช้ชีวิตและกระบวนการก่อสร้าง ดังจะเห็นได้จากรูปทรงของโรงเรือน กำปลูกเรือนเครื่องผูกบนพื้นที่ดอน น้ำท่วมไม่ถึงชาวบ้านสามารถปลูกเป็นโรงติดกับพื้นดิน โดยใช้พื้นดินแทนพื้นเรือนและหาแคร่ไม้เป็นที่นั่งที่นอน หากปลูกเรือนบนพื้นที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูน้ำหลากหรือฤดูฝน ชาวบ้านจะปลูกเรือนใต้ถุนสูงมากเพราะต้องการยกพื้นเรือนให้พื้นน้ำท่วมและอันตรายร้ายต่าง ๆ ขึ้นบนเรือนได้ และเพราะอากาศค่อนข้างร้อนเรือนไทยจึงทำเป็นทรงลิ่ม คือปลายฝาเรือนด้านบนสอบเข้าในเรือนเพื่อรับลมตามความลาดชันของฝาเรือนเข้าไปในเพดานทางช่องใต้ชายคาเรือน ทำให้ภายในตัวเรือนเกิดอากาศถ่ายเทและไม่ร้อน ส่วนในตัวของเรือนก็จะขึ้นห้องเพียงห้องเดียวเพื่อเป็นที่หลับนอนหรือเก็บทรัพย์สิน ส่วนที่เหลือปล่อยโล่งให้อากาศผ่านเข้าได้ มีระเบียงและนอกชานไว้รับลม รูปแบบของหลังคาจะทำเป็นทรงจั่วลาดชันมาก เพื่อถ่ายเทน้ำฝนจากหลังคาโดยเร็ว ทำให้ไม่รั่วซึมเข้าไปภายในเรือน และมีชายคายื่นออกห่างเสาเรือนเพื่อกันน้ำฝนกระเด็นถูกเสาเรือน ซึ่งจะทำให้เกิดการผุกร่อนง่ายเพราะสร้างด้วยวัสดุประเภทไม้

การเลือกใช้ชีวิต ชาวบ้านจะเลือกใช้ชีวิตที่อยู่ตามธรรมชาติและหาได้ง่ายในที่ถ้ำถ้ำ เช่น ไม้ไผ่ ไม้เนื้อแข็งชนิดต่าง ๆ แก้วล้วย หวายจาก หน้าคา เป็นต้น วัสดุที่มีอยู่รวมทั้งฤดูกาลจะมีส่วนกำหนดกระบวนการก่อสร้าง คือจะต้องเตรียมวัสดุตั้งกล่าวให้พร้อมแล้วจึงลงมือปลูกบ้านให้เสร็จภายในเวลาหนึ่งวัน เพราะถ้าฝนตกลงมาจะทำให้วัสดุที่เป็นไม้เนิ่นช้ำรุดเสียหายได้

สภาพสังคมจะเป็นส่วนกำหนดขนาดของตัวเรือน การตกแต่ง และกระบวนการก่อสร้าง กล่าวคือถ้าเป็นบ้านของผู้มีฐานะดี มักจะใช้ไม้เนื้อแข็งในการปลูกสร้างบ้านแทนไม้ไผ่ หากเป็นครอบครัววัยกลางคนจะปลูกเรือนหลายหลังเป็นลักษณะกลุ่มเรือนมีนอกชานเชื่อมต่อกัน การตกแต่งฝาเรือนจะละเอียดประณีตเพื่อความมีหน้ามีตาทางสังคม ลักษณะกลุ่มเรือนและการตกแต่งมักกล่าวในแง่

เรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

เดินถือฟ้าขึ้นขึ้นหอกกลาง	ของขุนช้างสร้างขึ้นไว้ใหม่ใหม่
หนั่งตั้งฉากพับไว้	ขุนทองกรททองใส่สยะอาดตา
กระจกใหญ่ใส่รูปฝรั่ง	นัยน์ตาตั้งค้อนคมดูสงหน้า
ชมพลาทางเดินเพลีนเพลีนมา	รีบเร่งเร็วหาเจ้าวันทอง
เห็นทาสหญิงนอนกลิ้งหอกกลางหลัง	สยะเดาะหับเดินเข้าไปในห้อง
เครื่องแก้วแพรพรายอยู่กำยกอง	ฉากสองชั้นม่านมูลิ
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๓๗๔

ในด้านกรณวนการก่อสร้าง ความเชื่อจะเป็นส่วนกำหนดพิธีกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่การคัดเลือก
ไม้ที่ถูกโฉลก การหาฤกษ์ยามปลูกเรือน การทำขวัญเสา เพื่อเป็นสิริมงคลและรักษาเป็นธรรมเนียม
สืบต่อกันมาไม่ค่อยมีใครตัดแปลงให้คิดไปกลัวว่าจะเป็นการนอกครู ซึ่งมีความเชื่อว่า สีสางเทวดา
อาจลงโทษให้เจ็บป่วยหรือได้รับอันตรายนานาประการ และอาจถูกสังคมตำหนิ ดังแสดงให้เห็นใน
นิราศเมืองแกลง ดังนี้

จึงมั่งดังตั้งบ้านในการบาป	แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม
จะปลูกเรือนก็มีได้ส่นล้ม	ใครขึ้นทำกรรมด้วยเพลิงลาม
	นิราศเมืองแกลง หน้า ๔๐

คำนิยามอีกประการหนึ่งที่ได้เห็นได้ชัด คือคนไทยในสมัยนั้นจะพึ่งพาอาศัยกัน เมื่อจะปลูกเรือน
หรือมีงานอะไรก็ตามจะมาช่วยเหลือกันโดยไม่คิดค่าแรงงาน และเป็นธรรมเนียมที่เจ้าของบ้านจะต้อง
เลี้ยงดูเพื่อนบ้านที่มาช่วยงานให้อิ่มหนำสำราญทุกคนไป

๓. ๓ การประกอบอาชีพ

สภาพภูมิศาสตร์และสังคมมีส่วนเกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพดังนี้คือ สภาพภูมิศาสตร์มีอิทธิพลต่อการเลือกประกอบอาชีพ เช่น ชาวบ้านที่ดั่งบ้านเรือนบริเวณที่ราบลุ่มริมแม่น้ำสาครลง ซึ่งเป็นพื้นที่เหมาะแก่การเพาะปลูกจึงมักจะเลือกอาชีพเกษตรกรรม เช่น ทาไร่ทนา เลี้ยงสัตว์ อันเป็นสิ่งที่จำเป็นในการบริโภค ส่วนผู้ที่อยู่ใกล้ทะเลมักจะประกอบอาชีพประมง ทานาเกลือ เป็นต้น ในด้านฤดูกาลจะเป็นส่วนกำหนดระยะเวลาการประกอบอาชีพ เช่น ฤดูฝนทาไร่ทนาเพื่อเก็บผลผลิตไว้เป็นเสบียงอาหาร เมื่อถึงฤดูแล้งไม่สามารถทาไร่ทนาได้ก็ทาอาชีพอื่นเสริม เช่น ทาเครื่องจักสาน ต้าขาย เป็นต้น

ในการประกอบอาชีพชาวบ้านรู้จักใช้พลังที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ในการอุดหนุนชีวิตน้ำเข้ามา การใช้แรงงานสัตว์มาช่วยท่นแรงงานคนในครอบครัว

สภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพได้แก่การร่วมแรงร่วมใจช่วยเหลือกันในด้านต่าง ๆ เช่น การดำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว เป็นต้น ซึ่งเป็นค่านิยมของคนในสังคม ที่นิยมช่วยเหลือกันมากกว่าขายแรงงาน ส่วนอาชีพช่างฝีมือเกิดจากความต้องการของสังคมที่ต้องการสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ที่มีความงดงาม ประณีต เพื่อความมีหน้ามีตาเป็นส่วนทาให้เกิดอาชีพช่างฝีมือ และทาให้เกิดการฝึกฝนและแข่งขันกัน จนราทันพิลาปล่าวถึงอาชีพช่างทองไว้ดังนี้

มิให้เดื่องเป็ลื่องปลดเสี่ยศดักดี

สนอมรักร้อยปีไม่ลืมมอง

แม้นมั่งมิพิจะร้างพวกช่างทอง

หล่อจำลองรูปวางไว้ข้างเตียง

ราทันพิลาบ หน้า ๔๐๔

นอกจากนี้สภาพภูมิศาสตร์และความต้องการความสะดวกสบายในชีวิตทาให้เกิดอาชีพรับจ้าง เช่น เรือจ้าง รับจ้างโยงเรือ เป็นต้น

ด้านความเชื่อก็เป็นส่วนส่งเสริมให้เกิดภูมิปัญญาอาชีพของตน เช่น การสร้าง หรือประดิษฐ์
ตกแต่งพุทธสถาน พระพุทธรูป ภาพวาด สิ่งของต่าง ๆ เพื่อเป็นการทำบุญถวายแก่พระพุทธศาสนาเพื่อ
ผลบุญที่ทำได้ส่งผลให้ช่างฝีมือผู้สร้างนั้นเจริญก้าวหน้า ความเชื่อดังกล่าวเป็นแรงใจแรงศรัทธาที่
ส่งผลให้ช่างคิดประดิษฐ์ผลงานต่าง ๆ อย่างเต็มความสามารถและด้วยใจรัก จึงทำให้เกิดความรู้
และประสบการณ์เพิ่มขึ้น ช่วยสร้างผลงานที่เป็นเลิศทางศิลปะ ทั้งความเชื่อยังเป็นส่วนทำให้เกิดอาชีพ
ต่าง ๆ เพื่อสนองความต้องการของสังคม ดังนี้

ถึงเดือนแปดแดดดับย่ำฝน	ฤดูลดพระชวาเข้ามาขวาง
จวนจวนวธเป็นพระสลดนาง	อยู่เฝ้าห่างเหินกันเมื่อวันบุญ
ประดับทูนูปภาพฤทธากระถาง	รูปเรดช้างโคความขามกันวัน
อุกตาหน้าพรหมนั่งมลงนุณ	ต้นพิภูลิ้นจี่ดูดีจริง
ต้นไม้ทองเสาธงหงส์สีผึ้ง	คู่ละสสิ่งเขาชายพวงชายหญิง
ณรุทนต์กินนรช้อนพริ้ง	มีทุกสิ่งข้อมาบูชาพระ
	นิราศเดือน หน้า ๔๖

๓.๔ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้

การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้นั้น ชาวบ้านจะนำวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาเป็น
วัตถุดิบในการผลิต ซึ่งวัสดุดังกล่าวจะเป็นส่วนกำหนดรูปร่างของสิ่งประดิษฐ์และการพยายามหาวิธี
การนำวัสดุนั้นมาใช้ประโยชน์ให้คุ้มค่า เช่น การนำไม้ไผ่ซึ่งมีรูปร่างกลมอยู่แล้วมาทำเป็นกรรบอก
กลัก สำหรับใส่ของ และไม้ไผ่สามารถจักเป็นเส้นดอกบาง ๆ ได้ ชาวบ้านจึงนำมาออกแบบสานเป็น
ของใช้รูปทรงต่าง ๆ กัน นอกจากนี้ยังนำวัสดุที่มีรูปร่างและคุณสมบัติพิเศษมาผสมผสานกัน เป็นสิ่งของ
เครื่องใช้ที่ให้คุณประโยชน์ได้เป็นอย่างดี เช่น ไม้เรียวกลอน้ำได้นำมาทำเป็นท่อน กะลามะพร้าวใช้
ทำกรรบอกใส่ดอกไม้ ใบลานทำพัด เป็นต้น มีการนำแร่ธาตุ ส่วนต่าง ๆ ของสัตว์มาทำของใช้โดยการ

คิดหากรรมวิธีในการร่อน หลอมละลาย เผา นํามาหล่อ ตี เป็นรูปภาชนะต่าง ๆ

ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้กับสภาพแวดล้อมของสังคม จะแสดงให้เห็นในเรื่องของการเลือกวัสดุ การตกแต่ง และพิธีกรรมในการประดิษฐ์ ดังนี้ วัสดุที่เป็นของมีค่าและหายากมักจะนำไปทำหรือตกแต่งสิ่งของที่สำคัญ ทำเครื่องประดับ เช่น การใช้ทอง เงิน เพชรพลอย ทำเครื่องประดับ งาช้าง ทำเครื่องประดับ กรอบคันทอง ด้านผลิตผลิตภัณฑ์เป็นต้น ในด้านของความเชื่อและพิธีกรรม สิ่งประดิษฐ์ใดที่เป็นของสำคัญประจำกาย หรือทำเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา มักจะประดิษฐ์ตกแต่งด้วยความงดงาม และมีพิธีกรรมเพื่อความเป็นสิริมงคล เช่น พิธีกรรมในการติดาบทักสวดถึงในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ส่วนการตกแต่งอย่างประณีตด้วยความศรัทธาอย่างสูงแสดงให้เห็นตอนนางลาวทองปักหมอน ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

ตัวเราจะลงไปเมืองใด

ฝีมือปักทำเราชำนาญ

ถวายไว้เฝ้าวังเมืองสาครบุรี

สองที่หาผ้าเนื้อดีมา

.....

สองนางที่เลี้ยงเคียงข้าง

ปักเป็นเรือพระยามารา

มาประจักษ์ใต้ต้นมหาโพธิ

พวกพลแปรร่างต่างต่างไป

.....

ปักเป็นธงหน้าคลาเคลื่อน

เทพบุตรราศีกันย์สืบ

เมื่อเราจะคืนขึ้นม้านาน

จะปักหมอนไว้ให้เห็นประจักษ์ตา

ให้เป็นได้มูลไปเบื้องหน้า

จัดหาสิ่งของด้วยทันใด

.....

ร้อยไหมให้พลงทั้งซ้ายขวา

ยกพลโยธากองทัพชัย

กริ้วโกรธกรหิบช้างที่นั่งไล่

บ้างสวมใส่เสนาะเกราะพราย

.....

เมมเกลื่อนอาทิตย์ก็มีดดับ

ระยับด้วยทองถมทุกแห่งไป

ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง	ที่แดงก็แดงดังชาดใส่
ต้นไม้ไผ่พริกทั้งกิ่งใบ	ปักนกนกใส่ได้ตามกัน
.....	
ลาวทองน้องนั้นมาแต่เช้า	เท่าถึงพระอาทิตย์ก็ตกหาย
เจ้าพลายแก้วรำเลื่องเยื้องกราย	ถึงห้องเห็นม่านพรายดูพราวตา
.....	
ลาวทองกับสองนางที่เลี้ยง	ตามตะเกียงปักม่านหอนอนไม่
พอสว่างแสงแสงโถงไฉย	ก็แล้วเสร็จจัดจางจินตนา
	ขุนช้างขุนแผน หน้า ๒๒๔ - ๒๒๗

๓.๔ การประกอบอาหาร และการเก็บถนอมอาหาร

ชาวบ้านจันทิหรือส่าทลามีชีวิตอยู่ตามธรรมชาติ หรือปลูกขึ้นเองมาปรุงอาหาร อาหารที่เป็นเนื้อสัตว์ได้แก่ กุ้ง ปลา ปู หอย ที่จับได้ตามแม่น้ำสาครลง และสัตว์เลี้ยง เช่น ไก่ เป็ด วัว ควาย เป็นต้น เนื้อสัตว์ที่รับประทานเป็นประจำได้แก่สัตว์น้ำที่จับได้ง่ายในแหล่งน้ำ ส่วนพวกสัตว์เลี้ยงจะไม่ค่อยนำมาทำอาหารบ่อยนัก โดยเฉพาะสัตว์ใหญ่พวกวัว ควาย ซึ่งเลี้ยงไว้ใช้งาน เพราะมีราคาแพงและชาวบ้านกลัวบาปเนื่องจากมีความเชื่อในศาสนาพุทธเกี่ยวกับการห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต จนนำมาใช้ทำอาหารก็ต่อเมื่อสัตว์เลี้ยงนั้นตายหรือต้องเลี้ยงจนเป็นจำนวนมาก เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานศพ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมประเพณีของคนไทยที่ต้องเลี้ยงดูแขกที่มาในงานไม่ให้บกพร่องเพื่อความมีหน้ามีตาในสังคม การปรุงอาหารก็จะใช้คุณสมบัติของพืชแต่ละชนิดที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาประกอบการปรุงอาหาร เช่น ชিং ช่า ตะไคร้ ใบมะกรูด พริก ขมิ้น ใบกะเพรา มะนาว เป็นต้น เพื่อเป็นการดับกลิ่นคาวของเนื้อสัตว์ เพิ่มรสชาติ และเป็นสมุนไพร แก้โรคต่าง ๆ ได้อีกด้วย

ภูมิปัญญาอีกลักษณะหนึ่งก็คือ การหาวิธีการทำงานหลายชนิด จากแป้ง มะพร้าว และน้ำตาล ซึ่งมีส่วนผสมหลักเพียงสามชนิด แต่ชาวบ้านหากรรมวิธีในการปรุงแต่ง เช่น ทอด นึ่ง กวน ต้ม ปิ้ง จี่ เป็นต้น ในด้านฤดูกาล ผลไม้บางชนิดจะมีมากบางชนิดก็ผลิตตลอดทั้งปี เช่น กล้วย มะละกอ ส้ม มีตลอดทั้งปี มะม่วง ทุเรียน กล้วยหอม ลูกตาล เงาะ ชมพู มีในเดือนมีนาคมถึงมิถุนายน เป็นต้น เมื่อมีผลไม้ พืชผัก หรือเนื้อสัตว์ต่าง ๆ มากเหลือจากการรับประทานประจำวัน ชาวบ้านก็คิดหาวิธีเก็บถนอมอาหาร ไว้รับประทานได้นาน ๆ ด้วยการดองเค็ม ปิ้งย่าง หมัก เชื่อม แช่เย็น กวน ตามแต่ชนิดของอาหาร ดังนั้นเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงอาหารที่ทำจากพืชผักสด และอาหารแห้งไว้ดังนี้

หมูต้ปลาแห้งทั้งแกงไก่

ไข่พอกจิกใหญ่ใส่ถักริ

ใส่กรอกปลาแห้งแดงโร

แกงโกลหนึ่งใส่ให้พอแรง

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๓

อาหารบางชนิดก็นิยมรับประทานในช่วงฤดูกาล เช่น ข้าวแช่ ไข่หวาน เป็นต้น ข้าวแช่นั้นนิยมรับประทานในหน้าร้อน ดังกล่าวในราชนิพนธ์ ดังนี้

ฤดูร้อนก่อนเก่าทำข้าวแช่

นำชมแต่เครื่องกลสำหรับฉัน

ช่างทำเป็นเช่นดอกจอกเป็นดอกจันทร์

งามจนขึ้นกระชายทำเหมือนจำปา

ราชนิพนธ์ หน้า ๔๑๔

ในด้านสังคม วัฒนธรรม และประเพณีก็มีส่วนเกี่ยวข้องกับการประกอบอาหาร ได้แก่การปรุงแต่งอาหารให้มีกลิ่นหอม การแกะสลักผักผลไม้ เพื่อเป็นเครื่องเคียงเครื่องจิ้ม และการตกแต่งสีให้สวยงามเพื่อเป็นการแสดงความสามารถ และฝีมือในการปรุงแต่งอาหาร ซึ่งมักทำสำหรับเลี้ยงพระ เลี้ยงแขกในกรณีพิเศษต่าง ๆ และการจัดสำรับอาหารให้ครบเครื่อง คือมีทั้งอาหารหวาน คาว

ผลไม้ ก็เป็นวัฒนธรรมของคนไทย ซึ่งเป็นอิทธิพลทางด้านสังคมที่มีต่อการประกอบอาหาร

๓.๒ การรักษายาบาล

ภูมิปัญญาชาวบ้านทางด้านการรักษายาบาลจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์ ในด้านการวินิจฉัยโรค ที่มีสาเหตุมาจากสภาพภูมิอากาศ เช่น อากาศร้อน หนาว ฝนตก หรือ อากาศแปรปรวน ทำให้เกิดการเจ็บป่วย หมอจะพิจารณาสภาพแวดล้อมดังกล่าว เพื่อหาสมุฏฐาน ของโรค ประกอบกับการตรวจวินิจฉัยโรคในลักษณะอื่น ๆ อีกแล้วจึงทำการบำบัดรักษา ด้วยยาพื้นบ้านรักษาจะได้จากธรรมชาติ เช่น พืช สัตว์ ธาตุต่าง ๆ ด้วยยาที่สำคัญจะเป็นพืชสมุนไพร เนื่องจาก มีอยู่มากมายมาย และหลายชนิด ที่มีสรรพคุณแตกต่างกันไป หมอชาวบ้านจะบันทึกจดจำสรรพคุณ ยาเหล่านี้ไว้เพื่อนำมาปรุงยารักษาคนไข้ ในนิราศสุพรรณกล่าวถึงสมุนไพรที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ดังนี้

กทกรกนกนกนาหน้า	ใจเอด
ราชดัดสัสัดไธ	ไซเห่น้ำ
พิษนาตพาดเณ	นาทนต์ กรดเอย
สอิกสอมส้มเข้า	ชิงช้าชาลี
มหาสตาศาไก่อ้น	ทนต์
หางดะเค่นเรชคูรี	ช่มกุ้ง
ชาเลียดเหมือดคนมี	สมอเก็ก เอกเอย
ลมป่วนทวนหอมทุ่ง	เปลือกไม้ใบยา
กายานก้านกิ่งช้อย	ย้อยยาง
คิดเควไธสาอาง	อบน้ำ
ยามไร่ไม่ฉินาง	เสนหี นีเอย
สรั่นกลั่นสรั่นสุขเข้า	โตกเตร่าเข้าเอน

ฉลุตโกลดโกฏเกล้า	ดาเสื่อ
มเด็จพระอินทร์เควี่	ครอบฟ้า
กรันเกราเควี่เป็นเหนื่อ	ทอนตายยาก ซากเอย
หวายตมอยช้อยคล้า	ขลุ่ยลือสมอไทย
ทนามันสันพร้าผัก	แพวดง
สหัสคุณสมุลแวง	สวาดเอื้อง
สลอดเสลาเหล้ากระเจียงแจง	กำจัด ถัดเอย
หนุ่มมยุตชุดครบเขื่อง	ท่อน้ำลว้าศพาย
	นิราศสุพรรณ หน้า ๓๑๖ - ๓๑๗

ส่วนวิธีการปรุขยาจะเป็นไปตามลักษณะของตัวยาและการบำบัด เช่น ทำเป็นผง ปั้นเป็นลูกกลอน ต้ม ดอง ทำน้ำมัน ชี้ผึ้ง ลูกประคบ เป็นต้น

ในด้านสังคม หมอและชาวบ้านยังคงได้รับอิทธิพลจากความเชื่อของกลุ่มคนในสังคม ทั้งในอดีตและปัจจุบัน และเมื่อวิทยาการการแพทย์สมัยใหม่ยังไม่แพร่กระจายมาถึงสังคมชนบท การหาข้อเท็จจริงของสาเหตุการเจ็บป่วยยังไม่กระจ่างชัด อิทธิพลความเชื่อทางภูตผี เทวดาย่อมเข้ามาเป็นส่วนสำคัญในการวินิจฉัยโรคและส่งผลต่อวิธีการบำบัดรักษา ที่อิทธิพลของสังคมที่สั่งสอนอบรมให้คนมีความเชื่อในอำนาจของสิ่งเร้นลับ และการเชื่อฟังผู้ใหญ่ทำให้เกิดการยอมรับการบำบัดรักษาขึ้น โดยไม่แสดงความเห็นคัดค้านแต่อย่างใด การบำบัดรักษาด้วยความเชื่อจะมีพิธีกรรมต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องตามเหตุที่หมอวินิจฉัย เช่น การขอขมาลาโทษสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย การทำบุญเลี้ยงพระ การสละเดาศเคราะห์ ต่ออายุ เป็นต้น

๓. ๗ ความเชื่อและพิธีกรรม

ภูมิปัญญาในด้านความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ การนำปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ ที่ชาวบ้านในสมัยนั้นไม่ทราบความเป็นมาที่แท้จริง และการเกิดภัยธรรมชาติต่าง ๆ มากล่าวอ้างว่าเกิดจากอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายเป็นผู้ทำให้เกิดขึ้น เพื่อเป็นการแสดงอำนาจ หรือเป็นการลงโทษผู้ที่ประพฤติดนอกรเบียบกฎเกณฑ์ของสังคม การกล่าวย้ำธรรมชาติดังกล่าวจึงเป็นส่วนช่วยเสริมให้มีความเชื่อมีความน่าเชื่อถือมากขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการนำความเชื่อไปใช้ด้านการควบคุมสังคม การรักษายาบาล เป็นต้น ในด้านสภาพสังคมที่มีพื้นฐานทางด้านความเชื่อภูตผี เทวดา สิ่งเร้นลับต่าง ๆ เป็นทุนเดิม และการอบรมให้เด็กต้องเชื่อฟังผู้ใหญ่จึงเป็นส่วนทำให้ต้องคล้อยตามความคิดความเชื่อของผู้ใหญ่และไม่กล้าแสดงความคิดเห็นใด ๆ ออกมา ดังกล่าวนำให้เห็นในนิราศเมืองแกลงดังนี้

ฯให้เคลิ้มเคลื่นเห็นปิศาจประหลาดทวน	อินทรียี่สิบเดียวทองสองขน
ท่านบิดาหาผู้รู้มนต์	มาหลายคนเขาก็ว่าต้องอารักษ์
หลงละเมอเพื่อพูดกับผีสาว	ที่เดียวข้างคนผู้ไม่รู้จัก
แต่หมอเฒ่าเป่าปัดระจัดนัก	ทั้งเช่นวักหลายวันค่อยบรรเทา
ฯให้คนทรงลงมือว่าผีเจ็บ	ว่าเพราะเก็บดอกไม้ที่ท้ายเขา
ไม่มั่งน้อขอขมาสู่ทวดเขา	ท่านปู่เจ้าคุณแดนจึงแทนทด
ครั้นตาหมอขอโทษก็โปรดให้	ที่จริงใจก็รู้อยู่ว่าปด
แต่ชาวบ้านท่านถือข้างท้าวผด	จึงสูดนิ่งไว้ในอุรา

นิราศเมืองแกลง หน้า ๑๐๗

สภาพแวดล้อมทางสังคมดังกล่าวเป็นส่วนส่งเสริมให้เกิดการสืบทอดแนวความคิด ความเชื่อ และการปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม สร้างความมั่นใจและอบอุ่นใจในการดำเนินชีวิต

๓. ๘ การควบคุมสังคม

ภูมิปัญญาในการควบคุมสังคมนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้งทางด้านภูมิศาสตร์ และสังคม คือ ในด้านภูมิศาสตร์อันเป็นผลต่อการตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านนั้น ชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนตามภูมิประเทศ ที่เป็นแหล่งอำนวยความสะดวกในการทำเกษตรกรรมและการอยู่อาศัย ลักษณะการตั้งบ้านเรือนจึงแพร่กระจายเป็นกลุ่มเล็กบ้างใหญ่บ้าง ซึ่งแต่ละกลุ่มมีการควบคุมสังคมเหมือนกัน และต่างกันบ้างในบางระดับ เช่น การควบคุมสังคมในชุมชนครอบครัวและศาสนา จะมีอำนาจควบคุมในทุกกลุ่มสังคมแต่ในกลุ่มสังคมเล็กตามชนบทต่าง ๆ มักจะมีหัวหน้ากลุ่มที่เป็นบุคคลในกลุ่มสังคมนั้นเป็นหลักในการปกครอง ส่วนในกลุ่มสังคมใหญ่ เช่น ในหัวเมืองต่าง ๆ สถาบันพระมหากษัตริย์มักจะแต่งตั้งขึ้นเจ้านายในเมืองหลวงส่งไปปกครองดูแลหรือแต่งตั้งคนในกลุ่มที่มีความดีความชอบและจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นผู้ดูแล การที่สถาบันพระมหากษัตริย์ไม่ค่อยเข้าไปปกครองกลุ่มสังคมเล็ก เนื่องจากกลุ่มดังกล่าวไม่มีความสำคัญต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ และในด้านภูมิประเทศ ความทุรกันดารและอันตรายจากธรรมชาติทำให้ไม่สะดวกในการเดินทางเข้าไปดูแล จึงปล่อยให้คนในกลุ่มปกครองกันเอง ซึ่งทำให้สถาบันศาสนา และสถาบันครอบครัว ซึ่งใกล้ชิดกว่ามีอิทธิพลในการควบคุมสังคมมากกว่า

ในด้านความเชื่อซึ่งเกิดจากคำสอนทางศาสนา และความเชื่อในเรื่องภูตผี เทวดา ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมนั้น เป็นเครื่องมือสำคัญในการกำหนดแนวทางการประพฤติปฏิบัติและการควบคุมสังคมให้สงบเรียบร้อยได้เป็นอย่างดี เนื่องจากในชุมชนครอบครัวได้อบรมสั่งสอน ปลุกฝังให้เด็กมีความเชื่อในเรื่องของบาปบุญ การทำกรรมดีกรรมชั่ว และผลของการทำกรรมนั้น ทั้งอบรมให้เชื่อฟังบิดามารดา ผู้เฒ่าผู้แก่มาตั้งแต่เด็ก ความเชื่อดังกล่าวจึงครอบงำความคิดของเด็กมาโดยตลอด อีกทั้งเมื่อเข้าสู่ระบบการศึกษา เพื่อการศึกษาหาความรู้ เด็กก็จะได้รับการกล่าวขานเรื่องดังกล่าวอีกเช่นกัน ความกลัวการถูกลงโทษ ถูกตำหนิจากสังคม จึงทำให้เด็กและชาวบ้านต้องปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคมนั้น ซึ่งแสดงให้เห็นภูมิปัญญาในการควบคุมสังคมที่มีความสัมพันธ์กับสภาพสังคม วัฒนธรรม ความเชื่อ ของคนในสังคมได้เป็นอย่างดี ในแง่การเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงความเชื่อในเรื่องบาปกรรมก็มีอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของคนในยุคสมัยนั้นไว้ดังนี้

แล้วให้ทวนขุนช้างศรีประจัน

ถ้าเจ้าพ่อกลัวผิดไม่คิดปอง

ถ้าเจ้าพ่อไม่กลัวซึ่งเวร

วันทองส่งคืนขุนแผนไป

ยายกลอยยายส้านด้วยทั้งสอง

ต้องพาให้เอาสินไหมไป

จงฟังมาเสียก็ตามอัชฌาสัย

ตามในพระราชาชนกฤๅกา

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๘๔

๓. ๙ การเดินทาง

ภูมิปัญญาในการเดินทางจะเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์มากที่สุดเนื่องจากการเดินทางต้องคำนึงถึงเส้นทางที่จะเดินทางว่าต้องผ่านภูมิประเทศเช่นไรบ้าง อันเป็นส่วนในการตัดสินใจเลือกการเดินทาง ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์จะเลือกเดินทางโดยทางเรือแทบทั้งสิ้นจะใช้เส้นทางบกเมื่อมีความจำเป็นเท่านั้น เหตุที่นิยมเดินทางทางน้ำเพราะเส้นทางทางน้ำมีอยู่ตามธรรมชาติและปลอดภัยกว่าการเดินทางทางบก หากเป็นเส้นทางผ่านป่าเขาซึ่งไม่ค่อยมีผู้คนผ่านไปมาเส้นทางอาจเลือนหายทำให้เกิดหลงทาง อีกทั้งอาจได้รับอันตรายจากสัตว์ร้ายนานาชนิดและโจรสลัดร้ายได้ง่ายกว่าการเดินทางทางน้ำ อันตรายจากภูมิประเทศดังกล่าวทำให้ชาวบ้านต้องพยายามเดินทางเป็นกลุ่มเพื่อช่วยกันป้องกันภัย และเพราะความทุรกันดารของธรรมชาติทำให้การเดินทางต้องใช้เวลาชุลมุน ชาวบ้านจึงต้องเตรียมอาหารสำหรับการพักผ่อนกลางทางไปให้พร้อม เรือเป็นสิ่งประดิษฐ์ที่สำคัญเท่าที่สังคมมีอยู่และใช้เป็นพาหนะเดินทางได้เป็นอย่างดี หากเป็นการเดินทางทางบก ที่มีภูมิประเทศเป็นป่ารกมักจะใช้ช้าง ม้า เป็นพาหนะใช้ วัว ควายเทียมเกวียนบรรทุกสิ่งของ ในด้านของฤดูกาลมีผลต่อการเลือกเวลา และเส้นทางในการเดินทางเช่นกัน เช่น หน้าฝนสายน้ำบางแห่งไหลเชี่ยว หน้าแล้งทางบกอาจขาดแหล่งน้ำดื่มในเวลาเดินทาง หรือหน้าหนาวมีลมแรงเหมาะแก่การเดินทางทางทะเลโดยใช้แรงลมช่วยในการเดินทาง และการเดินทางในเวลาเย็นหรือหัวค่ำในเวลาข้างขึ้นจะทำให้ไม่ร้อนและเหนื่อยง่ายเช่นการเดินทางในเวลากลางวัน

ส่วนความสัมพันธ์ทางด้านสังคม จะเกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องของภักษยามในการเดินทาง เพื่อสร้างความเชื่อมั่นทางจิตว่าการเดินทางจะปลอดภัย ในด้านลักษณะนิสัยของคนไทยที่มีความเมตตากรุณา ที่พาอาศัยกันนั้น จะเป็นส่วนช่วยให้การเดินทางสะดวกขึ้นบ้าง เนื่องจากสามารถเข้าไปที่พาอาศัยในด้านอาหารและที่พักพิงได้เมื่อเดินทางผ่านไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นส่วนกำหนดเส้นทางเดินทางและการแวะพักแรมในการเดินทางเช่นกัน ในนิราศเมืองแกลงแสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อของชาวบ้านต่อผู้เดินทางผ่านไปมา ดังนี้

ทอดสังขตตรงมาออกปากช่อง

ถึงระยองเหยาเรือนดูไสว

แวะเข้าบ้านเก่าค้อยเบาใจ

เขาจุดได้ต้อนรับให้สันนอน

นิราศเมืองแกลง หน้า ๙๙

๓. ๑๐ การติดต่อสื่อสาร

ภูมิปัญญาในการติดต่อสื่อสารจะมีส่วนสัมพันธ์กับสภาพสังคม เนื่องจากเกิดขึ้นจากความต้องการสร้างความเข้าใจตรงกันของคนในกลุ่มชน และคนในระหว่างชุมชนต่าง ๆ โดยการใช้ภาษาพูด ภาษาเขียน สัญลักษณ์ และภาพวาด เป็นต้น ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่ส่งผลกระทบต่อคุณภาพของคนในสังคม ส่วนการจะใช้สื่อชนิดใดในการติดต่อสื่อสารกับกลุ่มใด ย่อมขึ้นกับความรู้ การศึกษาของคนในสังคมว่าสามารถรับข้อมูลข่าวสารนั้นได้ดีเพียงใด หากคนในกลุ่มสังคมนั้นไม่ได้เรียนภาษาหนังสือมารูปแบบการสื่อสารย่อมเปลี่ยนไปโดยภาษาพูด สัญลักษณ์ และภาพวาดแทนได้ หากเป็นการสื่อสารกับเด็ก จะมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น ใช้การเล่านิทาน หรือใช้เพลงเป็นสื่อในโอกาสต่าง ๆ ในนิทานคำกลอนเรื่องสิงหนกรภพกล่าวถึงการเล่านิทานไว้ดังนี้

แม้ขึ้นขัดดัดความไม่ตามจิต

จะมีวณิดมันคงคิดสงสาร

จึงเอนอ่อนผ่อนตามความโบราณ

เล่านิทานอิเหนาชาวชาว

เหมือนระตุรกา กับ ล่าสา
เพราะบุญน้อยพลอยพอมรรณา

วิหยาสหัชชอลูกสาวท้าวตาทา
อันลูกยาก็ย่อมรู้เรื่องบุราณ
สิงหไกรภพ หน้า ๒๔๑

ความสัมพันธ์กับภูมิศาสตร์ จะเกี่ยวข้องกับงานเรื่องของการใช้อุปกรณ์การเรียน และวิธีการสื่อสาร กล่าวคือชาวบ้านจะคิดหาวัสดุที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาดัดแปลงเพื่อทำเป็นอุปกรณ์เขียนหนังสือ เช่น แต่เดิมจารลงในใบลาน แผ่นหิน เปลือกไม้ เป็นต้น ต่อมาคนในสังคมมีความรู้กันมากขึ้น จึงมีการนำเอาไม้มาทำกระบวยเขียนหนังสือแทนใบลาน และวัสดุอื่น ๆ ความรู้กันดารของสภาพภูมิประเทศเป็นอุปสรรตต่อการติดต่อสื่อสาร หากสภาพแวดล้อมทางสังคมมีความจำเป็นต้องมีการสื่อสารให้ถึงโดยไวและปลอดภัย เช่น ในภาวะศึกสงคราม หรือราชการงานด่วน จะใช้ม้าเป็นพาหนะในการเดินทางซึ่งจะทำให้เดินทางได้เร็วขึ้น ส่วนเอกสารก็จะใส่กลักที่ทำจากกระบอกไม้ไผ่ฉีกเป็นวัสดุที่มีอยู่ตามธรรมชาติ นามาทากลักมีไฟบิณิดชิด และมีสายเชือกสำหรับคล้องติดตัวเพื่อสะดวกในการเดินทางส่งสารที่รวดเร็วขึ้น

๓.๑๑ การถ่ายทอดความรู้

ภูมิปัญญาในการถ่ายทอดความรู้จะเกี่ยวข้องกับสภาพสังคมในด้านการสืบทอดความรู้ ประสบการณ์ วัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ให้คงอยู่ต่อไปในสังคมเพื่อเป็นรากฐานให้คนในสังคมสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ตามสภาพการณ์ต่าง ๆ โดยใช้ความรู้ที่ได้รับมาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสม อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ที่จะถ่ายทอดต่อกันรุ่นต่อไป สภาพสังคมจะเป็นส่วนกำหนดวิธีการถ่ายทอด เช่น การถ่ายทอดความรู้ในการศึกษาเล่าเรียน ก็มักจะถ่ายทอดความรู้ด้วยวาจาและการเขียนหนังสือ การถ่ายทอดความรู้ในด้านการประพฤติปฏิบัติของระบบศาสนาจะใช้การเทศนาสั่งสอน หรือสอนด้วยวาจา สุภาษิต คำพังเพย และนิทาน เช่นเดียวกับในระบอบครอบครัวซึ่งจะเป็นเรื่องของการอบรมเลี้ยงดูเด็ก การฝึกหัดการประกอบอาชีพโดยการลงมือปฏิบัติ เช่นเดียวกับผู้ใหญ่ในครอบครัว การมีส่วนร่วมในกิจการงานดังกล่าวเป็นการเรียนรู้แบบค่อยเป็นค่อยไป ดังในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

กล่าวถึงเด็กช่วยพ่อ แม่ เลี้ยงควาย ไว้ดังนี้

ครั้นรุ่งเช้าเอาขนมและสิ่งอื่น

พอกินอิ่มแล้วออกเดินเนินสิงขร

ถึงบ้านกว้างทางคนเขาแทบคอง

เห็นเด็กต้อนควายอิงคยหนึ่งไป

ขุนช้างขุนแผน หน้า ๔๒๔

นอกจากนี้ยังมีการถ่ายทอดความรู้ในโอกาสต่าง ๆ เช่น การแสดงมหรสพ การละเล่นพื้นบ้าน งานประเพณีต่าง ๆ เป็นต้น ในด้านเนื้อหาที่ถ่ายทอดจะเป็นเรื่องของวิถีชีวิตและสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวชาวบ้าน เช่น สภาพภูมิประเทศ การประกอบอาชีพ วัฒนธรรมความเชื่อต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญาในการถ่ายทอดวัฒนธรรม กับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์

๓.๑๒ การบันเทิง

ภูมิปัญญาของชาวบ้านในด้านการบันเทิงจะมีส่วนสัมพันธ์กับสังคม และสภาพภูมิศาสตร์ ดังนี้ ในด้านสังคมชาวบ้านต้องตราครุฑทางานกลางไว้ร่วมกับคนในครอบครัวเป็นประจำ และในบางโอกาสจะมีการร่วมแรงร่วมใจกันชุมนุมเพื่อการทางาน เช่น การเกี่ยวข้าว หวดข้าว สงพาง เป็นต้น เมื่อคนในกลุ่มชนที่มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมได้ยวกันมาอยู่ร่วมกันจำนวนมาก ก็ได้มีโอกาสหาการบันเทิงต่าง ๆ ที่เคยได้รับสืบทอดกันมานานมาเล่นสนุกสนานกันอีก เด็ก ๆ ที่อยู่ในกลุ่มชนดังกล่าว ก็ได้มีโอกาสเรียนรู้ตามคนหนุ่มสาวและผู้เฒ่าผู้แก่ที่ร่วมกิจกรรมนั้นต่อไป ดังนั้นสภาพแวดล้อมทางสังคมจึงเป็นส่วนกำหนดโอกาสในการบันเทิงต่าง ๆ เช่น การละเล่นพื้นบ้าน งานประเพณีวันสำคัญทางศาสนา ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต งานเฉลิมฉลองต่าง ๆ เป็นต้น ในนิราศเดือนแสดงให้เห็นการละเล่นในประเพณีลอยกระทงไว้ดังนี้

เดือนสิบสองส่งลอยกระทงหลวง	ชนทั้งปวงเลยตามอร่ามแสง
ดอกไม้ไฟโชติช่วงเป็นดวงแดง	ทั้งพลูแรงดังดังสังข์ท้าน
เสียงนกบินพราดพรอดกรวดด้วยมือ	เสียงทวอหวือเฮฮาอยู่หน้าฉาน
ล้วนผู้คนล้นหลามตามสะพาน	อสมมานพาวาในสาคร
บ้างก็แห่ผ้าป่าพฤษภาทศก	มีเรือชักแข็งแซ่แลสลอน
ขับประโคมดนตรีมีละครคอน	อรชรร่าร่าอยู่หน้าเรือ
บ้างก็ร้องสักรวาทหน้าทับ	ลูกคู่รับพร้อมเพราะเสนาะเหลือ
ฟังสาเพียงสดริไม่มีเคเรือ	เป็นนัยเยื้องจับหน้าใจชาย
	นิราศเดือน หน้า ๔๙

จะเห็นได้ว่าชาวบ้านจัดพิธีแห่ผ้าป่าทางน้ำ คงเป็นเพราะชาวบ้านใช้เรือเป็นพาหนะในการเดินทางทางน้ำเป็นประจำอยู่แล้ว เมื่อถึงงานเทศกาลที่ใดชาวบ้านก็จะเดินทางโดยเรือมาร่วมงานทำให้ผู้คนและเรือดูมากมายในแม่น้ำลำคลอง ซึ่งเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์ในเรื่องการตั้งถิ่นฐาน การเดินทาง เป็นต้น อันเป็นอิทธิพลต่อการกำหนดสถานที่ในการละเล่นและการแสดงต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งบนบกและในเรือ ในด้านเนื้อหาของการเล่นก็จะเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางสังคมด้านต่าง ๆ เช่น ความเชื่อ ศาสนา การประกอบอาชีพ วัฒนธรรม ประเพณี การเกี่ยวพาราสี รวมทั้งสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ด้วย

บทที่ ๔

สรุป อภิปราย และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

จากการศึกษาวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชการที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔) ประเภทนิราศ ๒๔ เรื่อง ประเภทนิทานคำกลอน ๔ เรื่อง ประเภทกลอนบทละคร ๗ เรื่อง โดยศึกษาวิเคราะห์ ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการตั้งถิ่นฐาน การสร้างที่อยู่อาศัย การประกอบอาชีพ การประดิษฐ์เครื่องมือ เครื่องใช้ การประกอบอาหารและการถนอมอาหาร การรักษาพยาบาล ความเชื่อและพิธีกรรม การควบคุมสังคม การเดินทาง การติดต่อสื่อสาร การถ่ายทอดความรู้ การบันเทิง และการศึกษา ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านกับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์ ผลการศึกษาวิเคราะห์ สรุปได้ดังนี้

การตั้งถิ่นฐาน ชาวบ้านเลือกตั้งถิ่นฐานโดยคำนึงถึงความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต เป็นหลัก โดยใช้ความรู้ ความคุ้นเคยกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งคมมาเป็นส่วนช่วยในการตัดสินใจ โดยเลือกตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่ให้คุณประโยชน์ทางการอุปโภคบริโภค การเกษตร และด้านความปลอดภัยและอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ชุมชน และหมู่บ้าน

การสร้างที่อยู่อาศัย ชาวบ้านจะใช้ความรู้เกี่ยวกับคุณลักษณะของวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น และส่วนมากจะใช้พื้นฐานความรู้ในงานช่าง งานศิลปหัตถกรรมในระดับท้องถิ่นเป็นส่วนมาก การสร้างบ้านเรือนจึงมักจะช่วยกันปลูกขึ้นเอง โดยเลือกคุณลักษณะของวัสดุมาใช้หรือแปรรูปให้เหมาะสมด้วยวิธีการและเครื่องมือแบบง่าย ๆ ที่ออกแบบรูปทรงได้เหมาะสมกับภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมได้เป็นอย่างดี

การประกอบอาชีพ ชาวบ้านเลือกประกอบอาชีพเกษตรกรรมเพื่อสนองความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตเป็นหลักและเป็นรายได้สำหรับครอบครัว นอกจากนี้ก็มักประกอบอาชีพอื่นเสริมเพื่อเพิ่มรายได้ ทั้งขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางสังคมและภูมิศาสตร์ที่จะเอื้ออำนวยให้ การทำไร่ทำนา ซึ่งเป็นอาชีพหลักนั้น ชาวบ้านรู้จักใช้แรงงานจากสัตว์และพลังงานธรรมชาติมาช่วยทดแทนแรงงาน

คนในครอบครัว รู้จักปรับสภาวะทางธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ต่อผลผลิต และการใช้ชีวิตที่ผ่อนคลาย ด้วยการร่วมมือกันทำงาน

การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ ชาวบ้านจะหาวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น มาเป็นวัตถุดิบในการผลิตโดยใช้รูปทรงเดิมของวัสดุให้เป็นประโยชน์ และการรู้จักแปรรูปวัสดุให้สามารถนำมาประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ได้หลากหลายรูปแบบ การทำให้สวยงามคงทนด้วยคุณสมบัติพิเศษของวัสดุธรรมชาติบางชนิดและด้วยการมีวิธีการผลิต การประดิษฐ์เครื่องมือทนแรงตามหลักกลศาสตร์ เพื่อใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ

การประกอบอาหารและการถนอมอาหาร ชาวบ้านจะมีวิธีการปรุงอาหารทั้งอาหารคาวหวาน หลากรูปแบบ โดยนำคุณสมบัติพิเศษของพืชบางชนิดมาใช้ในการปรุงแต่ง รส กลิ่น สี ของอาหาร การนำพืชสมุนไพรมาปรุงอาหาร การตกแต่งอาหารด้วยวิธีการแกะสลัก และการถนอมอาหารด้วยการทำแห้ง หมัก ตอง กวน เพื่อให้สามารถเก็บอาหารไว้ได้นาน ๆ

การรักษาพยาบาล หมอชาวบ้านจะมีวิธีการรักษาพยาบาลคนไข้ ด้วยการตรวจร่างกายและ การตรวจอาการของผู้ป่วย เพื่อหาสาเหตุของโรคว่าเกิดจากสาเหตุอะไร ชื่อโรคอะไร แล้วจึงหาวิธีบำบัดรักษาด้วยการแพทย์แผนโบราณ ซึ่งใช้การบำบัดด้วยยาสมุนไพรเป็นหลัก และใช้วิถีกายภาพบำบัดในบางครั้ง โดยวิธีปรุงยาขึ้นอยู่กับลักษณะการใช้ เช่น ยาผง ยาหม้อ ชี้ผึ้ง เป็นต้น

ความเชื่อและพิธีกรรม ความเชื่อพื้นบ้านเกี่ยวกับภูตผี เทวดา และความเชื่อตามคำสอนทางศาสนา มีความผูกพันทางด้านจิตใจกับชาวบ้านเป็นอย่างมาก มีส่วนส่งเสริมให้ชาวบ้านรักษาความดี สร้างความสงบสุข และความอบอุ่นใจ ทั้งยังใช้ความเชื่อและพิธีกรรมมาเป็นประโยชน์ในการสืบทอดแนวความคิด และการปฏิบัติตามความเชื่อนั้นด้วย

การควบคุมสังคม ในระบบครอบครัวจะเป็นไปตามลำดับชั้นอาวุโส และใช้ความเชื่อวัฒนธรรม ประเพณีเป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอน ในระบบศาสนาจะใช้ความเชื่อและคำสอนทางศาสนาเป็นเครื่องมือในการวางแนวทางการประพฤติปฏิบัติตนอันเป็นบรรทัดฐานของสังคม

การเดินทาง ชาวบ้านจะเลือกใช้เส้นทางน้ำที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ และที่ขุดขึ้นใหม่ ในการเดินทางมากกว่าการใช้เส้นทางทางบก เพราะเส้นทางทางน้ำมีอันตรายจากสัตว์ร้ายและ ไรจนวนน้อยกว่า การเดินทางทางน้ำจะนิยมเดินทางในเวลากลางคืน เวลาเย็น และคืนช้างขึ้น ส่วนการ เดินทางทางบกจะเดินทางแต่เช้าตรู่และตอนบ่ายถึงค่ำ หยุดพักก่อนในตอนเที่ยงวัน เพื่อหลีกเลี่ยง แสงแดดและความร้อน เพื่อความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ทั้งต้องคำนึงถึงฤดูกาลด้วย มีการใช้ แรงลมเข้ามาช่วยพัดใบเรือให้เดินทางได้เร็วขึ้น การหักแรมน้ำ ชาวบ้านจะป้องกันอันตราย ด้วยการผูกไฟให้สว่าง ปักไม้และสอยหนามไว้รอบรอบ หรือขนอนบนทางบนต้นไม้สูง การเดินทางผ่าน ป่าเปลี่ยนมักนิยมเดินทางเป็นกลุ่ม มีการเตรียมเสบียงอาหาร และอุปกรณ์สำหรับดำรงชีพกลางป่า ไปด้วยอย่างครบครัน

การติดต่อสื่อสาร จะใช้วิธีการสื่อสารด้วยคำพูด ด้วยหนังสือ การใช้สัญญาณเสียงต่าง ๆ สัญญาณธง และภาพวาด อุปกรณ์ที่ใช้ในการเขียนจะได้จากวัสดุธรรมชาติ โดยนำมาแปรรูปให้สะดวก ในการใช้ และมีวิธีการส่งสารให้สะดวกรวดเร็วและปลอดภัยด้วยการบรรจุหนังสือในกลักให้มิดชิด โดยใช้ไม้เป็นพาหนะในการเดินทาง

การถ่ายทอดความรู้ จะใช้วิธีถ่ายทอดด้วยวาจา ด้วยตัวอักษร และการปฏิบัติ ซึ่งวิธีการ ถ่ายทอดต่างกันไปตามบุคคล และสถานการณ์ เช่น ใช้การเล่านิทานสำหรับเด็ก การละเล่น มหรสพ สำหรับชาวบ้านทั่วไป สถานที่ถ่ายทอดความรู้ได้แก่ บ้าน วัด และสำนักปราชญ์ต่าง ๆ โดยมีวิธี การถ่ายทอดหลายวิธี เช่น การให้ปฏิบัติจริง ฟัง เขียน และท่องจำ

การบันเทิง ชาวบ้านจะมีการละเล่นเพื่อความบันเทิงในขณะทำงาน มีการแสดงมหรสพ ต่าง ๆ ในงานเทศกาล ประเพณี และการเฉลิมฉลองในโอกาสต่าง ๆ การละเล่นจะมีทั้งที่สร้าง ความบันเทิง การกีฬาเพื่อความสามัคคี เป็นต้น โดยจะมีการนำเนื้อเรื่องจากนิทาน และวรรณคดี เรื่องต่าง ๆ มาเล่น ความสนุกสนานจะอยู่ที่กลวิธีในการร้องและชุดลูกที่แทรกเข้าไป ลักษณะของ การละเล่นจะมีการแพร่กระจายสู่กันระหว่างสังคมในท้องถิ่นและสังคมชนบท

อภิปรายผล

จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า ชาวบ้านสามารถผสมผสานความรู้ที่ได้รับถ่ายทอดมาจาก บรรพบุรุษ และจากประสบการณ์ที่ได้รับจากสภาพแวดล้อมทางสังคมและธรรมชาติได้เป็นอย่างดี ทำให้ชาวบ้านสามารถนำธรรมชาติมาเป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิตได้ เช่น การนำวัสดุธรรมชาติ ที่มีอยู่รอบตัวมาใช้ประโยชน์ได้อย่างคุ้มค่า การใช้แรงงานสัตว์ การใช้พลังงานธรรมชาติ ทั้งยังสามารถใช้ภูมิปัญญาปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ เช่น การออกแบบรูปทรงที่อยู่อาศัย สิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ และรู้จักปรับสภาพธรรมชาติด้วยวิธีง่าย ๆ ความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ จะมีอิทธิพลต่อชาวบ้านในการสร้างแรงศรัทธาให้เกิดภูมิปัญญาในการประดิษฐ์ตกแต่งผลงานให้ลึกลับ สร้างความเกลียดชังใน ครอบครัวและสังคมให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีระเบียบ อีกทั้งลักษณะนิสัยที่ชอบความสนุกสนาน ความบันเทิง ทำให้เกิดการถ่ายทอดความรู้ในหลายรูปแบบ อันเป็นพื้นฐานความรู้ของคนในรุ่นต่อไป

ภูมิปัญญาชาวบ้านในด้านต่าง ๆ นั้น บางอย่างสามารถนำมาใช้ในชีวิตประจำวันในปัจจุบัน ได้เป็นอย่างดี บางอย่างต้องนำมาปรับใช้ให้เหมาะสม เช่น การประกอบอาหารและการเก็บถนอมอาหาร ในปัจจุบันมีการประกอบอาหารโดยวิธีแบบอย่างดั้งเดิมก็มีอยู่ เช่น การทำขนมไทย บางแห่งมีการปรับปรุงตกแต่งให้เกิดรสชาติ รูปทรงที่เหมาะสมกับสภาพการณ์ และเพื่อประโยชน์ทางการค้า การนำสีธรรมชาติจากพืชผักที่ใช้แต่ดั้งเดิมมาใช้ในการย้อมสีอาหาร จะช่วยในเรื่องความสะดวก และไม่เป็นพิษภัยต่อร่างกาย การใช้สีธรรมชาติในการย้อมผ้าและเส้นใยต่าง ๆ โดยปรับปรุงให้มีความคงทนมากกว่าเดิมเป็นการลดการนำเข้าสารเคมีจากต่างประเทศ และช่วยในด้านสภาพแวดล้อม ซึ่งเกิดจากสารเคมีตกค้างต่าง ๆ การหันมานิยมวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่น นำนามคิดประดิษฐ์สิ่งของ เครื่องใช้จะเป็นการส่งเสริมและเน้นให้เห็นคุณค่าของภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นแรงสนับสนุนให้เกิดการคิดสร้างสรรค์ผลงานในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งเป็นประโยชน์ในด้านสิ่งแวดล้อมทางสังคม และธรรมชาติเป็นอย่างดี

מדחף ואדב

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.

การสื่อสารแห่งประเทศไทย. ย้อนอดีตการสื่อสารไทย. กรุงเทพฯ : บริษัทกราฟฟิคซ์พหลาลัย
จำกัด, ๒๕๓๓.

กิ่งแก้ว อัฒนากร. คติชนวิทยา. กรุงเทพฯ : อรุณ, ๒๕๑๙.

๑) *เกษม ขนบแก้ว. "ภูมิปัญญาชาวบ้าน : วิเคราะห์จากวรรณกรรมทั้งดุษฎี ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช
ใน เอกสารประกอบการสัมมนาการวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ ครั้งที่ ๑. บรรณาธิการโดย
ปรีชา หุ่นสุข และวิรัตน์ อธิราชกุล. หน้า ๔ - ๖๒. กรุงเทพฯ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด
นครศรีธรรมราชวิทยาลัยนครศรีธรรมราช, ๒๕๓๒.

๒) โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. "ดินสุภาพแก่ประชาชน," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. บรรณาธิการโดย
เสรี พงศ์พิศ. หน้า ๑๙๓ - ๒๑๒. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยการพิมพ์, ๒๕๓๑.

จรรยา สุมรรณ. ตำรับการถนอมอาหาร. กรุงเทพฯ : วิทยาเขตกรุงเทพฯ, ม.ป.ป.

*จางวรรณ ธรรมวัตร. "การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. บรรณาธิการ
โดย เสรี พงศ์พิศ. หน้า ๔๘ - ๗๐. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยการพิมพ์, ๒๕๓๑.

จุลทัศน์ พยามรานนท์. "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย," ใน ไทยศึกษา : อารยธรรม. หน้า
๙๑ - ๑๔๗. นนทบุรี : สำนักเทคโนโลยีการศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช,
๒๕๒๙.

เจตนา นาควัชร. "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี," ใน วรรณคดี. หน้า ๑๔.
กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์จำกัด ร่วมกับ สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, ๒๕๓๓.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์จำกัด, ๒๕๒๗.

ชวน เพชรแก้ว. การศึกษาวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๐.

ดำรงดี ฐานดี. สังคมวิทยาว่าด้วยการอาชีพ. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, ๒๕๓๒.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. ชีวิตและงานของสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ :
เสรีวิทยุบรรณาการ, ๒๕๑๘.

*ธีรช บุนนาค. "ภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน : ทัศนะของอาจารย์ปรีชา พิณทอง," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย.
บรรณาธิการโดย เสรี พงศ์พิศ. หน้า ๓๙ - ๔๗. กรุงเทพฯ : เสรีวิทยุการพิมพ์, ๒๕๓๑.

นายกรัฐมนตรี, สำนัก. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑.
กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๔.

นิจ หิรชรัณห์. "เมืองพิษณุโลกในด้านของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์," ใน รายงานผลการสัมมนา
ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก. หน้า ๔๑ - ๘๑. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒.

นิทรรศการชีวิตไทยในภูมิภาคตะวันตก. นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวัง
สนามจันทร์, ๒๕๒๔.

"นิราศฉวาง," ใน อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางศรฤกษ์ รมชัย (มาลัย ทศานนท์). หน้า ๘๔ -
๑๑๔. ธนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๐๔.

"นิราศฉะเชิงเทรา," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนอง ตัญญู. กรุงเทพฯ :
ปรเมรุการพิมพ์, ๒๕๒๔.

"นิราศเตี๋ยน," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองเสวกโท ขุนทองจันทกอารัง.
กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ๒๕๑๓.

"นิราศทวาราวดี," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเอิบ ทั้งสุบุตร. กรุงเทพฯ :
ม.ป.ท., ๒๕๑๒.

"นิราศปกริ," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนโกศลประศาสน์ (เทียน จันทิพย์).
พระนคร : ม.ป.ท., ม.ป.ป.

"นิราศพระปฐม," ใน อนุสรณ์ในงานมหาบุญอายุครบ ๘๓ ปี พระธรรมสิริชัย เจ้าอาวาสวัดพระปฐมฯ.

นครปฐม : ม.ป.ท., ๒๔๒๓.

"นิราศพระแท่นดงรัง," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรฤทธิ รัชชัย (มัลลย์ ทศานนท์).

หน้า ๑ - ๔๔. ธนบุรี : ม.ป.ท., ๒๔๐๔.

"นิราศสุพรรณ," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรฤทธิ รัชชัย (มัลลย์ ทศานนท์).

หน้า ๖๑ - ๘๘. ธนบุรี : ม.ป.ท., ๒๔๐๔.

"นิราศรพภม่าที่ท่าดินแดง," ใน ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ. หน้า ๙ - ๑๔. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๔๐๗.

"นิราศเปปรามภม่าที่นครศรีธรรมราช," ใน ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ. หน้า ๒๓ - ๔๒. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๔๐๗.

พภาพวัลย์ กิจวัณกุล. ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๔๒๘.

บทละครนอกพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๔๓๐.

บำรุง สุวรรณรัตน์ และชูศักดิ์ เอกเพชร. วรรณกรรมสังคมและการเมือง. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๔๒๓.

บุญเต็ม พันธรอบ. สังคมวิทยาเมือง. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสังคมวิทยา คณะสังคมศาสตร์

ม.ศ.ว. บางแสน, มปป.

บุปผา ทวีสุข. คติชาวบ้าน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๔๒๐.

ประดิษฐ์ ฮวบเจริญ และคณะ. คหกรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ : อักษรโน้ดิต, ๒๔๒๑.

ประทีป มาลากุล, ม.ล. พัฒนาการบ้านของคนไทยภาคกลาง. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ๒๔๒๙.

ประภาส วีระนพทย์. ความรู้เรื่องข้าว. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๓๑.

*ประเวศ วะสี. "การสร้างสรรคภูมิปัญญาไทยเพื่อพัฒนา," ใน การสัมมนาทางวิชาการเนื่องในงานมหกรรมวัฒนธรรมพื้นบ้านไทย ๓๓ เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน. หน้า ๓๔ - ๓๕.

กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและจังหวัดนครราชสีมา, ๒๔๓๓.

..... . พุทธเกษตรกรรมกับด้านศิลปะของสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๓๐.
 ประเสริฐ แยมกลิ่นทุ่ง และคณะ. สังคมไทย. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
 *ปรีชา นุ่มสุข. "ศาสนาพราหมณ์กับภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย.
 บรรณาธิการโดย เสรี พงศ์พิศ. หน้า ๔๔ - ๔๕. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยาการพิมพ์,
 ๒๕๓๑.

ปรีชา อุยตระกูล. "นักวิชาการกับการพัฒนาหมู่บ้าน," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. บรรณาธิการ
 โดย เสรี พงศ์พิศ. หน้า ๒๘๒ - ๒๘๓. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยาการพิมพ์, ๒๕๓๑.
 เปลื้อง ณ นคร. ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ :
 ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๒.

พ. ณ ประมวลมารค(นามแฝง). ประชุมนิราศคำโคลง. พระนคร : แพรวพิทยา, ๒๕๑๓.
พระอภัยมณี. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ : องค์การด้านของครุสภา, ๒๕๒๙.
 พงศ์ โสโณ. "ผลิตผลป่าไม้," ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๓. หน้า ๒๐๓ - ๒๓๑.
 กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

โพธิ์ชัย ปิยะภรณ์. ภูมิศาสตร์ชนบท. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๑.

โพธิ์ชัย บุญประกอบ. วิเคราะห์เรื่องสั้นแนวการเมืองและสังคมในช่วง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖
 - ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙. ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทร์วิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๖. จัดสำเนา.

5. นลิ สิวานนท์ชัย และกาญจนา ตั้งชลทิพย์. ระบบความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรม การศึกษา
กระดุกด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๔.

มานิช กงกชพันธ์. "หัตถกรรมพื้นบ้าน," ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๑๓. หน้า ๔๔ -
 ๘๗. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

รวมนิทาน สำนวน และบทเพลงของสุนทรภู่. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณ, ๒๕๒๙.

กัณฑ์ จงรัก. เรือนไทยในภาคกลาง. กรุงเทพฯ : สยามสมาคม, ๒๕๑๙.

จ. ลักขณา สุขสุวรรณ. วรรณกรรมเพลงลูกทุ่ง. ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๑. จัดสำเนา.

วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร. เศรษฐกิจไทย ปัญหาพื้นฐานและแนวคิดในการแก้ปัญหา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ชัยวิจิต, ๒๕๓๑.

วิทย์ ดิวงศศิริยานนท์. วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๘.

วิบูลย์ สุขสุวรรณ. ศิลปะทัศนกรรมพื้นบ้าน. กรุงเทพฯ : สารมวลชน, ๒๕๒๗.

จ. ศิราพร วิจิตรฐาน. "แนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อและศาสนาในสังคม," ใน ความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๓.

ศิริกุล ต้นกุล. การศึกษาวรรณกรรมคนรัก. ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๘. จัดสำเนา.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. หมอไทยยาไทย. กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๒.

สงวน ยืนคง. สารานุกรมภูมิศาสตร์แห่งประเทศไทย. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, ๒๕๑๔

สง่า สรรพศรี. "ทรัพยากรป่าไม้," ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๓. หน้า ๒๐๓ - ๒๓๑. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

สมบัติ พลายน้อย. ชีวิตตามคลอง. กรุงเทพฯ : ดันย้อย, ๒๕๓๒.

สมเทพ ภิรมย์. บ้านไทยภาคกลาง. พระนคร : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๑๒.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์. สังคมไทย. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๙.

สังคมไทย. นนทบุรี : สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๓.

สิทธิา พินิจกุล และนิตยา กาญจนวรรณ. ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ดวงกมล, ๒๕๒๐.

สัญญา ภัทธานัย. "เพลงพื้นบ้าน," ใน ภาษาไทย ๘ หน่วยที่ ๑ - ๘. หน้า ๒๑๔ - ๒๔๐.

นนทบุรี : สำนักเทคโนโลยีทางการศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๑.

สุกิจ เจริญรัตน์กุล. การเมืองท้องถิ่น และชนบทไทยในทศวรรษที่ ๖๐ การขยายตัว. กรุงเทพฯ :

โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๔.

สุภัทรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย คำนิยาม : ครอบครัว : ศาสนา : ประเพณี. พิมพ์ครั้งที่

๖. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๑.

เสภา เรืองชนช้างชนแดน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. ธนบุรี : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๐.

สุภาวดี มิตรสมหวัง. สังคมไทย. กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บางเขน, ๒๕๒๓.

สุวรรณ สภาอานนท์. "แนวปฏิบัติทางการศึกษากับอาชีพในชุมชนหมู่บ้าน," ใน พุทธศาสนากับ

การศึกษาไทย. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๓.

เสรี ยะโกเศศ (นามแฝง). ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. พระนคร : บรรณาการ, ๒๕๑๐.

๑๒) เสรี พงศ์พิศ. ดินสุรากเหง้า. กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, ๒๕๒๙.

อุทัย สินธุสาร. สารานุกรมไทย เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ๒๕๒๒.

๑๓) เอนก นาถบุตร. "ชนบทไทยในสามทศวรรษที่ผ่านมา กับบทเรียนของมูลนิธิไวยาชาวบ้านสุกิตทางการ
พึ่งตนเองของชนบทในอนาคต," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. บรรณาการโดย เสรี พงศ์พิศ.

หน้า ๑๔๖ - ๑๖๐. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๑.

ยอร์น ลาฟคาดีโอ. วรรณคดีกับชีวิตและการเมือง. แปลจาก LITERATURE AND POLITICAL

OPINION โดย ธนิต อยู่โพธิ์. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๐.

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นางศิริกุล สันติชาติ

เกิดวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕

สถานที่เกิด อำเภอชนบท จังหวัดกรุงเทพมหานคร

สถานที่อยู่ปัจจุบัน บ้านเลขที่ ๑๐๐/๗ หมู่ ๗ ถนนบางแวก ตำบลบางไผ่ อำเภอภาษีเจริญ
จังหวัดกรุงเทพมหานคร ๑๐๑๖๐

ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน นักวิชาการวัฒนธรรม ๔ ฝ่ายวัฒนธรรมพื้นบ้าน

สถานที่ทำงานปัจจุบัน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ถนนรัชดาภิเษก
เขตห้วยขวาง จังหวัดกรุงเทพมหานคร ๑๐๓๐๐

ประวัติการศึกษา พ.ศ. ๒๕๓๐ กศ.บ. (วิชาเอกภาษาไทย) จากมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ พลศึกษา
พ.ศ. ๒๕๓๖ กศ.ม. (วิชาเอกภาษาไทย) จากมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

วิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์
(รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔)

บทคัดย่อ

ของ

ศิริกุล สันติชาติ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย

มีนาคม ๒๕๓๖

การศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีประเภทนิราศ ๒๔ เรื่อง ประเภทนิทานคำกลอน ๔ เรื่อง ประเภทกลอนบทละคร ๗ เรื่อง โดยศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้าน ด้านการตั้งถิ่นฐาน การสร้างที่อยู่อาศัย การประกอบอาชีพ การประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ การประกอบอาหารและการถนอมอาหาร การรักษาพยาบาล ความเชื่อและพิธีกรรม การควบคุมสังคม การเดินทาง การติดต่อสื่อสาร การถ่ายทอดความรู้ การบันเทิง และความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านกับสภาพแวดล้อมทางสังคม และภูมิศาสตร์

ผลการศึกษาภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ ปรากฏให้เห็นว่า ชาวบ้านได้แสดงให้เห็นภูมิปัญญาในการนำทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ด้านต่าง ๆ ได้อย่างคุ้มค่า มีการนำแรงงานสัตว์ พลังงานธรรมชาติ และเครื่องทุ่นแรงมาช่วยทดแทนแรงงานมนุษย์ รู้จักปรับสภาวะธรรมชาติด้วยวิธีง่าย ๆ การแปรรูปวัสดุด้วยเครื่องมือและกรรมวิธีที่ไม่สลับซับซ้อน การออกแบบรูปทรงโรงเรือน และสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และสังคม โดยใช้ความรู้ ประสบการณ์ของตนเอง คนในครอบครัว และคนในชุมชน ด้วยวิธีการร่วมแรง ร่วมความคิดในการทำงานให้สำเร็จไปได้อย่างรวดเร็ว

ความเชื่อทางศาสนามีอิทธิพลต่อการขบวนการความคิดของชาวบ้านเป็นอย่างมาก ทำให้เกิดการสร้างสรรคผลงานต่าง ๆ อย่างประณีต ทั้งหมดมาเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม การรักษาพยาบาล การถ่ายทอดความรู้ สืบทอดแนวความคิด และการปฏิบัติตน สร้างความสงบสุข ความอบอุ่นทางจิตใจ และความมั่นใจในการดำเนินชีวิต

สภาพสังคมและภูมิศาสตร์มีอิทธิพลต่อการกำหนดภูมิปัญญาของชาวบ้าน โดยที่การประดิษฐ์คิดค้น และการแก้ไขปัญหาคำถามการดำเนินชีวิตต่าง ๆ ต้องสอดคล้อง เชื่อมโยงกับปัจจัยที่มีอยู่โดยรอบ ที่ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมของสังคมและภูมิศาสตร์

AN ANALYSIS OF FOLK WISDOM FROM THAI LITERATURE
IN THE EARLY RATANAKOSIN PERIOD
(FROM THE REIGN OF KING RAMA I TO THE REIGN OF KING RAMA IV).

AN ABSTRACT
BY
SIRIGUL SUNTICHAT

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree in Thai
at Srinakharinwirot University

March 1993

The study objective is to analyze the folk's wisdom from various Thai Literatures.(25 verses of journey, 4 rhyme tales and 7 poems)
We are now analyzing the folk's wisdom, permanent living, lodging construction, earn of living, invention of equipments, nutrition, patient treatment, faith and ceremony, society control, journey, communication, knowledge passing on, entertainment and relation of folk's wisdom together with society and geographic environment.

The results are shown that the local natural resources are usefully and worthily used by folk's wisdom. Creature labour, natural energy and labour-saving are used instead of human labour. They are easily able to control the nature, transmute the material by their equipments with non-complex procedure, design the home pattern and other inventions in order to combine with their society and geographic environment by their knowledge and experience including co-operation to fulfil the achievement.

Believing of faith is not only influenced to folk's thinking which could lead to the refined products but also to control the society, to pass on the knowledge, to continue the human thinking and behaviour, to create peace, warm and confidence in living.

Society and geographic environment is influenced to the folk's wisdom. Their invention and live problem solving are combined to the surrounding facts which always alters to the society and geographic environment.